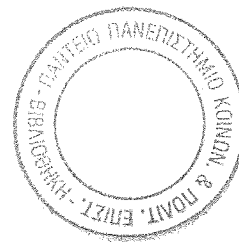

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΕΣ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ**

**Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ Ο ΓΑΜΟΣ
ΣΤΑ ΕΦΗΒΙΚΑ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΑ: 1980- 2000**

**Διπλωματική εργασία: Κανιαδάκη Χρυσούλα
ΑΜ: 300Μ003**

**Τριμελής επιτροπή: Λυδάκη Άννα (επιβλέπουσα)
Παπαρίζος Αντώνιος
Κυριαζή Νότα**

**Αθήνα
Δεκέμβριος 2002**

Περιεχόμενα

Α΄ Μέρος

1. Γενικά για την παιδική λογοτεχνία	6
1.1 Παιδικό-εφηβικό μυθιστόρημα	10
2. Λογοτεχνία και κοινωνική πραγματικότητα	13
2.1 Ο συγγραφέας	17
2.2 Η παιδαγωγική άποψη του λογοτεχνικού έργου	20
3. Θεωρητικός προβληματισμός γύρω από την οικογένεια	22
3.1 Η οικογένεια ως θεσμός. Οι λειτουργίες της οικογένειας	32
3.2 Η δομή της σύγχρονης οικογένειας	37
3.3 Ανδρικοί και γυναικείοι ρόλοι στην οικογένεια	40
4. Ρευστότητα και μεταβολές του θεσμού Η δομή της σύγχρονης ελληνικής οικογένειας	44
5. Ο Γάμος	48
6. Το διαζύγιο	51
7. Μονογονεϊκές οικογένειες	57

Β΄ Μέρος

1. Οικογενειακά πρότυπα και χαρακτήρες στη παιδική λογοτεχνία	64
2. Μέθοδος-Υποθέσεις	69
2.1 Υποθέσεις της μελέτης	73
2.2 Κατηγορίες της μελέτης	74
2.3 Ανάλυση των κατηγοριών της μελέτης	77
3. Παρουσίαση των μυθιστορημάτων της μελέτης	80
4. Παρουσίαση, ανάλυση και ερμηνεία δεδομένων	

4.1 Οι συνθήκες ζωής και η χρήση του χρόνου	94
4.2 Η δομή της σύγχρονης οικογένειας	100
4.2.1 Κατανομή οικογενειακών ρόλων	105
4.2.2 Η εικόνα της μητέρας	110
4.2.3 Η εικόνα του πατέρα	113
4.2.4 Η εικόνα του παιδιού	117
5. Διαπροσωπικές σχέσεις	120
5.1 Ανάμεσα στους γονείς	123
5.2 Ανάμεσα σε γονείς και παιδιά	125
5.3 Τα άλλα μέλη της οικογένειας	128
6. Οι λειτουργίες της σύγχρονης οικογένειας	136
7. Μονογονεϊκές οικογένειες	139
7.1 Μετά από διαζύγιο	144
7.2 Μετά από χηρεία	
Ανακεφαλαίωση, συζήτηση και συμπεράσματα	
Βιβλιογραφία	

Περίληψη

Η οικογένεια και ο γάμος αποτελούν θέματα προβληματισμού πολλών και σημαντικών θεωρητικών, αντικείμενα μελέτης πολλών σχολών και ρευμάτων.

Στην μελέτη αυτή επιχειρούμε μέσα την ανάλυση δεκαεπτά εφηβικών μυθιστορημάτων, Ελλήνων συγγραφέων της εικοσαετίας 1980-2000 με κεντρικό θέμα την οικογένεια και τις ενδοοικογενειακές σχέσεις, να διαπιστώσουμε, αναλύσουμε και ερμηνεύσουμε την οικογένεια και το γάμο έτσι όπως αυτά παρουσιάζονται από τους συγγραφείς των μυθιστορημάτων.

Το ενδιαφέρον μας για το συγκεκριμένο λογοτεχνικό είδος, προήλθε αρχικά από την επισήμανση της «εντυπωσιακής και εκρηκτικής» ανάπτυξης που σημειώνεται στο χώρο του παιδικού βιβλίου σήμερα, από την πεποίθηση ότι το εφηβικό μυθιστόρημα αποτελεί έναν από τους πολλούς παράγοντες που συμβάλλουν στην δημιουργία στάσεων σχετικά με την οικογένεια και το γάμο και από την αντίληψη ότι το μυθιστόρημα αποτελεί πρόσφορο είδος για κοινωνιολογική ανάλυση, γιατί αφενός ο συγγραφέας που γράφει για τα κοινωνικά σύνολα στην ουσία εκτελεί μια πράξη συλλογικότητας και αφετέρου στη δομή του μυθιστορήματος διακρίνεται η «οπτική του κόσμου» της κοινωνικής ομάδας από τους κόλπους της οποίας ξεπήδησε το μυθιστόρημα.

Η μέθοδος ανάλυσης των μυθιστορημάτων είναι η ανάλυση περιεχομένου (content analysis). Τα συμπεράσματα που προέκυψαν είναι: α) Επικρατεί ο συζυγικός τύπος οικογένειας μ' ένα παιδί, ενώ προβάλλεται ιδιαίτερα η οικογένεια στα αστικά κέντρα. Η δομή της σύγχρονης οικογένειας και η κατανομή των ρόλων εξακολουθεί να πραγματοποιείται σύμφωνα με τα παραδοσιακά πρότυπα και ανάλογα με το φύλο, β) Η δομή της οικογένειας εκφράζει και αναπαράγει την έννοια της εξουσίας και της εξάρτησης όπως αυτή του άνδρα πάνω στη γυναίκα, και του ενήλικα πάνω στο παιδί, γ) Σε όλα τα μυθιστορήματα και ανεξάρτητα από τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η οικογένεια δεν παρατηρείται αμφισβήτηση του θεσμού, δ) Ο παιδοκεντρικός χαρακτήρας και η εσωστρέφεια της σύγχρονης οικογένειας επαληθεύονται από τα δεδομένα της ανάλυσης, ε) Ο επικοινωνιακός λόγος μεταξύ των μελών της οικογένειας δεν είναι ουσιαστικός και αποτελεσματικός στ) Ο γάμος θεωρείται προϋπόθεση για τη δημιουργία οικογένειας, ζ) Το διαζύγιο και η μονογονεϊκή οικογένεια είναι θέματα που απασχολούν το σύγχρονο εφηβικό μυθιστόρημα, αλλά αντιμετωπίζονται ως εκτροπές από το διγονεϊκό πρότυπο που θεωρείται ο κανόνας.

Λέξεις-κλειδιά: Οικογένεια, γάμος, μονογονεϊκή, διαζύγιο, μυθιστόρημα

Εισαγωγή

Η οικογένεια αποτέλεσε θέμα προβληματισμού πολλών και σημαντικών θεωρητικών, αντικείμενο μελέτης πολλών σχολών και ρευμάτων. Συνεπώς η διεθνής αλλά και η ελληνική βιβλιογραφία αναφορικά με την οικογένεια είναι πολύ μεγάλη και η προσέγγιση του ζητήματος πολυεπιστημονική. Εκείνο όμως που δεν παρατηρείται, τουλάχιστον μέχρι στιγμής, στην ελληνική βιβλιογραφία είναι η διερεύνηση της οικογένειας μέσα από την σύγχρονη παιδική λογοτεχνία.

Στην μελέτη αυτή επιχειρούμε μέσα από την ανάλυση δεκαεπτά μυθιστορημάτων που απευθύνονται κυρίως στους εφήβους, να διαπιστώσουμε, αναλύσουμε και ερμηνεύσουμε την «εικόνα» της οικογένειας και του γάμου όπως αυτή παρουσιάζεται από τους συγγραφείς των μυθιστορημάτων. Αφετηρία της επιλογής μας για το συγκεκριμένο λογοτεχνικό είδος υπήρξε η πεποίθηση ότι αφενός το εφηβικό μυθιστόρημα αποτελεί ένα από τους πολλούς παράγοντες που συμβάλλουν στην δημιουργία στάσεων σχετικά με την οικογένεια και το γάμο και αφετέρου ότι το μυθιστόρημα αποτελεί πρόσφορο είδος για κοινωνιολογική ανάλυση.

Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειώσουμε ότι αντίστοιχες μελέτες έχουν γίνει στο παρελθόν μόνο με τα σχολικά αναγνωστικά.¹ Χρησιμοποιώντας ως μέθοδο την ανάλυση περιεχομένου επιχειρήθηκε να διερευνηθούν οι ιδεολογίες και οι αξίες των σχολικών εγχειριδίων γύρω από την οικογένεια, τα οποία αποτελούν το επίσημο όργανο μέσα από το οποίο η πολιτεία προσπαθεί να μεταδώσει την αντίληψη της για το πρώτο κοινωνικό σύνολο που βιώνει το παιδί. Τα αποτελέσματα αυτών των ερευνών κατέδειξαν ότι το δημοτικό σχολείο μέσα από τα σχολικά εγχειρίδια έχει έργο να τονίσει το ρόλο της οικογένειας στην κοινωνική ένταξη του παιδιού, να υπογραμμίσει την σημασία των στενών διαπροσωπικών σχέσεων και τέλος να προβάλλει τα πρότυπα της εξιδανικευμένης συζυγικής οικογένειας.

Η επιλογή της εικοσαετίας 1980-2000 για την οριοθέτηση της μελέτης μας προέκυψε από την ανάγκη διερεύνησης μεταβολών μικρής διάρκειας κατά την οποία όμως συντελέστηκαν σημαντικά γεγονότα και ανακατατάξεις στον Ελληνικό χώρο. Οι κοινωνικοοικονομικές αλλαγές που συντελέστηκαν στον Ελληνικό χώρο, όπως η ένταξη

¹ Βλ. Μυρτώ Γεωργίου Νίλσεν, *Οικογένεια στα Αναγνωστικά του Δημοτικού*, Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος, 1980. Βλ. επίσης Άννα Φραγκουδάκη, *Τα Αναγνωστικά Βιβλία του Δημοτικού Σχολείου. Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*, Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο, 1979.

της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, η διεύρυνση της αγοράς και συνεπώς η συχνότητα των επαφών, ενέτεινε τις επιρροές και τις ζυμώσεις της Ευρώπης κυρίως με την ελληνική παραδοσιακή πραγματικότητα. Την ίδια περίοδο επίσης διαπιστώνεται κοινωνικός και οικονομικός μετασχηματισμός που σχετίζεται με τον μετασχηματισμό του αγροτικού χώρου και συνεπάγεται τον αναπροσδιορισμό των κυρίαρχων συστημάτων αξιών.

Η αναθεώρηση του οικογενειακού δικαίου, οι απαιτήσεις της ελεύθερης αγοράς που συνεπάγονται την «έξοδο» της γυναίκας στην αγορά εργασίας αλλά και η μαζικότητα που παρατηρείται στο γυναικείο κίνημα μετά το 1974 με αιτήματα για προστασία της μητρότητας, για τα δικαιώματα του παιδιού, καθώς και η αλλαγή του νόμου για την άμβλωση, επηρεάζουν και συμβάλουν στη δημιουργία ρευστότητας στην δομή της οικογένειας κατά την τελευταία εικοσαετία. Ρευστότητα και μεταβολές που σχετίζονται κυρίως με την μείωση αριθμού των γάμων, την αύξηση των διαζυγίων και με την επικράτηση νέων σχημάτων οικογενειακής ζωής, (μονογονεϊκές οικογένειες, κ.λ.π) τα οποία διαμορφώνουν τη νέα κοινωνική δυναμική και αντανakλούν τη διαφοροποιημένη αντιμετώπιση των θεσμών της οικογένειας και του γάμου.

Οι συγγραφείς παιδικών λογοτεχνημάτων δεν έμειναν ανεπηρέαστοι από τους παραπάνω παράγοντες. Αντίθετα επιχειρούν να εντάξουν στοιχεία αυτών των αλλαγών στη θεματολογία τους. Σε κάποιες δε περιπτώσεις τα νέα αυτά οικογενειακά σχήματα και κυρίως η μονογονεϊκή οικογένεια, υπήρξαν τα κεντρικά θέματα των λογοτεχνημάτων. Σε άλλες περιπτώσεις θεματικές όπως το διαζύγιο, η χηρεία, οι συζυγικές σχέσεις, οι σχέσεις μεταξύ γονέων και παιδιών, η οικογενειακή καθημερινότητα, η υιοθεσία, η μητρότητα εμφανίζονται συχνά στα παιδικά λογοτεχνήματα κάθε ηλικίας.

Στην προσπάθεια να επικεντρώσουμε την έρευνά μας στον Ελληνικό χώρο και να διερευνήσουμε την εικόνα της οικογένειας και του γάμου έτσι όπως αυτή εμφανίζεται στα ελληνικά εφηβικά μυθιστορήματα, επιλέχθηκαν μόνο Έλληνες και Ελληνίδες συγγραφείς που δραστηριοποιήθηκαν συγγραφικά την παραπάνω εικοσαετία, πιστεύοντας ότι μέσα από τη δική τους ματιά και ανασύνθεση της πραγματικότητας θα διαπιστώσουμε στοιχεία διαφωτιστικά για την πραγματικότητα των θεσμών της οικογένειας και του γάμου στην σύγχρονη Ελλάδα.

Η επιλογή των μυθιστορημάτων που απευθύνονται σε εφήβους ηλικίας 11-16 ετών πραγματοποιήθηκε αφενός γιατί αποδεικνύεται ότι οι νέοι και οι νέες αυτής της ηλικίας διαβάζουν και προτιμούν αυτά τα λογοτεχνήματα, απόδειξη και η εκδοτική άνθηση που παρατηρείται σ' αυτά. και αφετέρου γιατί η μετάδοση οποιουδήποτε ιδεολογικού μηνύματος οποιασδήποτε κατεύθυνσης γίνεται στην εποχή μας το ίδιο επίμονα, σταθερά

και ανεξίτηλα με μέσα που κυριαρχούν εκτός σχολείου. Στο σημείο αυτό θα συμφωνήσουμε με την Μένη Κανατσούλη ότι «το εξωσχολικό λογοτεχνικό βιβλίο βρίσκεται ακριβώς στο μεταίχμιο. Χωρίς να αδιαφορεί για τις νοθεσίες που ποικιλόμορφα εμπεριέχονται στη σχολική διαδικασία κινείται με περισσότερη ελευθερία και αποδεικνύεται ριζοσπαστικότερο στην απεικόνιση ακόμα και πρόσφατων ιδεολογικών και κοινωνικών ανακατατάξεων».²

Το πρώτο μέρος της έρευνας αποτελείται από το θεωρητικό πλαίσιο. Σ' αυτό αρχικά προσδιορίζεται η φύση και το περιεχόμενο της παιδικής λογοτεχνίας επικεντρώνοντας τελικά στο εφηβικό μυθιστόρημα που είναι το είδος εκείνο της λογοτεχνίας που επιλέξαμε για την ανάλυση περιεχομένου. Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρείται παρουσίαση των θεωρητικών απόψεων και των προβληματισμών για τον καθορισμό της παιδικής λογοτεχνίας, του περιεχομένου της, σε ποιους πραγματικά απευθύνεται και ποια είναι ουσιαστικά η χρήση της.

Στη συνέχεια γίνεται προσπάθεια οριοθέτησης της σχέσης της λογοτεχνίας με την κοινωνική πραγματικότητα παρουσιάζοντας τον θεωρητικό προβληματισμό γύρω από αυτή τη σχέση. Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρούμε να απαντήσουμε σε μια σειρά από ερωτήματα που κρίνονται πολύ κρίσιμα για την παρούσα έρευνα. Ερωτήματα που αφορούν την χρησιμότητα της λογοτεχνίας στην διερεύνηση της κοινωνικής πραγματικότητας, την απόκτηση γνώσεων για τον κοινωνικό κόσμο μέσα από την προσεκτική ανάγνωση λογοτεχνικών κειμένων, το ρόλο του συγγραφέα σ' αυτή τη διαδικασία, και την προσφορά του λογοτεχνικού έργου για κοινωνιολογική ανάλυση.

Η επιλογή του μυθιστορήματος για την έρευνά μας, με όλους τους περιορισμούς που αναφέρουμε αναλυτικά στο πρώτο μέρος, υποδηλώνει την άποψή μας ότι το λογοτεχνικό έργο είναι πρόσφορο για κοινωνιολογική μελέτη.

Στην συνέχεια του πρώτου μέρους αναφερόμαστε στο ιδιαίτερο χαρακτήρα του εφηβικού μυθιστορήματος και κυρίως στην παιδαγωγική του δράση. Ο προβληματισμός περιστρέφεται γύρω από τη συμβολή του κοινωνικού μυθιστορήματος στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του παιδιού.

Ακολουθεί σύντομη παρουσίαση του θεωρητικού προβληματισμού γύρω από την οικογένεια όπου γίνεται ουσιαστικά μια προσπάθεια σκιαγράφησης και περιληπτικής απόδοσης των σημαντικότερων απόψεων των διαφόρων σχολών, θεωρητικών ρευμάτων αλλά και μεμονωμένων ερευνητών που ασχολήθηκαν με την οικογένεια και το γάμο μια

² Μένη Κανατσούλη, *Πρόσωπα γυναικών σε παιδικά λογοτεχνήματα. Όψεις και απόψεις*, Αθήνα: Εκδόσεις

και η σχετική βιβλιογραφία είναι πολύ πλούσια και η αναλυτική παρουσίαση της φεύγει από τα όρια αυτής της μελέτης.

Η οικογένεια αναλύεται ως κοινωνικός θεσμός και γίνεται αναφορά στις λειτουργίες τις οποίες επιτελεί. Το θεωρητικό μέρος απασχολείται επίσης από την συγκρότηση της δομής της σύγχρονης οικογένειας στην Ευρώπη καθώς και τις μεταβολές που παρατηρούνται στη δομή της οικογένειας στην Ελλάδα υπό το πρίσμα της νέας Ευρωπαϊκής πραγματικότητας.

Η διαμόρφωση των ανδρικών και των γυναικείων ρόλων στην οικογένεια απασχολεί ιδιαίτερα τη μελέτη καθώς και η κατανομή εξουσίας στα πλαίσια της οικογένειας. Θεωρείται κρίσιμο σημείο η διερεύνηση της διαμόρφωσης των ρόλων ώστε να διαπιστωθούν τα πρότυπα σύμφωνα με τα οποία διαμορφώνονται οι ρόλοι στην ελληνική οικογένεια.

Στην συνέχεια γίνεται προσπάθεια συνοπτικής παρουσίασης των θεωριών, των απόψεων και των αντιλήψεων που κυριαρχούν γύρω από τον γάμο εστιάζοντας στις μεταβολές που παρατηρούνται στην σύγχρονη κοινωνία.

Συνδεδεμένα με το οικογενειακό σύστημα δεν είναι μόνο ο γάμος αλλά και το διαζύγιο. Για αυτόν ακριβώς το λόγο γίνονται αναφορές στη συνέχεια του πρώτου μέρους στο διαζύγιο, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον μας στην διερεύνηση κυρίως των αιτιών και των αποτελεσμάτων του διαζυγίου στα μέλη των οικογενειών.

Τέλος, επιχειρώντας να διερευνήσουμε ένα νέο σχήμα οικογενειακής οργάνωσης επιλέξαμε την μονογονεϊκή οικογένεια η οποία εμφανίζεται στα εφηβικά μυθιστορήματα. Έτσι στο τέλος του πρώτου μέρους γίνονται αναφορές στην μονογονεϊκή οικογένεια, τις συνθήκες διαβίωσης της, τα προβλήματα που παρουσιάζονται στα μέλη της καθώς και την οπτική μέσα από την οποία αντιμετωπίζεται σήμερα.

Στο δεύτερο μέρος επιχειρήθηκε αρχικά η παρουσίαση των οικογενειακών προτύπων έτσι όπως αυτά εντοπίστηκαν σε λογοτεχνήματα παλαιότερων εποχών, στα λαϊκά παραμύθια και στα σχολικά βιβλία. Στη συνέχεια παρουσιάζεται η μέθοδος και τα ερωτήματα που διέπουν το σκεπτικό της παρούσας μελέτης. Διατυπώνονται οι αναλυτικές υποθέσεις και παρουσιάζονται οι κατηγορίες που δημιουργήθηκαν για την ένταξη των στοιχείων που εντοπίστηκαν στα λογοτεχνικά κείμενα. Στην συνέχεια επιχειρείται η περιληπτική παρουσίαση των μυθιστορημάτων με σκοπό την πληρέστερη και

σφαιρικότερη ενημέρωση του αναγνώστη γύρω από το περιεχόμενο και την μυθιστορηματική πλοκή.

Η παρουσίαση, ανάλυση και ερμηνεία των δεδομένων της έρευνας που ακολουθεί, περιστρέφεται γύρω από τους πέντε άξονες που αποτελούν και τις κατηγορίες της έρευνας. Η πρώτη κατηγορία που αναλύεται και ερμηνεύεται είναι εκείνη που αναφέρεται στις συνθήκες ζωής και τη χρήση του χρόνου στα μυθιστορήματα. Η δεύτερη κατηγορία ~~απασχολείται με την δομή της σύγχρονης οικογένειας. Συγκεκριμένα ελέγχεται και~~ αναλύεται η κατανομή των οικογενειακών ρόλων, η εικόνα της μητέρας, του πατέρα και των παιδιών στα εφηβικά μυθιστορήματα. Στην συνέχεια αναλύεται η τρίτη κατηγορία «διαπροσωπικές σχέσεις», όπου εντοπίζονται στοιχεία που αφορούν κυρίως σχέσεις ανάμεσα στους γονείς και σχέσεις ανάμεσα σε γονείς και παιδιά. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στις σχέσεις και το ρόλο που έχουν τα άλλα μέλη της οικογένειας στην σύγχρονη κοινωνία. Στην τέταρτη κατηγορία αναλύονται οι λειτουργίες της οικογένειας που εντοπίστηκαν στα μυθιστορήματα. Στην πέμπτη κατηγορία καταχωρούνται και αναλύονται στοιχεία για τις μονογονεϊκές οικογένειες αφού πρώτα έχουν διαχωριστεί σε δύο υποομάδες. Η μία αφορά στις μονογονεϊκές οικογένειες μετά από διαζύγιο και η άλλη στις μονογονεϊκές μετά από χηρεία.

Στο τελευταίο κεφάλαιο της μελέτης παρουσιάζονται τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την έρευνα, σκέψεις και προβληματισμοί με βάση τα στοιχεία που αναλύθηκαν και ερμηνεύτηκαν καθώς και ερωτήματα ή ζητήματα που ανέκυψαν και αποτελούν θέματα περαιτέρω έρευνας και αναζήτησης.

Α΄ Μέρος

1. Γενικά για την παιδική λογοτεχνία

Πριν προχωρήσουμε στην κατανόηση της φύσης και του περιεχομένου της παιδικής λογοτεχνίας θεωρήσαμε σκόπιμο να αναφερθούμε πολύ συνοπτικά στον προβληματισμό που επικρατεί μεταξύ των επιστημόνων για το περιεχόμενο και τη μορφή της λογοτεχνίας γενικότερα. Στο κεντρικό ζήτημα του χαρακτηρισμού της φύσης της λογοτεχνίας ελάχιστες προσπάθειες έχουν γίνει, ακόμα και από κοινωνιολόγους της λογοτεχνίας όπως υποστηρίζει ο John Hall (1990) στο βιβλίο του «Κοινωνιολογία της λογοτεχνίας». Έτσι συνοπτικά αναφέρεται στον R. Williams (1977) ο οποίος παρατηρεί ότι η έννοια του όρου ιστορικά έχει αλλάξει. Αυτό που στην αρχή ήταν κάθε τυπωμένο βιβλίο κατέληξε μέσω μιας προγραμματικής αντίθεσης προς τη βιομηχανική επανάσταση, να αναφέρεται μόνο στην επινοητική και δημιουργική γραφή. Θεωρεί επίσης ότι είναι λάθος να ζητά κανείς με επιμονή ορισμούς που αναφέρονται στην ουσία και τη φύση της λογοτεχνίας.

Στην συνέχεια ο Hall, αναφέρεται στον D. Lodge (1977) ο οποίος πιστεύει πως το πιο εντυπωσιακό χαρακτηριστικό της λογοτεχνίας είναι ο υψηλός βαθμός της τυπικής της οργάνωσης. Η λογοτεχνία είναι, με άλλα λόγια, η γλώσσα στη μέγιστη ανάπτυξη της. Υποστηρίζει την άποψη του κοινωνικού περιεχομένου, επιμένει όμως στην άποψη ότι η λογοτεχνία μπορεί να αξιολογηθεί μόνο με βάση τις λέξεις που είναι πάνω στο χαρτί. Αντίστοιχη σύγχυση παρατηρείται και στον J. Gross (1977) ο οποίος επικρίνει όσους υποστηρίζουν ότι η λογοτεχνία είναι δυνατόν να γίνει κατανοητή χωρίς τη γνώση της κοινωνίας αλλά παράλληλα επιμένει στην άποψη ότι η λογοτεχνία πρέπει να μελετάται για την ίδια και μόνο.¹

Η θεωρία της λογοτεχνίας έχει αναπτυχθεί εξαιρετικά τις τελευταίες δεκαετίες και ποικίλες θεωρητικές προσεγγίσεις έχουν φωτίσει ποικιλότροπα το λογοτεχνικό φαινόμενο. Σύμφωνα με το γνωστό διάγραμμα του Jakobson η ρομαντική θεωρία ενδιαφέρεται να εξετάσει το λογοτεχνικό έργο για να διαβάσει και να μελετήσει πίσω από αυτό το πρόσωπο που το συγγράφει, η μαρξιστική δίνει έμφαση στο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο της εποχής που γράφτηκε το έργο, η στρουκτουραλιστική επιμένει στα ενδοκειμενικά χαρακτηριστικά και μελετά τους κώδικες που συνθέτουν το νόημα, η αναγνωστική

¹ John Hall, *Η κοινωνιολογία της λογοτεχνίας*, μετάφραση Μαρία Δ. Τσαούση, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 1990, σ. 66, 67.

προβάλλει τη σπουδαιότητα του δέκτη –του αναγνώστη, ενώ άλλοι δίνουν έμφαση στην ψυχαναλυτική θεώρηση της λογοτεχνίας που αναζητά τις προβολές του συλλογικού ή ατομικού ασυνείδητου.²

Παρατηρούμε λοιπόν από τα παραπάνω ότι το θέμα έχει προκαλέσει έντονες συζητήσεις ώστε δεν προσφέρονται εύκολες λύσεις. Στην πραγματικότητα είναι ίσως αυτό που ονομάζει ένας φιλόσοφος «ουσιαστικά αμφισβητούμενη έννοια».

Είναι γεγονός ότι οι περισσότεροι που γράφουν για την θεωρία της λογοτεχνίας προβάλλουν συνήθως τον προβληματισμό ότι η διατύπωση ενός χρηστικού ορισμού είναι δύσκολη ή αδύνατη. Ο όρος παιδική λογοτεχνία, όπως άλλωστε και ο όρος λογοτεχνία είναι επίσης προβληματικός. Το νόημα του ποικίλει από εποχή σε εποχή.³

Ο Ιωάννης Βασιλαράκης υποστηρίζει ότι η προσέγγιση της παιδικής λογοτεχνίας δεν μπορεί να γίνει με όρους κλειστού κυκλώματος χωρίς συνεχή αναγωγή στους χώρους εκείνους που τη στηρίζουν δομικά και ιστορικά.⁴

Σύμφωνα με την Χάρης Σακελλαρίου στο «Ιστορία της Παιδικής Λογοτεχνίας» γύρω από τον όρο παιδική λογοτεχνία επικρατεί αρκετή θολότητα και σύγχυση. Οι απόψεις ποικίλουν γύρω από το τι μπορεί να θεωρηθεί παιδική λογοτεχνία. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη γνώμη πως η παιδική λογοτεχνία είναι το σύνολο καλλιτεχνικών έργων που γράφονται από παιδιά και απευθύνονται σε παιδιά. Η συζήτηση γύρω από αυτό το θέμα είναι μεγάλη Παρότι υπάρχουν παραδείγματα παιδιών που έχουν γράψει αξιόλογα λογοτεχνικά έργα όπως για παράδειγμα ο Τέλλος Άγρας, η δεκαπεντάχρονη Μανίνα Ηλιού, ο Victor Hugo και η Françoise Sagan που έγραψε το «Καλημέρα θλίψη» σε ηλικία δεκαεννέα ετών. Τα έργα αυτά σαφώς συμπεριλαμβάνονται στην παιδική λογοτεχνία αλλά σύμφωνα με τον Α. Μπενέκο, «η παιδική δημιουργία υπόκειται στους περιορισμούς που επιβάλλει η ίδια η φύση του παιδιού, η φυσιολογική του ανεπάρκεια, η ψυχολογική του ανωριμότητα, η πνευματική του ατέλεια και χρωματίζεται από το σύνολο των καταστάσεων που προσδιορίζουν τον ψυχισμό του παιδιού σε κάθε βαθμίδα της ηλικίας του.»⁵ Άλλες απόψεις για το παιδικό λογοτέχνημα επικεντρώνονται στο σημείο ότι το παιδικό λογοτέχνημα είναι εκείνο που

² Μένη Κανατσούλη, *Εισαγωγή στη θεωρία και κριτική της παιδικής λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις University Studio Press, 1977, σ. 12.

³ Jeremy Hawthorn, *Ξεκλειδώνοντας το κείμενο. Μια εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, (2^η έκδοση), μετάφραση Αθανασοπούλου Μαρία, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1995, σ. 5.

⁴ Ιωάννης Βασιλαράκης, *Γλώσσα και Πράξη της Παιδικής Λογοτεχνίας. Δοκίμια- Αναγνώσεις κειμένων*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 1992, σ. 11.

⁵ Βλ. Αντ. Μπενέκος, *Ζαχαρίας Παπαντωνίου. Ένας σταθμός στην παιδική λογοτεχνία*, (2^η έκδοση), Αθήνα 1988, σ. 109.

έχει κεντρικούς ήρωες παιδιά. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι μόνο έργα για παιδιά συγκινούν την παιδική ψυχή.

Τέλος στο σημείο που συμφωνούν όλοι είναι ότι τα έργα Παιδικής Λογοτεχνίας είναι εκείνα που απευθύνονται στα παιδιά, που είναι κατά τεκμήριο αποδέκτες τους. Έτσι λοιπόν το περιεχόμενο, τα χαρακτηριστικά και η λειτουργία της παιδικής λογοτεχνίας δεν σχετίζεται ως προς τον προσδιορισμό της με τους δημιουργούς των λογοτεχνικών κειμένων, μπορεί να είναι μεγάλοι ή και παιδιά, η θεματολογία δεν είναι αποκλειστικά προσκολλημένη στο παιδί, ενώ απαραίτητο είναι να είναι προσαρμοσμένο στο γλωσσικό και γνωσιολογικό πλούτο του παιδιού της κάθε ηλικίας και να ανταποκρίνεται στη βαθμίδα της ψυχικής και πνευματικής ανάπτυξης του κάθε παιδιού.

Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω θα μπορούσαμε να συμφωνήσουμε με την Χάρις Σακελλαρίου ότι η Παιδική Λογοτεχνία *«είναι η Λογοτεχνία που απευθύνεται στα παιδιά, συστοιχεί με τα ενδιαφέροντα και τις αφομοιωτικές τους δυνατότητες, τα υποβοηθεί στην ψυχοπνευματική τους ανάπτυξη, την αισθητική τους καλλιέργεια και την ομαλή κα ορθή ένταξή τους στο κοινωνικό σύνολο κι είναι αποδεκτή από αυτά»*.⁶

Η Λ. Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου δεν ορίζει το περιεχόμενο της παιδικής λογοτεχνίας αναφέροντας στοιχεία από τα οποία μπορούμε να την αναγνωρίσουμε. Αντίθετα ασχολείται περισσότερο με τα σημεία που δεν θα πρέπει να συμπεριλαμβάνονται στην παιδική λογοτεχνία. Η μορφή αυτού του είδους της λογοτεχνίας πρέπει να χαρακτηρίζεται από τη λιτότητα του λόγου, την απουσία βωμολοχιών και σαρκασμού, τη συντομία και το καίριο των περιγραφών, την αμεσότητα της αφήγησης, τη διαγραφή των χαρακτήρων χωρίς επιμονή στην ψυχογράφησή τους. Το περιεχόμενο από την άλλη πλευρά πρέπει να έχει μια υπόθεση με ξεκάθαρο πλαίσιο και η πλοκή να είναι έντονη και γρήγορη, προπάντων να υπάρχει καθαρή και το διάχυτο αίσθημα ότι ο αναγνώστης είναι αντικείμενο αγάπης από τον συγγραφέα.⁷

Ο Ιωάννης Ν. Βασιλαράκης στο «Γλώσσα και Πράξη της Παιδικής Λογοτεχνίας» σκιαγραφεί μια ποιητική «βινιέτα», όπως την αποκαλεί, η οποία παρότι απλοϊκή θα μπορούσε να προοικονομήσει, θεωρητικά και συνοπτικά έστω, κάποια υπέρβαση στο πρόβλημα του προσδιορισμού της παιδικής λογοτεχνίας.

⁶ Για περισσότερες πληροφορίες πάνω στο θέμα βλ. Χάρις Σακελλαρίου, *Ιστορία της παιδικής λογοτεχνίας. Ελληνική και Παγκόσμια*, (7^η έκδοση), Αθήνα: Εκδόσεις Κίνητρο, 1991, σ. 36.

⁷ Λ. Πέτροβιτς - Ανδρουτσοπούλου, *Η παιδική λογοτεχνία στην εποχή μας*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 1990, σ. 138-140.

«...Η λογοτεχνία που χτυπά την πόρτα των παιδιών, έχει ευλύγιστη κορμοστασιά, έτσι που μπορεί «σκύβοντας» να περάσει μέσα στο βασίλειό τους. Μα, είναι λυγερή και όμορφη σαν την άλλη λογοτεχνία καθώς γεννήθηκε, σάρκα από τη σάρκα της, ίσως κατ' εικόνα και ομοίωσή της ...κι ας μην της μοιάζει σε όλα...»⁸

Ο Ηρακλής Καλλέργης, υποστηρίζει ότι οι συγγραφείς παιδικών λογοτεχνημάτων πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τους τις ψυχικές ανάγκες της παιδικής ηλικίας καθώς και την δραστηριότητα του ωραίου λόγου, ώστε να προσφέρουν κείμενα «που πρώτιστα θα κάνουν τη συνείδηση του αναγνώστη να λειτουργήσει αισθητικά, θα περιέχουν όμως και κάποια ιδεολογικά μηνύματα».⁹

Ο Bernard Erin στην προσπάθειά του να καθορίσει τι είναι τελικά η παιδική λογοτεχνία κάνει μια αναφορά στην ποικιλία των εντύπων που υπάρχουν και απευθύνονται στα παιδιά. Έτσι, συμπεριλαμβάνει σ' αυτό το είδος της λογοτεχνίας ένα βιβλίο εικόνων μέσα στο οποίο ένα πολύ μικρό παιδί μαθαίνει να ονομάζει αντικείμενα και πρόσωπα του άμεσου περιβάλλοντός του γυρίζοντας τις σελίδες σαν παιχνίδι, μια ιστορία με εικόνες γραπτά στοιχεία, κάποτε απλά χρωματισμένες κηλίδες, που επιτρέπουν στο παιδί να ανακατασκευάσει ένα αληθινά δομημένο αφήγημα, μια μικρή περιπέτεια στις διαστάσεις του. Επίσης, ένα παλιό παραμύθι, ένα μυθιστόρημα που αντιστρέφονται οι ρόλοι, ποιητικά παιχνίδια με τη γλώσσα, το ημερολόγιο ενός κοριτσιού που διηγείται τα πάντα για την οικογένειά της, το σχολείο, τα παιχνίδια, τις φίλες της, τα μικρά μυστικά, τα όνειρά της, μια μεγάλη περιπέτεια ζών στην άγρια φύση, οι περιπέτειες ενός παιδιού του παρελθόντος που εμπλέκεται σε μια ιστορική πραγματικότητα, το αστυνομικό μυθιστόρημα, η επιστημονική φαντασία, το κόμικς αποτελούν όλα θεματικές και είδη που μπορούν να συμπεριληφθούν στο πεδίο της παιδικής λογοτεχνίας. «Μέσα σ' όλα αυτά, μέσα σ' αυτές τις «προτάσεις του φανταστικού», ορίζεται για το παιδί ένα πεδίο ανακάλυψης όπου η αναγνωστική δραστηριότητα γίνεται δημιουργική, άνοιγμα στον κόσμο και διάλογος μαζί του».¹⁰

Ο Heather Dubrow βλέπει στα παιδικά βιβλία κυρίως τον ενήλικα που τα συγγράφει όταν παρατηρεί σ' αυτά ότι «ο κώδικας συμπεριφοράς έχει δομικούς και στιλιστικούς

⁸ Ι. Ν. Βασιλαράκης, *Γλώσσα και πράξη της παιδικής λογοτεχνίας. Δοκίμια – Αναγνώσεις κειμένων*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 1992, σ. 14.

⁹ Η. Καλλέργης, «Το πρόβλημα της ιδεολογίας στα παιδικά λογοτεχνήματα», *Νεοελληνική Παιδεία*, τεύχος 24, Μάρτιος 1992, σ. 33.

¹⁰ Ι. Ν. Βασιλαράκης, *ό.π.*, σ. 231, 232.

άξονες που βασίζονται σε μια πολύ περισσότερο νοσταλγική, σε προσωπικό επίπεδο, και διδακτική, σε δημόσιο, έννοια του κειμένου απ' ότι σε οποιοδήποτε άλλο είδος βιβλίου.¹¹

Η J.Rose εκφράζει ακόμα πιο ακραίες θέσεις στο θέμα. Υποστηρίζει ότι ο όρος παιδική λογοτεχνία δεν αντιστοιχεί προς το περιεχόμενό του, εφόσον υπάρχει καθαρά προς χρήση των ενηλίκων. *«Στην πραγματικότητα οι ενήλικοι φοβούνται την παιδική ηλικία για την έντονη σεξουαλικότητα της και γι' αυτό σχηματίζουν, εκ των υστέρων βέβαια, μια ιδανική εικόνα για αυτήν, από την οποία αφαιρούνται όλα εκείνα τα στοιχεία τα οποία νοιώθουν να τους απειλούν. Η παιδική λογοτεχνία δεν είναι παρά η μαζική προσπάθεια να πειστούν τα παιδιά ότι οφείλουν να ανταποκρίνονται στα ιδεολογικά σχήματα με τα οποία φαντασιακά και εξιδανικευμένα οραματίζονται οι ενήλικοι την παιδική ηλικία».*¹²

Ενδεικτικά μια ειδοδολογική κατάταξη της παιδικής λογοτεχνίας που προτείνεται από την Χάρις Σακελλαρίου είναι: 1. Η παιδική ποίηση 2. Το παιδικό διήγημα 3. Το παιδικό μυθιστόρημα 4. Οι μυθιστορηματικές βιογραφίες 5. Οι παιδαγωγικοί μύθοι 6. Το παιδικό παραμύθι 7. Η ταξιδιωτική Παιδική Λογοτεχνία 8. Το εγκυκλοπαιδικό και επιστημονικό παιδικό βιβλίο 9. Το παιδικό θέατρο 10. Το κουκλοθέατρο κι ο Καραγκιόζης.¹³ Μετά από αυτή την πολύ σύντομη ανασκόπηση των ορισμών και του περιεχομένου της παιδικής λογοτεχνίας,¹⁴ θα αναφερθούμε στη συνέχεια στο μυθιστόρημα επικεντρώνοντας στο νεοελληνικό παιδικό-εφηβικό μυθιστόρημα.

1.1 Το παιδικό-εφηβικό μυθιστόρημα

Το μυθιστόρημα, ως αυτοτελές λογοτεχνικό είδος, είναι πρώτιστα μια αφήγηση δοσμένη σε πεζό λόγο. Εξετάζοντας τα εσωτερικά του στοιχεία, βλέπουμε πως το μυθιστόρημα είναι το κυκλικό, το σφαιρικό και το συνθετικό εκείνο είδος της πεζογραφίας που αναπαρασταίνει, κατά κανόνα ένα σύνολο ζωής, όπου ο συγγραφέας αφηγείται μια νέα ιστορία όχι βιωμένη από τον ίδιο αλλά επινοημένη από τη μυθοπλαστική φαντασία του και

¹¹ Για τον Heather Dubrow, βλ. Μένη Κανατσούλη, *Πρόσωπα γυναικών σε παιδικά λογοτεχνήματα*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 1996, σ. 33.

¹² Το απόσπασμα του J.Rose υπάρχει στο βιβλίο του, *The case of Peter Pan: or The Impossibility of Children's Fiction*, London: Macmillan, 1984 και επίσης στο Μένη Κανατσούλη, ό.π., σ. 33.

¹³ Χάρις Σακελλαρίου, ό. π., σ. 41.

¹⁴ Για πληρέστερη ενημέρωση στο θέμα της παιδικής λογοτεχνίας προτείνονται τα βιβλία: Ιωάννης Βασιλαράκης, *Γλώσσα και Πράξη της Παιδικής Λογοτεχνίας*, ό.π., Απόστολος Σαχίνης, *Η σύγχρονη πεζογραφία μας*, (5^η έκδοση), Αθήνα, 1980, Λ. Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου, *Η παιδική λογοτεχνία στην εποχή μας*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 1990, Λ. Πέτροβιτς - Ανδρουτσοπούλου, *Μιλώντας για*

όχι αντιγραμμένη από την προσωπική του ζωή.¹⁵ Οι αξίες του μυθιστορήματος σύμφωνα με τον Lukacs χωρίς να παρουσιάζονται έκδηλα στο μυθιστόρημα διοργανώνουν με ένα έμμεσο τρόπο το σύνολο του κόσμου, συνεπώς οι αξίες είναι διαφορετικές από το ένα μυθιστόρημα από το άλλο.¹⁶

Ο Απόστολος Σαχίνης υποστηρίζει ότι το παιδικό αλλά κυρίως το εφηβικό μυθιστόρημα δημιουργήθηκε ως αντίρροπος παράδεισος στην κόλαση των ημερών που ζούμε οπότε η παιδική ηλικία και η ενασχόληση με αυτή αποτελεί μια περιοχή γοητευτική και γνήσια ποιητική. Παραδέχεται επίσης ότι ένας άλλος λόγος για την ανάπτυξη του παιδικού και εφηβικού μυθιστορήματος θα μπορούσε να αναζητηθεί στην σύγχρονη ψυχολογία. Ένας μικρός αριθμός από ξένους ιδίως μυθιστορηματογράφους ασχολήθηκε με τους εφιάλτες, με τις ένοχες σκέψεις και τις βασανιστικές φαντασιώσεις που παρακολουθούν πάντα και ταλαιπωρούν ψυχικά το παιδί και τον έφηβο. Αυτά τα μυθιστορήματα τα χαρακτηρίζει ρεαλιστικά ή ψυχολογικά με ειδικό θέμα και επιμένει ότι η θεματολογία είναι συγγενική με την λογοτεχνία των ενηλίκων ενώ το παιδικό και εφηβικό μυθιστόρημα είναι το ιδιαίτερο πεζογραφικό είδος που βασίζεται πάνω στην πλασματική, αλλά κοινά παραδεδεγμένη υπόθεση πως το παιδί είναι ποίηση και πως η ποίηση είναι το παιδί.¹⁷

Σήμερα με την τεράστια ανάπτυξη που έχει το μυθιστόρημα υπάρχουν πολλά είδη, το ιστορικό, το ηθογραφικό, το αστικό, το αισθηματικό, το κοινωνικό, το πολιτικό, το μυθιστόρημα. επιστημονικής φαντασίας, το περιπετειώδες, το αστυνομικό, το θρησκευτικό, το συμβολικό, το φιλοσοφικό κ. ά. Στο σημείο αυτό θα αναφερθούμε αναλυτικότερα στο κοινωνικό μυθιστόρημα δεδομένου ότι η κατηγορία αυτή των μυθιστορημάτων απασχολεί τη παρούσα μελέτη.

Ο όρος «κοινωνικό μυθιστόρημα» είναι εξαιρετικά πλατύς και ίσως λίγο άτυχος δεδομένου ότι η λογοτεχνία αναπτύσσεται ούτως ή άλλως συνήθως σε στενή σχέση με συγκεκριμένους κοινωνικούς θεσμούς και έχει μια κοινωνική χρήση ή λειτουργία που δεν μπορεί να είναι καθαρά ατομική μια και ένα μεγάλο μέρος των ζητημάτων που θέτει είτε

τα παιδικά βιβλία, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 1983, Κ. Δ. Μαλαφάντης, «Η Λογοτεχνία στο Παιδικό Ανάγνωσμα. Εννοιολογικές Οριοθετήσεις», *Διαβάζω* 242 (1990), σ. 18-21.

¹⁵ Απόστολος Σαχίνης, *Το Νεοελληνικό μυθιστόρημα*, (5^η έκδοση), Αθήνα, 1980.

¹⁶ L. Goldmann, *Για μια κοινωνιολογία του μυθιστορήματος*, μετάφραση Ε. Βέλτσου- Π. Ρολμόν, Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον, 1974, σ. 45.

¹⁷ Απόστολος Σαχίνης, *Η σύγχρονη πεζογραφία μας. Το μυθιστόρημα της εφηβικής ηλικίας, οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις, το πολεμικό μυθιστόρημα*, (4^η έκδοση), Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1983, σ. 17, 18.

άμεσα είτε έμμεσα είναι ζητήματα κοινωνικά. Παρόλα αυτά θα διατηρήσουμε τον όρο κοινωνικό μυθιστόρημα εννοώντας το είδος που μελετά τις συνέπειες των οικονομικών και κοινωνικών όρων σε μια δεδομένη εποχή και τόπο στην ανθρώπινη συμπεριφορά. Οι σύγχρονοι συγγραφείς κοινωνικών μυθιστορημάτων καταπιάνονται με μεγάλο αριθμό θεμάτων.

Η Μένη Κανατσούλη ορίζει τρεις θεματικούς κύκλους: α) ένα μικρότερο, των ~~διαπροσωπικών, διαφυλικών, ενδοοικογενειακών, ενδοσχολικών σχέσεων και ατομικών~~ προβλημάτων, που αφορούν το εργαζόμενο παιδί, τις σχέσεις γονιών και παιδιών, το διαζύγιο, την υιοθεσία, την ορφάνια, το θάνατο, τις σχέσεις δασκάλου-μαθητή, τις καθημερινές ασχολίες των παιδιών, το ερωτικό στοιχείο, τα παιδιά με ειδικές ανάγκες β) ένα μεγαλύτερο κύκλο που παρουσιάζει προβλήματα τα οποία απασχολούν το ευρύτερο μικροκοινωνικό περιβάλλον και σχετίζονται με την τρομοκρατία τη βία, τον ρατσισμό, τα ναρκωτικά, τη μετανάστευση, την αρχαιοκαπηλία γ) ο τρίτος κύκλος περιέχει θεματολογικούς άξονες με οικουμενικά προβλήματα, όπως της ειρήνης, της τεχνολογικής εξέλιξης και της οικολογικής κρίσης.¹⁸

Την ίδια κατάταξη στη θεματολογία ακολουθεί και ο Κωσταντίνος Μαλαφάντης στην εισήγηση που έκανε στα σεμινάρια γύρω από την παιδική λογοτεχνία και που διοργάνωσε ο Κύκλος του Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου.¹⁹ Τα εφηβικά μυθιστορήματα της μελέτης μας, ανήκουν κυρίως στον πρώτο κύκλο μια και η οικογένεια συναντάται πολύ συχνά και σε μεγάλη έκταση σ' αυτή την κατηγορία μυθιστορημάτων χωρίς βέβαια να αποκλείεται η παρουσία της και από τους άλλους θεματικούς κύκλους.

¹⁸ Μένη Κανατσούλη, *Εισαγωγή στη θεωρία και κριτική της παιδικής λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 1977, σ. 83, 84.

¹⁹ Κωσταντίνος Μαλαφάντης, «Παιδική λογοτεχνία και σύγχρονη πραγματικότητα. Προβληματισμοί των σύγχρονων δημιουργών», από το βιβλίο *Ελληνική παιδική λογοτεχνία. Το παρελθόν, το παρόν, το μέλλον της*, επιμέλεια Σοφία Χατζηδημητρίου, Αθήνα: Εκδόσεις: Ελληνικά Γράμματα, 1999, σ. 129, 130.

2. Λογοτεχνία και κοινωνική πραγματικότητα

Μπορεί κάποιος να πει πως είναι δυνατόν να αποκτήσει κάποιες γνώσεις για το κοινωνικό κόσμο με μια προσεκτική ανάγνωση λογοτεχνικών κειμένων; Είναι χρήσιμη ή όχι η λογοτεχνία για την διερεύνηση της κοινωνικής πραγματικότητας; Παρέχει η λογοτεχνία μαρτυρίες σχετικά με την κοινωνία; Είναι δυνατόν το μυθιστόρημα, όπως πιστεύουν πολλοί κοινωνιολόγοι να αποτελέσει έκφραση ή εικόνα της κοινωνικής πραγματικότητας; Ποιος είναι ο ρόλος του συγγραφέα σ' αυτήν την διαδικασία; Είναι δυνατόν ένα λογοτεχνικό έργο να προσφέρεται για κοινωνιολογική έρευνα ώστε να προσεγγιστούν κατά το δυνατόν κάποια κοινωνικά προβλήματα, θέματα ή απόψεις της κοινωνίας και να εξαχθούν συμπεράσματα μέσα από την ανάλυση του περιεχομένου των έργων αυτών;

«Ο θετικιστής κοινωνιολόγος, γράφει ο Βασίλης Καραποστόλης στο βιβλίο του “Η αδιαχώρητη κοινωνία”, μπορεί να ενθουσιάζεται που μέσα στο λογοτεχνικό έργο μοιάζουν να παραπέμπουν με σχετική ακρίβεια στις καθοριστικές κοινωνικές συνθήκες της δράσης των ηρώων του, διευκολύνοντας τον να τους “εξηγεί”, όπως ίσως και το συγγραφέα ως κοινωνικό άτομο, στην πορεία της μελέτης του θα δει πώς αυτή η ρεαλιστική συνέπεια δεν είναι και τόσο διαφωτιστική».

Αλλά πριν προχωρήσουμε σε περαιτέρω παρουσίαση ορισμένων τομέων και ρευμάτων που ασχολήθηκαν με την λογοτεχνία προσπαθώντας να εξηγήσουν το έργο τέχνης μέσα από παράγοντες που δεν σχετίζονται άμεσα με το ίδιο το λογοτεχνικό έργο θα αναφέρουμε τις δύο κατευθύνσεις που προσανατολίστηκαν οι επιστήμες του ανθρώπου: α) την ψυχολογική ή ψυχαναλυτική, που συσχετίζει το λογοτεχνικό έργο με τα διάφορα στοιχεία της προσωπικότητας του συγγραφέα και β) την κοινωνιολογική προσέγγιση, που προσαρτά το πολιτισμικό έργο στις ιστορικό-κοινωνικές συνθήκες παραγωγής του ή στις ιδεολογικές παραστάσεις και την κοσμοαντίληψη (*Weltanschauung*) των κοινωνικών ομάδων που αντιπροσωπεύει ο συγγραφέας.²⁰

Στην Κοινωνιολογία της Λογοτεχνίας υπάρχουν δύο διαφορετικές τάσεις και κατευθύνσεις ή «σχολές» που έχουν δώσει και οι δύο τους συγκεκριμένους καρπούς. Την

εμπειρική κοινωνιολογία του λογοτεχνικού φαινομένου στις κοινωνικές του λειτουργίες και επιπτώσεις από τη μια, τη συνθετική –«φιλοσοφική» κοινωνιολογική θεώρηση της λογοτεχνίας καθεαυτή, δηλαδή του ίδιου λογοτεχνικού έργου, από την άλλη. Οι δύο αυτές τάσεις παρουσιάζονται, ακόμα σήμερα, ως δύο αντίθετες και μάλιστα αντιμαχόμενες και αλληλοαποκλειόμενες σχολές ή αντιλήψεις της κοινωνιολογίας της λογοτεχνίας: Η πρώτη, η εμπειρική κοινωνιολογία της λογοτεχνίας, εκπροσωπείται από τον Robert Escarpit στη Γαλλία (Σχολή του «Bordeaux») και τον Hans Norbert Fugen στη Γερμανία.

Τις θέσεις της «εμπειρικής» κοινωνιολογίας της λογοτεχνίας εκφράζει ο Fugen: *«Επειδή η κοινωνιολογία έχει ως ερευνητικό αντικείμενο την κοινωνική διυποκειμενική πράξη, δεν ενδιαφέρεται για το λογοτεχνικό έργο ως αισθητικό αντικείμενο, η λογοτεχνία αποκτά για αυτήν (την κοινωνιολογία) μόνο τότε ενδιαφέρον, όσο πραγματοποιείται μ' αυτήν (τη λογοτεχνία) μέσω αυτής και γι' αυτήν μια ειδική διανθρώπινη πράξη. Ως εκ τούτου, η κοινωνιολογία της λογοτεχνίας ασχολείται με την πράξη των ανθρώπων να συμμετέχουν στη λογοτεχνία. Αντικείμενό της είναι η αλληλεπίδραση μεταξύ των προσώπων που συμμετέχουν στη λογοτεχνία».*

Ενστάσεις εναντίον μιας τέτοιας «εμπειρικής» κοινωνιολογίας, που αρκείται στην μελέτη των εξωλογοτεχνικών, εξωκειμενικών κοινωνικών διαπλέξεων και επιδράσεων της λογοτεχνίας, διατυπώθηκαν αρκετά πρώιμα από τον G. LuKacs (1909): *«Τα μεγαλύτερα λάθη της κοινωνιολογικής θεώρησης της τέχνης είναι ότι στα καλλιτεχνικά δημιουργήματα αναζητά και ερευνά τα περιεχόμενα, προσπαθώντας να σύρει μια ευθεία γραμμή ανάμεσα σ' αυτά και ορισμένες οικονομικές σχέσεις. Αλλά το πραγματικά κοινωνικό στη λογοτεχνία είναι η μορφή. Η μορφή είναι ακριβώς το βίωμα του καλλιτέχνη με τους άλλους, με το κοινό, επικοινωνία και η τέχνη γίνεται, κατά κύριο λόγο, ακριβώς μέσω αυτής της μορφοποιημένης επικοινωνίας, μέσω της δυνατότητας της επίδρασης, και η πραγματικά προξενούμενη επίδραση φαινόμενα κοινωνικά».*²¹

Ο L. Goldmann, στη συνέχεια, προσπαθεί να εντοπίσει αντιστοιχίες μεταξύ του έργου και της κοινωνίας, όχι μόνο σε επίπεδο περιεχομένου, αλλά σ' αυτό της δομής του έργου την οποία συγκρίνει με την δομή της κοινωνίας. Ο L. Goldmann δεν αποκλείει την ενσωμάτωση ασυνείδητων στοιχείων στην ολική δομή του έργου οι οποίες είναι δυνατόν να παρεμβαίνουν ως ένα σημείο στην σύλληψη και την εκτέλεση του έργου. Το τελικό του

²⁰ Μαρία Σακαλάκη, *Κοινωνικές ιεραρχίες και σύστημα αξιών. Ιδεολογικές δομές στο Νεοελληνικό Μυθιστόρημα 1900-1980*, Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος, 1984, σ. 46.

²¹ Γιώργος Βελουδής, *Γραμματολογία. Θεωρία λογοτεχνίας*, (2^η έκδοση), Αθήνα: Εκδόσεις Δωδώνη, 1997, σ. 335-338.

συμπέρασμα όμως είναι ότι το άτομο-συγγραφέας που εκφράζει μια συγκεκριμένη αντίληψη του κόσμου που όμως δεν την έχει επεξεργαστεί το ίδιο μεμονωμένα αλλά ως μέλος ενός ευρύτερου κοινωνικού συνόλου. Ακολουθεί τον G. LuKacs στη θεωρία του για τα σημαντικά μυθιστορήματα, ο οποίος υποστηρίζει ότι στη δομή του μυθιστορήματος διακρίνεται η «οπτική του κόσμου» της κοινωνικής ομάδας από τους κόλπους της οποίας ξεπήδησε το μυθιστόρημα.²²

Ο ίδιος επίσης ισχυρίζεται ότι η εξέλιξη της τέχνης υπόκειται στους νόμους της ιστορικής αναγκαιότητας. «Δεν μπορούμε να συλλάβουμε τον Ροβινσώνα Κρούσο πριν από την εμφάνιση των ιδεωδών του μερκαντισμού». Αλλά όπου υπάρχει νόμος υπάρχει και επιστήμη. Γι' αυτό και ο μαρξιστής κριτικός τρέφει την πεποίθηση πως καταπιάνεται όχι με ζητήματα γνώμης αλλά με προσδιορισμούς της αντικειμενικής πραγματικότητας.²³

Ο Βασίλης Καραποστόλης φαίνεται να καταλήγει, μέσα από την ανάλυση του «Διπλού βιβλίου» του Δ. Χατζή, ότι ο συγγραφέας είναι αποφασισμένος να «χρησιμοποιήσει» τη λογοτεχνία του για να διερευνήσει την κοινωνία γι' αυτό και κατευθύνει τις ζωές των ηρώων του προς την κοινωνική πραγματικότητα. Το πάθος όμως της διείσδυσης σ' αυτήν τον οδηγεί στο τέλος στην άρνηση της, στην διάρρηξη των δεσμών του μαζί της, και τελικά στην αντικατάστασή της με μια άλλη ευρύτερη «πραγματικότητα» που θα περιελάμβανε εκτός από αυτή που προβάλλει αδήρητη μπροστά στο συγγραφέα για να αποτελέσει την ύλη του έργου του και εκείνη δυνάμει της οποίας η ύλη αυτή μπορεί στα' αλήθεια και γίνεται με μια φανταστική μετουσίωση λογοτεχνία. «Το υποκείμενο συγγραφέας έχει αιχμαλωτιστεί στο αντικείμενο κοινωνία, ο νους που βοηθούσε τον κοινωνιολόγο στις αναλύσεις του εξαφανίζεται, η επεξηγηματική ικανότητα του έργου μειώνεται και οι δύο, συγγραφέας και κοινωνιολόγος, βρίσκονται μέσα στην εμπειρία τους, μέσα στην κοινωνία που νόμισαν πως θα την αναπαράστήσουν από κάποια ασφαλή απόσταση. Η λογοτεχνική δημιουργία και κοινωνική μελέτη αποβαίνουν όψεις της κοινωνικής εμπειρίας».²⁴

Ο Hall, στην κριτική του για την άποψη ότι η λογοτεχνία αποτελεί το κάτοπτρο της κοινωνικής πραγματικότητας αναφέρεται στον Karl Popper και στη θεωρία του ότι ο ανθρώπινος νους είναι ένα είδος υποδοχέα των εντυπώσεων και των αισθήσεων και θα μας

²² L. Goldmann, *Για μια κοινωνιολογία του μυθιστορήματος*, μετάφραση Ε.Βέλτσου-Π.Πολμόν, Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον, 1974, σ. 88.

²³ George Steiner, «Ο Λούκατς και η συμφωνία του με το Διάβολο», από το βιβλίο, *Δοκίμια για την λογοτεχνία και την κριτική*, μετάφραση Σπύρος Τσακνίας, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 1984, σ. 148.

²⁴ Βασίλης Καραποστόλης, *Η αδιαχώρητη κοινωνία. Ένας διάλογος της κοινωνιολογίας με την λογοτεχνία*, Αθήνα: Εκδόσεις Πολύτυπο, 1985, σ. 16, 17.

δώσει την αληθινή εικόνα της πραγματικότητας, υπό την προϋπόθεση ότι δεν θα υπάρξει κάτι (ταξική προκατάληψη, φροϋδικές μονομανίες κ.λ.π) που θα το εμποδίσει να «δει τα πράγματα έτσι όπως είναι πραγματικά».

Ο Hall διαφωνεί με την παραπάνω άποψη του Popper και επικαλείται τον Gombrich, ο οποίος υποστηρίζει ότι ο αριθμός των ερεθισμάτων που μας απευθύνονται είναι τεράστιος και για να δούμε κάτι πρέπει να το απομονώσουμε και να το επιλέξουμε. Η έννοια της λογοτεχνίας ως κατόπτρου της κοινωνίας δεν είναι πλέον ικανοποιητική γιατί υποδηλώνει ότι ο καλλιτέχνης είναι ένας παθητικός φορέας που προσφέρεται με θάρρος στον καταγισμό των κοινωνικών ερεθισμάτων. Η έννοια όμως ότι η λογοτεχνία περιέχει κοινωνικά αντικείμενα αναφοράς είναι απόλυτα εφαρμόσιμη, γιατί παίρνει υπόψη της το ενεργό ενδιαφέρον του συγγραφέα να κατανοήσει την κοινωνία του.

Η άποψη λοιπόν του Hall είναι, πως από μόνα τους κάποια κείμενα ίσως να μην προωθούν πάρα πολύ την κοινωνιολογική γνώση. Η κοινωνιολογική εκτίμηση μεμονωμένων κειμένων πολύ συχνά περιγράφει απλώς το περιεχόμενό τους με διαφορετικούς και συχνά κατάλληλους κοινωνικούς όρους. Και όπως συχνά έχει υποστηρίξει ο ίδιος οι ιδιαιτερότητες του κοινωνικού αντικειμένου αναφοράς ενός κειμένου συχνά αποκαλύπτουν την μη αντιπροσωπευτική ιδιοσυγκρασία των κοινωνικών απόψεων που εκφράζει. Για τους δύο αυτούς λόγους είναι προτιμότερη η εξέταση της εμφάνισης λογοτεχνικών ειδών και κινημάτων γιατί κάτι τέτοιο επιτρέπει ένα μεγαλύτερο επίπεδο γενίκευσης. Η εξέταση του μυθιστορήματος χρησιμεύει ως παράδειγμα γι' αυτού του είδους την προσέγγιση.²⁵

Ο κοινωνιολόγος θα διευκολυνθεί στο έργο του εάν κατανοήσει την ιδιότητα του λογοτεχνικού φαντασιακού να οικοδομεί έναν κόσμο και μια τάξη. Η ομιλία του λογοτεχνικού έργου καθώς επιχειρεί να αποταθεί σε πολλούς αναγνώστες, έχοντας από πριν απαλείψει τις ιδιαιτερότητες και τις διαφορές τους, καθιστά τα πρόσωπα για τα οποία μιλά, τύπους προσώπων, τις στάσεις τους απέναντι στον άλλο, τύπους στάσεων. Το κατά πόσο οι τύποι αυτοί και οι στάσεις είναι αληθινές και κατά πόσο αισθήματα ενός μυθιστορηματικού προσώπου αφορά πια τον κοινωνιολόγο που πρέπει να διακρίνει πίσω από αυτά τι συμβαίνει με τους πραγματικούς ανθρώπους, την αλληλόδραση τους, να εντοπίσει τις ιδιαίτερες στάσεις και τις κοινωνικές προεκτάσεις.²⁶

²⁵ John Hall, ό.π., σ. 64, 88, 89.

²⁶ Βασίλης Καραποστόλης, ό.π., σ. 166, 167.

2.1 Ο συγγραφέας

Στο άτομο συγγραφέα έχουμε αναφερθεί και παραπάνω αλλά στο σημείο αυτό θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε συγκεκριμένα τη σχέση του με το έργο και τον προβληματισμό γύρω από το ζήτημα της ατομικότητας. Υπάρχουν δύο βασικές προσεγγίσεις για τον συγγραφέα. Εκείνη που υπογραμμίζει το ρόλο του ως μιμητή και εκείνη που δίνει έμφαση στις εννοιατικές και εκφραστικές του ικανότητες. Η έμφαση στο μιμητικό του ρόλο οφείλει πολλά στις ιδέες του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Η ελληνική λέξη *μίμησις* τονίζει την επαναληπτική και δευτερογενή φύση της καλλιτεχνικής δημιουργίας. Ο καλλιτέχνης λοιπόν αποτελούσε για τον Πλάτωνα κίνδυνο για την πολιτεία, γιατί θα έδινε έμφαση στα «φαινόμενα» εις βάρος των πιο σημαντικών αέναων «μορφών». Αντίθετα ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι η μίμηση είναι μια λειτουργία μεγάλης σημασίας γιατί ο ποιητής μπορούσε να περιγράψει όχι μόνο απλά φαινόμενα αλλά και καθολικά στοιχεία.

Η δεύτερη προσέγγιση υπογραμμίζει τις δημιουργικές ικανότητες του καλλιτέχνη. Οι δύο αυτές γενικές θέσεις έχουν έντονα σχηματοποιηθεί με μοναδικό σκοπό να χρησιμεύσουν ως ιδεότυπα με την Βεμπεριανή έννοια. Η μαρξιστική προσέγγιση αποτελεί την επιτομή όλων εκείνων των απόψεων που τονίζουν ότι ο σωστός ρόλος του καλλιτέχνη είναι να μιμηθεί την κοινωνία του.²⁷ Οι παραδοσιακές μαρξιστικές σκέψεις παραδέχονται την ύπαρξη μιας ατομικής συνείδησης και υποκειμενικότητας, αλλά της αναγνωρίζουν ένα δευτερεύοντα μάλλον παρά προνομιούχο ρόλο στην κοινωνική ζωή και την ιστορική νομοτέλεια.

Ο «σοσιαλιστικός ρεαλισμός» μπορεί να θεωρηθεί μια ακραία θέση πάνω στο ζήτημα ενώ η επιμονή του Lukacs ότι ο μεγάλος «ρεαλιστής» καλλιτέχνης πρέπει να διεισδύσει πίσω από τα επιφανειακά απλώς φαινόμενα προς τα ιστορικά σχήματα είναι μια ίσως πιο εκλεπτυσμένη θέση και παρουσιάζει ενδιαφέροντες δεσμούς, σύμφωνα με τον John Hall, με την προσπάθεια του Πλάτωνα να εισχωρήσει πέρα από τα φαινόμενα.²⁸

²⁷ John Hall, ό.π., σ. 92.

²⁸ John Hall, ό.π., σ. 92.

Ο Goldmann θεωρεί ότι το υποκείμενο που δημιουργεί πολιτισμικό έργο είναι ένα υποκείμενο συλλογικό και όχι ατομικό, διότι το συλλογικό υποκείμενο επιτρέπει την κατανόηση της σημασίας και της γένεσης κάθε ιστορικού γεγονότος και άρα της σημασίας και της γένεσης του πολιτισμικού έργου.

Την ίδια περίπου άποψη συναντούμε και στον R.Bartes. Το μυθιστόρημα, γράφει ο Barthes, *παρουσιάζεται «μέσα από τα πλέον σαφή και κατηγορηματικά στοιχεία του σαν μια πράξη κοινωνικότητας»*.²⁹ Ο ίδιος επαναλαμβάνει emphaticά σε όλα του τα γραπτά ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να υπάρξει πριν ή ανεξάρτητα από τη γλώσσα η οποία είναι πάντα η έκφραση αυτού που συμβαίνει μέσα του. Για τον Barthes, αυτό που παρουσιάζεται σ' ένα βιβλίο δεν είναι απλώς η φωνή του συγγραφέα, είναι μια ειδική φωνή *απαρτιζόμενη από πολλές δυσδιάκριτες φωνές*. Η γλώσσα μιλάει και όχι ο συγγραφέας—ο οποίος δεν μπορεί να προηγηθεί αυτού που γράφει ή να το υπερβεί, ο οποίος « *δεν είναι, με κανένα τρόπο, το υποκείμενο κάποιου πράγματος στο οποίο το βιβλίο του είναι το κατηγορούμενο* ». ³⁰

Η ατομικότητα του έργου πρέπει νοηθεί σύμφωνα με τον Βασίλη Καραποστόλη ως ατομικότητα κοινωνική. Πίσω από τη γλώσσα υπάρχει το υποκείμενο δηλαδή το άτομο—συγγραφέας και γύρω του έχουν διαγραφεί νωρίτερα οι κοινωνικές δυνατότητες που θα επέτρεπαν να προβεί ένα άτομο στην κίνηση προς την συγγραφή. Έχουμε άρα πρώτα αυτό το ατομικό που είναι η εξειδικευμένη ενσάρκωση μιας κοινωνικής ενδεχομενικότητας, η τομή «εν ατόμω» ενός συσχετισμού κοινωνικών και πολιτισμικών διεργασιών. Έτσι αντί για το προσωπικό εγώ είναι ο κοινωνικός εαυτός του συγγραφέα που γράφει για τα κοινωνικά σύνολα *«σαν να καταβάλλει με την τέχνη του μια εισφορά συλλογικότητας για την ατομική ελευθερία που του παραχωρήθηκε»*.³¹

Παρόμοιοι βαθμοί πολυπλοκότητας φαίνεται να επικρατούν σχετικά με την έμφαση στη δημιουργικότητα. Μια τέτοια άποψη είναι του, ο οποίος επισημαίνει ότι ο καλλιτέχνης είναι όντως μια μεγαλοφυΐα. Το τίμημα μιας τέτοιας μεγαλοφυΐας είναι η νεύρωση. Ο καλλιτέχνης επομένως είναι ανίκανος να ζήσει στην κανονική κοινωνία. Η αντίληψη του καλλιτέχνη ως ατόμου με ειδικές ενοράσεις διαδόθηκε σημαντικά την εποχή του Freud και η άποψη αυτή έγινε δεκτή από πολλούς καλλιτέχνες. ³²

²⁹ Μαρία Σακαλάκη, *Κοινωνικές ιεραρχίες και σύστημα αξιών. Ιδεολογικές δομές στο νεοελληνικό μυθιστόρημα 1900-1980*, Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος, 1984, σ. 51, 52.

³⁰ John Halperin, «Σύγχρονες τάσεις στην Ευρωπαϊκή θεωρία του μυθιστορήματος», από τη συλλογή *Δοκίμια για την λογοτεχνία και την κριτική*, μετάφραση Σπύρος Τσακνίας,, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 1984, σ. 24, 25.

³¹ Βασίλης Καραποστόλης, *ό.π.*, σ. 150.

³² John Hall, *ό.π.*, σ. 93, 95, 96.

Διαφορετικές θεωρίες της λογοτεχνικής κριτικής έχουν καταδικάσει το συγγραφέα σε θάνατο, με ποικίλους τρόπους. Οι Νέοι Κριτικοί αποδέχονται ότι ο συγγραφέας ζούσε όσο ασχολούνταν με τη λογοτεχνική σύνθεση, αλλά έχανε τα πατρικά δικαιώματα όταν γεννιόταν το παιδί. Οι αποδομικές και λακανικές θεωρίες υποστηρίζουν ότι ο ατομικός συγγραφέας είναι μάλλον πεδίο παρά πηγή-πεδίο μάχης πάνω στο οποίο αντίπαλες επιδράσεις και δυνάμεις συγκρούονται, και από το οποίο τα νικηφόρα στρατεύματα *παρελαύνουν για να επιφέρουν αλλαγές στο κόσμο*.³³

Είναι φανερό λοιπόν ότι ο προβληματισμός πάνω στο ζήτημα του συγγραφέα και της σχέσης με το έργο του είναι μεγάλος, πολύπλοκος και υπάρχουν αρκετές αντιμαχόμενες απόψεις. Η δική μας άποψη στο θέμα προσανατολίζεται στην κατεύθυνση του να θεωρούμε ότι πράγματι αυτά που γράφει ο συγγραφέας επηρεάζονται ή και ορίζονται από εξωατομικές δυνάμεις είτε σε μερικές είτε και σε όλες τις περιπτώσεις. Η κοινωνική καταγωγή του, το μορφωτικό του επίπεδο, η θέση που κατέχει στην γενικότερη δομή των μέσων παραγωγής, τα μέσα που εξασφαλίζει τα προς το ζην επηρεάζουν βαθιά και καθοριστικά για το έργο του το συγγραφέα. Δεν παραγνωρίζεται η ατομική συνείδηση, ανεξάρτητα από το πόσο είναι καθορισμένη και μορφοποιημένη εκ των προτέρων, η οποία φαίνεται να υπάρχει και να έχει σημαντικό ρόλο σ' όλη τη διάρκεια της συγγραφής του λογοτεχνικού έργου. Θα συμφωνήσουμε λοιπόν με την άποψη ότι ο συγγραφέας που γράφει για τα κοινωνικά σύνολα στην πράξη εκτελεί μια πράξη συλλογικότητας και ότι τα «ατομικά» στοιχεία που περιλαμβάνονται στο έργο του είναι στην πραγματικότητα κοινωνικά και το λογοτεχνικό έργο του είναι έκφραση συλλογικότητας και όχι ατομικότητας.

Η δημιουργική διαδικασία και η συγγραφική εμπειρία και πρόθεση διαφέρει από συγγραφέα σε συγγραφέα για αυτό μας βρίσκει σύμφωνους η άποψη του Βασίλη Καραποστόλη για την κοινωνική ατομικότητα του συγγραφέα και του Jeremy Hawthorn, για τον ατομικό ερμηνευτή, *«ο οποίος δρα ως ένα από τα σημεία καταγωγής και επίδρασης, ακόμα και αν όχι απολύτως, ή ως δημιουργός και κυρίαρχος όλων όσων εποπτεύει»*.³⁴

³³ Jeremy Hawthorn, *Εκλειδώνοντας το κείμενο. Μια εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, μετάφραση Αθανασοπούλου Μαρία, (2^η έκδοση), Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1995, σ. 118.

2.2 Η παιδαγωγική άποψη του λογοτεχνικού έργου.

Ο Βασίλης Φίλιας υποστηρίζει ότι το παιδικό βιβλίο αποτελεί βασικό στοιχείο κοινωνικοποίησης του νεαρού ατόμου και ότι από πολλές απόψεις είναι ισοδύναμο με την αγωγή που δίνεται στο παιδί από το οικογενειακό και το ευρύτερα κοινωνικό περιβάλλον και τη συστηματική παιδεία.

Ο συγγραφέας του παιδικού βιβλίου πρέπει να απαντήσει στις προκλήσεις της εποχής του και χωρίς να θίγεται η δημιουργική του φαντασία να ακολουθεί κάποιες γραμμές πλεύσης ώστε να μην εξαπατά το παιδί περιγράφοντας ένα εξιδανικευμένο και μαγευτικό κόσμο που έρχεται σε αντίθεση με την πραγματικότητα. Το παιδί μέσα από την παιδική λογοτεχνία ξεπερνά τα φοβικά εκείνα σύνδρομα και το χμαιοειδές εκείνο είδος της ελπίδας που δεν το προετοιμάζουν, όταν ενηλικιωθεί, να βλέπει κατάματα την πραγματικότητα.

Στην ίδια προβληματική εντάσσεται η συνειδητοποίηση του παιδιού μέσα από την παιδική λογοτεχνία αναπόφευκτων οριακών καταστάσεων, του θανάτου, του πολέμου και της καταστροφής, του μεγάλου πάθους κ.λ.π. *«Από το άλλο μέρος η παιδική λογοτεχνία πρέπει να εκφράζει την κατάφαση της ζωής, παρ' όλες τις αντιξοότητες, να δίνει ανθρώπινα πρότυπα και την αίσθηση στο παιδί ότι παρ' όλες τις αντιφατικότητες η ζωή έχει νόημα».*³⁵

Ο όρος που χρησιμοποιείται στην αμερικάνικη βιβλιογραφία για να αποδώσει το είδος των βιβλίων που συμπεριλαμβάνουμε στα «κοινωνικά μυθιστορήματα» είναι contemporary fiction ή realistic fiction. Η συμβολή της ρεαλιστικής φαντασίας, μεταφράζοντας επακριβώς τον όρο, στην διαμόρφωση της προσωπικότητας του παιδιού είναι ιδιαίτερα σημαντική σύμφωνα με τους Αμερικανούς μελετητές. Γράφει ο Μ. Koundera: *«Το μυθιστόρημα δεν εξετάζει την πραγματικότητα αλλά την ύπαρξη. Κι η ύπαρξη δεν είναι αυτό που έγινε. Η ύπαρξη είναι το πεδίο των ανθρώπινων δυνατοτήτων, όλα όσα ο άνθρωπος μπορεί να γίνει, όλα όσα είναι ικανός να κάνει...Υπάρχω σημαίνει είμαι στον*

³⁴ Jeremy Hawthorn, ό.π., σ. 120.

³⁵ Ι. Ν. Βασιλαράκης, *Σύγχρονες οπτικές και προοπτικές της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους*, Αθήνα: Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, Τυπωθήτω, σ. 17, 24, 25, 26.

κόσμο». ³⁶ Είναι γεγονός λοιπόν ότι το παιδικό μυθιστόρημα χρειάζεται χωρίς ωμότητα, κυνισμό ή σκληρότητα γλώσσας να αποκαλύπτει την αλήθεια στα παιδιά χρησιμοποιώντας όμως την απαιτούμενη δόση αισιοδοξίας που εξυγιαίνει τις δυσάρεστες προοπτικές της υπαρκτής πραγματικότητας. ³⁷

Το λογοτεχνικό βιβλίο πρέπει να περνάει αβίαστα στο παιδί μέσα από κατάλληλους τρόπους ώστε να γίνει μέρος της καθημερινότητας. Η συνήθεια για την ανάγνωση, γράφει ο Bourdieu, κατακτάται ανεπαίσθητα και αδιόρατα με τη δίχως προτροπή επαφή με τα βιβλία. Οι ρόλοι που αναθέτουν οι συγγραφείς στα βιβλία τους σύμφωνα με τον Γιάννη Παπαδάτο είναι, «να λειτουργούν συμφιλιοτικά, δημιουργικά, ψυχαγωγικά, γνωστικά, οραματικά ως καθημερινή ανάγκη με προέκταση και σε μια οικογενειακή αναγνωστική τακτική. Επίσης λειτουργούν ως διέξοδος κι ως φαντασιακή προέκταση των ηρώων τους, οι οποίοι ταυτίζονται με τους ήρωες των βιβλίων που διάβασαν κι ως μέσο κρίσης, σύγκρισης και συναισθηματικής ισορροπίας αλλά κι ως επικοινωνία, δημιουργική πράξη, καταφυγή και ως φορέας πολιτισμικής πρακτικής». ³⁸

Τέλος το κοινωνικό μυθιστόρημα που απευθύνεται ιδιαίτερα σε εφήβους και νέους γνωρίζει μεγάλη άνθηση στις μέρες μας. «Οι συγγραφείς με νέους τρόπους γραφής, απαλλαγμένοι από στείρους διδακτισμούς του παρελθόντος επιχειρούν να αποκρυσταλλώσουν λογοτεχνικά το μετασχηματισμό της κοινωνίας και τη θέση του νέου μέσα σ' αυτή», υποστηρίζει η Σοφία Χατζηδημητρίου-Παράσχου. ³⁹ Η εκλογή του μυθιστορήματος με την εφαρμογή της ανάλυσης περιεχομένου φαίνεται να δικαιώνεται από τα παραπάνω στοιχεία. Το μυθιστόρημα με όλους τους περιορισμούς που ήδη αναφέραμε έχει κοινωνιολογική σημασία και αποτελεί το κατάλληλο υλικό για την προσέγγιση της οικογένειας στην σύγχρονη Ελλάδα.

³⁶ Μίλαν Κούντερα, *Η τέχνη του μυθιστορήματος*, μετάφραση Φ. Δρακονταειδής, Αθήνα: Εκδόσεις Εστία, 1988, σ. 54.

³⁷ Μένη Κανατσούλη, ό.π., σ. 86.

³⁸ Γιάννης Παπαδάτος, «Ορισμένες Κοινωνιολογικές και Παιδαγωγικές επισημάνσεις στο σύγχρονο ελληνικό μυθιστόρημα για παιδιά και νέους», από τη συλλογή, *Ελληνική παιδική λογοτεχνία. Το παρελθόν, το παρόν, το μέλλον της*, επιμέλεια Σοφία Χατζηδημητρίου, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 1999, σ. 174.

³⁹ Σοφία Χατζηδημητρίου-Παράσχου, «Εισαγωγή», από τη συλλογή, *Ελληνική παιδική λογοτεχνία. Το παρελθόν, το παρόν, το μέλλον της*, επιμέλεια Σοφία Χατζηδημητρίου, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 1999, σ. 14.

3. Θεωρητικός προβληματισμός γύρω από την οικογένεια.

Ο προβληματισμός που υπάρχει για την οικογένεια σε επίπεδο ιδεών ξεκινά από το Διαφωτισμό του 18^{ου} αιώνα. Ο κύριος στόχος του Διαφωτισμού ήταν να απελευθερώσει τους ανθρώπους από τα δεσμά της παράδοσης. Δεν είναι περίεργο που η οικογένεια θεωρείτο πρόβλημα για την πραγματοποίηση αυτού του σκοπού, αφού, αποτελεί έναν από τους πιο παραδοσιακούς θεσμούς. Οι περισσότεροι στοχαστές του Διαφωτισμού όπως ο Locke στην Αγγλία, ο Rousseau στην Γαλλία και ο Pein στην Αμερική δεν επεδίωκαν την κατάργηση της οικογένειας, αλλά την αναμόρφωση της μέσα στο πνεύμα της νέας ανθρωπότητας που θα προέκυπτε.¹

Κατά τον 19^ο αιώνα η οικογένεια άρχισε να αντιμετωπίζεται επιστημονικά όταν μερικοί συγγραφείς (ο Morgan, ο Engels, ο Bachofen και άλλοι) την συνέλαβαν σαν ιστορικό θεσμό, η δομή και η λειτουργία του οποίου προσδιορίζεται από το βαθμό ανάπτυξης της κοινωνίας στο σύνολό της. Το θεσμικό πλαίσιο υπήρξε ένας τρόπος προσέγγισης όπου ο θεσμός του γάμου και της οικογένειας εντάσσεται στην καθολική κοινωνία που θεωρείται σαν οργανισμός, σαν ένα σύστημα το οποίο διατηρούν τα μέρη που το απαρτίζουν. Το πλαίσιο αυτό δίνει έμφαση στην περιγραφική, ιστορική και συγκριτική έρευνα.²

Πρόκειται λοιπόν για μια σημαντική οπτική κατά την οποία η οικογένεια θεωρείτο μια παθητική αντανάκλαση ευρύτερων ιστορικών δυνάμεων. Στη μαρξιστική της μορφή, αυτή η οπτική εξακολουθεί να ισχύει και σήμερα. Ο ίδιος ο Marx δεν έγραψε εκτενώς για την οικογένεια, αλλά έγραψαν οι Engels και Bebel. Κατά την άποψή τους, η οικογένεια πάντα διαμορφώνεται ανάλογα με τις παραγωγικές δυνάμεις και τις παραγωγικές σχέσεις. Η αστική οικογένεια αντανakλά την κατάσταση της αστικής τάξης και η εργατική οικογένεια την κατάσταση της εργατικής. Τα δεινά της οικογένειας μπορούσαν να διορθωθούν μόνο με την επαναστατική αναδιάρθρωση της κοινωνίας συνολικά.³

Ο F. Engels επιμένει σε μια μονογραμμική εξέλιξη της οικογένειας από την πρωτόγονη αιματοσυγγενική οικογένεια μέχρι τη σύγχρονη μονογαμική οικογένεια. Στη

¹ Brigitte Berger-Peter L. Berger, «Η διαμάχη σχετικά με την οικογένεια», από τη συλλογή, *Κείμενα κοινωνιολογίας του Γάμου και της Οικογένειας*, επιμέλεια Χριστίνα Νοβα-Καλτσούνη, Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω, 2000, σ. 147.

² A. Miesel, *Κοινωνιολογία της οικογένειας και του γάμου*, μετάφραση-επιμέλεια: Λ. Μ. Μουσούρου, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 1985, σ. 9, 26.

³ Brigitte Berger-Peter L. Berger, ό.π., σ. 146, 147.

μονογραμμική αυτή σειρά προτάσσει τον οικονομικό παράγοντα ως καθοριστικό στοιχείο για την εξέλιξη, παραβλέποντας το ρόλο άλλων παραγόντων που απορρέουν από τις λεγόμενες μη-παραγωγικές, κοινωνικές σχέσεις.⁴ Ο Engels υποστηρίζει: «*Η μορφή της οικογένειας που αντιστοιχεί στον πολιτισμό και που επικρατεί οριστικά μαζί του είναι η μονογαμία, η κυριαρχία του άνδρα πάνω στη γυναίκα και η ατομική οικογένεια σαν οικονομική μονάδα της κοινωνίας*».⁵

Στην Ευρώπη και την Αμερική, οι ελπίδες για την απελευθερωτική μόρφωση όλο και περισσότερο επικεντρώνονταν στο σχολείο, έναν θεσμό εκτός οικογένειας. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τον περιορισμό του ρόλου της οικογένειας. Σε μια σειρά μαθημάτων γύρω από τη συζυγική οικογένεια ο E Durkheim υπογραμμίζει: «*Το Κράτος έγινε συντελεστής της οικογενειακής ζωής*». Επίσης επισημαίνει ένα παράδοξο της σύγχρονης οικογένειας, όλο και πιο «ιδιωτικής» και συγχρόνως, όλο και πιο «δημόσιας». Η κίνηση επικέντρωσης στα πρόσωπα και αυτονόμησης της οικογένειας σε σχέση με τους συγγενείς, τους γείτονες και την υπόλοιπη κοινωνία μοιάζει να ενισχύεται από τη λογική της μεγαλύτερης εξάρτησης από το κράτος. Μια δεύτερη ιδέα του Durkheim είναι ότι «*η μορφή της οικογένειας εξαρτάται από τις πλέον θεμελιώδεις προϋποθέσεις ιστορικής ανάπτυξης*. Η οικογένεια οφείλει να συστέλλεται, στον βαθμό που ο κοινωνικός περίγυρος, με τον οποίο κάθε άτομο βρίσκεται σε άμεσες σχέσεις, εκτείνεται περισσότερο».⁶ Για τον Durkheim, η λειτουργία της οικογένειας όπως και η μορφή της εξαρτώνται από τη μορφολογία της κοινωνίας. Δεν βλέπουμε στην οργάνωση της οικογένειας την απαραίτητα λογική έκφραση των ανθρώπινων συναισθημάτων οι οποίες κληρονομούνται σε κάθε συνείδηση, αλλά είναι η κοινωνική οργάνωση των συγγενικών σχέσεων η οποία καθορίζει τα αισθήματα ανάμεσα σε γονείς και παιδιά. Αυτά τα αισθήματα μπορεί να είναι εντελώς διαφορετικά από κοινωνία σε κοινωνία. Απόδειξη του παραπάνω, είναι το γεγονός ότι η πατρική αγάπη είναι άγνωστη σε μεγάλο αριθμό κοινωνιών.⁷ Θεωρεί επίσης, ότι η προσωπικότητα των μελών της οικογένειας αποδεσμεύεται όλο και περισσότερο από τον οικογενειακό κύκλο. Η σύγχρονη οικογένεια είναι ένας θεσμός όπου τα μέλη της έχουν μεγαλύτερη ατομικότητα σε σχέση με προγενέστερες οικογένειες.⁸

⁴ Γιώργος Βέλτσος, *Οικογένεια και φαντασιακές σχέσεις. Από τις γενεαλογικές- γραμμικές στις κρατικές οργανώσεις*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1979, σ. 21, για τον Ένγκελς, σ. 198.

⁵ Φ Ένγκελς, *Η καταγωγή της οικογένειας της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο, 1978, σ. 313.

⁶ Francois De Singly, *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας. Θεωρητική προσέγγιση στις μορφές της σύγχρονης οικογένειας*, Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας, 1996, σ. 13.

⁷ Emile Durkheim, *The Division of Labor in Society*, London: The Free Press, 1997, σ. 287.

⁸ Francois De Singly, *ό.π.*, σ. 16.

Η ενδυνάμωση της αστικής τάξης εδραίωσε και την αστική οικογένεια που αποκαλείτο με διάφορα ονόματα –«βικτοριανή» στην Αγγλία, «Biedermeier» στη Γερμανία κ. ο. κ - αλλά παντού επέδειξε παρόμοια χαρακτηριστικά μια ιδιαίτερη έμφαση στις ηθικές αξίες, ειδικά στα σεξουαλικά θέματα, ένα τεράστιο ενδιαφέρον όσον αφορά στην ευημερία των παιδιών, ειδικά στην κατάλληλη μόρφωση και την εδραίωση των αξιών και των πράξεων που συντελούσαν στην οικονομική επιτυχία καθώς και την κοινωνική ειρήνη.

Στην αμερικάνικη κοινωνιολογία, το 1920 και ως ένα βαθμό το 1930 κυριαρχούσε το τμήμα του Πανεπιστημίου του Σικάγου. Η διαντιδραστική σχολή του Σικάγου, όπου κυριαρχούσε ο E. Berges, έβλεπε την οικογένεια μέσα από την αστικοποίηση της κοινωνικής ζωής και διακήρυττε την αυξανόμενη απομόνωσή της πυρηνικής οικογένειας από την παλιά υποστήριξη των συγγενών και της κοινωνίας.

Στη Γαλλία ο Levi-Strauss εγκαινίαζε τη δομιστική πρόσβαση προσαρμόζοντάς την στα συστήματα συγγένειας και αγχιστείας των αρχαϊκών κοινωνιών. Στην ανθρωπολογία του Levi-Strauss που συχνά αναφέρεται και ως «δομική ανθρωπολογία» καταργείται κάθε αναλογική θεώρηση της οικογένειας ως φαινομένου που απορρέει από τις βιολογικές ανάγκες του ανθρώπινου είδους. Η οικογένεια όπως και το εμπόρευμα, παύει να υφίσταται ως «υπόσταση» φυσική ή βιολογική και υφίσταται ως «σχέση» κοινωνική. Με τη δομική ανθρωπολογία, αναζητείται η αόρατη δομή πίσω από τις κοινωνικές σχέσεις. Δομή, που μετέχει του πραγματικού, χωρίς ωστόσο να ανήκει στην εμπειρική πραγματικότητα.⁹

Ο ίδιος ο Levi-Strauss στο βιβλίο του «Μύθος και Νόημα» περιγράφει το πλήθος γαμικών κανόνων και των συστημάτων της συγγένειας εξ αίματος που αντιμετώπισε σε όλο τον κόσμο και οι οποίοι έδιναν αρχικά την εντύπωση πως δεν είχαν κανένα νόημα. Η προσπάθεια του ήταν να βρει μια τάξη πίσω από την φαινομενική αυτή σύγχυση. Υποστήριζε ότι «είναι αδύνατο να συλλάβουμε το νόημα χωρίς την τάξη».¹⁰

Στη δεκαετία του 1950, η κυρίαρχη σχολή ήταν η δομολειτουργική με σημαντικότερο εκπρόσωπο τον Talcott Parsons. Στην οικογένεια δινόταν έμφαση όχι τόσο στην έλλειψη λειτουργιών αλλά σε νέες λειτουργίες θεωρημένες μ' ένα θετικό τρόπο. Η οικογένεια λόγω των εκσυγχρονιστικών διαδικασιών οδηγείται σε θεσμική διαφοροποίηση –μια βασική ιδέα του Parsons, η οποία σημαίνει ότι οι λειτουργίες που επιτελούσε ένας θεσμός τώρα έχουν διαμοιραστεί σε άλλους θεσμούς. Έτσι, η οικογένεια έχασε λειτουργίες οικονομικές και

⁹ Γ. Βέλτσος, ό.π., σ. 33, για τον Levi-Strauss 1971, σ. 29.

¹⁰ Claude Levi-Strauss, *Μύθος και Νόημα*, μετάφραση, Βαγγέλης Αθανασόπουλος, Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα, 1986, σ. 38, 39.

εκπαιδευτικές. Αυτή η ίδια απώλεια, όμως επέτρεψε στην οικογένεια να επιτελέσει άλλες λειτουργίες, κάποιες από τις οποίες δεν υπήρχαν στο παρελθόν. Αυτές οι νέες λειτουργίες επικεντρώθηκαν κυρίως στα άτομα της οικογένειας, τα δικαιώματα και τις δυνατότητες τους για αυτοεκπλήρωση.

Ο ίδιος ο Parsons υποστηρίζει ότι η εξειδίκευση της οικογένειας στην ανατροφή των παιδιών ήταν εποικοδομητική για τα παιδιά, επειδή ήταν πιο αποτελεσματική. Προσπαθώντας ο Parsons να περιγράψει ότι η ανατροφή των παιδιών έγινε όλο και περισσότερο καθήκον επαγγελματιών έξω από την οικογένεια χρησιμοποίησε την έκφραση «η επαγγελματοποίηση του γονικού καθήκοντος». Με αυτή περιέγραφε με σαφήνεια και ταυτόχρονα δικαιολογούσε όσα συνέβαιναν στην κοινωνία.¹¹ Ο ίδιος γράφει: «Εάν κάποιοι ψυχολόγοι φαίνεται να συμπεραίνουν ότι η ανθρώπινη προσωπικότητα είναι βιολογικά καθορισμένη, ανεξάρτητα από την ανάμιξη σε κοινωνικά συστήματα, τότε δεν θα υπήρχε ανάγκη για οικογένειες, από τη στιγμή που η αναπαραγωγή δεν απαιτεί οργάνωση σε οικογένεια. Συμβαίνει (αυτό) γιατί η ανθρώπινη προσωπικότητα δεν γεννιέται αλλά φτιάχνεται μέσα από μια διαδικασία κοινωνικοποίησης όπου απαραίτητη είναι η συμμετοχή της οικογένειας».¹²

Το 1950 στην Αμερική επικρατούσε αυτό που ονομάστηκε «αναγέννηση της οικογένειας». Η οικονομική ευφορία της περιόδου και οι κοινωνικές ανακατατάξεις δημιούργησαν μια θετική οπτική για την αμερικάνικη οικογένεια. Αυτή η οπτική, φυσικά, ήταν για ακόμα μια φορά, μια μεσοαστική θεώρηση, αλλά διείσδυσε και σε άλλα στρώματα. Η οικογένεια έγινε σταδιακά παιδοκεντρική—και αυτό υποτίθεται ότι ήταν καλό. Οι γυναίκες θα έβρισκαν το προορισμό τους στο σπίτι, ως μητέρες και ως νοήμονες και ευαίσθητες σύντροφοι για τους συζύγους τους και αν δεν αποδέχονταν αυτή την αποστολή, οι ψυχολόγοι ήταν έτοιμοι να θεωρήσουν την απροθυμία τους ως ψυχική διαταραχή.

Κατά την δεκαετία του 1960 ο νέος ριζοσπαστισμός, μια ιστορικά πρωτόγνωρη έκρηξη αυτοκριτικής σε σημείο αυτοευτελισμού, ανέστρεψε τελείως το πρόβλημα. Τώρα πια δεν αποτελούσαν πρόβλημα οι εκτροπές από τον κανόνα αλλά ο ίδιος ο κανόνας. Δηλαδή η αμερικάνικη τυπική οικογένεια θεωρείτο και καταγγελλόταν ως πρόβλημα. Η Betty Friedmann στο βιβλίο της «The Feminine Mystique» συνέλαβε το διάχυτο αίσθημα και συνέβαλε στην διάδοσή του. Τα περισσότερα κοινωνικά και πολιτισμικά κινήματα του

¹¹ Brigitte Berger-Peter L. Berger, ό.π., σ. 149, 150.

¹² T. Parsons, «The Family in Urban-Industrial America: I», από το *Sociology of the family*, edited by Michael Anderson, N. York-London: Εκδόσεις Penguin, 1971, σ. 57.

1960 επικεντρώνονταν στο αντι-οικογενειακό αίσθημα. Το νέο φεμινιστικό κίνημα, κινήματα σεξουαλικής απελευθέρωσης, οι διάφορες λατρείες ευαισθητοποίησης και αυτοεκπλήρωσης (οι αναφερόμενες με το γενικό όνομα «Σύνδρομο της Καλιφόρνιας»), η Νέα Αριστερά και η ανερχόμενη πολιτισμική συνειδητοποίηση των μαύρων.

Η φεμινιστική θεώρηση της οικογένειας θα μπορούσε να συνοψιστεί στις παρακάτω θέσεις:

1. Οι φεμινίστριες διαφώνησαν με την ιδεολογία της «μονολιθικής οικογένειας», η οποία, εξυψώνει τη σύγχρονη πυρηνική οικογένεια με τον «κουβαλητή σύζυγο» και την πλήρους απασχόλησης σύζυγο και μητέρα ως τη μόνη νόμιμη οικογενειακή μορφή. Οι φεμινίστριες αντιμάχονται τις πεποιθήσεις ότι οποιαδήποτε οικογενειακή ρύθμιση είναι φυσική, βιολογική ή λειτουργιστική από τα βάθη του χρόνου.

2. Οι φεμινίστριες έψαχναν να ανακαλέσουν την οικογένεια στην κοινωνική και ιστορική ανάλυση, συμπεριλαμβανομένων θεμάτων όπως η σεξουαλική κατανομή της εργασίας, ετεροσεξουαλικότητα, ανδρική κυριαρχία και μητρότητα. Αυτή η ανάλυση έχει διευρυνθεί από την αναλυτική αποσύνθεση της οικογένειας στις υπερτονισμένες δομές του φύλου και του κοινωνικού γένους. Παίρνοντας το γένος ως βασική κατηγορία ανάλυσης, οι φεμινίστριες έχουν προσφέρει σημαντική συνεισφορά της θεωρία τη οικογένειας.

3. Επειδή οι οικογένειες είναι δομημένες γύρω από το γένος και την ηλικία, οι γυναίκες, οι άνδρες, τα κορίτσια και τα αγόρια βιώνουν τις οικογένειές τους με διαφορετικό τρόπο. Οι φεμινίστριες, διερεύνησαν τις διαφοροποιήσεις της οικογένειας από την διαπλοκή τους με την μητρότητα, την αγάπη και τις απεικονίσεις της οικογένειας ως τον ιδιωτικό παράδεισο. Οι φεμινίστριες ανακοίνωσαν επιχειρήματα όπου αυτή η ιδεολογία αρνείται την ανδρική κυριαρχία και την γυναικεία υποβοηθητικότητα μέσα και έξω από την οικογένεια, την παρουσία της σύγκρουσης της βίας και της άνισα κατανεμημένης εργασίας μέσα στα πλαίσια του «ιδιωτικού παράδεισου».

4. Οι φεμινίστριες έθεσαν ερωτήματα γύρω από τα όρια της οικογένειας. Από τη μία πλευρά έδειξαν τις προβληματικές συνέπειες της προνομιούχας μοντέρνας οικογένειας για τις γυναίκες και τα παιδιά που είναι αποκομμένα από την εξωτερική επαφή και υποστήριξη. Από την άλλη πλευρά, κάποιες φεμινίστριες διαφώνησαν ότι η οικογενειακή απομόνωση μπορεί να είναι μερικώς πλασματική, από τη στιγμή που υπάρχουν στενές σχέσεις ανάμεσα στην εσωτερική ζωή των οικογενειών και του οργανισμού της οικονομίας του κράτους και άλλων οργανισμών. Αυτή η γραμμή ανάλυσης ανταγωνίζεται τις θεωρίες που διχοτομούν το ιδιωτικό από το δημόσιο, την οικογένεια από την κοινωνία και οι οποίες θεωρίες τις περισσότερες φορές θεωρούνται δεδομένες.

5. Αυτές οι διχοτομήσεις προέρχονται από μια αμφιθυμία, όπως η Linda Gordon λέει, ανάμεσα στον ατομικισμό και την κριτική του, έναν ατομικισμό που συνυπάρχει στον φεμινισμό από τον 19^ο αιώνα και είναι έντονα ορατός σήμερα. Αυτή η αμφιθυμία είναι ανάμεσα στον ατομικισμό και την ισότητα, που συνδέεται με την καπιταλιστική αγορά και τις αξίες τις οποίες ιστορικά οι γυναίκες αρνήθηκαν και τώρα επιζητούν, καθώς και με τις αξίες για την ανατροφή και τη συλλογικότητα, οι οποίες είναι έντονα συνδεδεμένες με την γυναίκα και την οικογένεια. Οι υποστηρικτές αυτής της κατεύθυνσης παρουσιάζουν διάφορες απόψεις γύρω από το βαθμό κατά τον οποίο ο διαχωρισμός της αγοράς που βασίζεται στον ατομικισμό και της ανατροφής που βασίζεται στην οικογένεια είναι ιδεολογικό ή λειτουργικό θέμα καθώς και ποιες είναι οι συνέπειες ή οι πιθανές λύσεις του ζητήματος.¹³

Στα τέλη της δεκαετίας του 1970 εμφανίστηκε ένα δυνατό αντικίνημα η επιλεγόμενη κίνηση «υπέρ της οικογένειας». Στη σημερινή εποχή μπορούμε να διακρίνουμε τρεις βασικές παρατάξεις ως προς τα θέματα της οικογένειας στην Αμερική. Το συνασπισμό ριζοσπαστών-μεταρρυθμιστών, τη νέα κίνηση υπέρ της οικογένειας που συμβαδίζει με τη γενικότερη τάση για συντηρητισμό και τέλος τις ενώσεις επαγγελματιών ακαδημαϊκών και γραφειοκρατών που θεωρούν την οικογένεια πεδίο της ειδικότητας του και μπορούν να έχουν καθοριστικό ρόλο.¹⁴

Στις δυτικές χώρες, παρά τις διαφοροποιήσεις εμφανίζεται μια κοινή τάση, το ενδιαφέρον και νέων επιστημών (της φιλοσοφίας, της ιστορίας, της ψυχιατρικής) για τη μελέτη της οικογένειας. Έτσι με τους P. Laslett, L. Davidoff και S. Rooubathan στην Αγγλία, τους A. Burgier και L. Flandin στη Γαλλία, η ιστορία της οικογενειακής ζωής δεν εγκαταλείπεται πια στους νομικούς και τους κοινωνιολόγους. Η φιλοσοφία δεν μπορούσε να μείνει στο περιθώριο της κίνησης αυτής, όπως αποδεικνύουν ο H. Marcuse στις *Ηνωμένες Πολιτείες*, ο M. Horkheimer στην *Ομοσπονδιακή Γερμανία*.¹⁵

Ο Marcuse στο βιβλίο του «Εξουσία και οικογένεια» υποστηρίζει ότι έγινε μια προγραμματισμένη αναδιοργάνωση της οικογένειας και μια μεγάλη ενίσχυση του κύρους του *Pater Familia* σε συνδυασμό με την αστική προτεσταντική διδασκαλία της μεταρρύθμισης. Μ' αυτό τον τρόπο καταργείται η καθολική ιεραρχία και η μεσολάβηση ανάμεσα στο Θεό και το άτομο γίνεται από τον επικεφαλής της οικογένειας, στον οποίο απονέμεται σχεδόν ιερατικός ρόλος. «*Η υποταγή του ατόμου στην εγκόσμια εξουσία*

¹³ Barrie Thorne, «Feminist Rethinking of the family. An overview» από τη συλλογή, *Rethinking the family*, επιμέλεια Barrie Thorne-Marilyn Yalom, N. York-London: Εκδόσεις Longman, 1982, σ. 2, 3.

¹⁴ Brigitte Berger-Peter L. Berger, ό.π., σ. 150, 151.

εμφανίζεται «φυσική», «αυτονόητη», αιώνια στον βαθμό ακριβώς που έχει όλες αυτές τις ιδιότητες η υποταγή στην εξουσία του πατέρα, που προέρχεται κι αυτή, όπως κι εκείνη από την ίδια θεϊκή πηγή». Ο Marcuse παραπέμπει στο Λούθηρο ο οποίος κηρύττει ότι, «από την εξουσία των γονέων εκπηγούν και εξαπλώνονται όλα τα άλλα». Αναφέρεται επίσης και στον Καλβίνο ο οποίος λέει ότι για να συνηθίσουμε στην υποταγή πρέπει πρώτα να συνηθίσουμε σιγά σιγά σε κάθε νόμιμη υποταγή που είναι ευκολότατο να την ανεχθεί κανείς. Προδίδει λοιπόν μια ψυχολογική διάσταση στη λειτουργία της οικογένειας μέσα στο μηχανισμό των κοινωνικών εξουσιών.¹⁶

Ο M. Horkheimer θεωρεί την οικογένεια έναν από τους σημαντικότερους διαπαιδαγωγικούς παράγοντες. Η οικογένεια ανέλαβε το καθήκον της προσαρμογής στον σκληρό κόσμο και στην εργασιακή πειθαρχία και εν γένει την εκπαίδευση του ατόμου στην υπακοή στη δομή της εξουσίας. Επισημαίνει ο Horkheimer ότι: «όπως στην οικονομία των τελευταίων αιώνων η άμεση βία παίζει όλο και μικρότερο ρόλο, προκειμένου οι άνθρωποι να αποδεχτούν τις εργασιακές σχέσεις, έτσι και στην οικογένεια ο λογικός συλλογισμός και η κατά βούληση υπακοή αντικαθιστούν τη σκλαβιά και τη δουλικότητα».¹⁷

Ο Hens στην κριτική της οικογένειας που επιχειρεί στο βιβλίο του «Η καταπιεστική οικογένεια», παρουσιάζει τρεις λόγους για τους οποίους αξίζει κριτική η οικογένεια: Πρώτο επειδή είναι λειτουργικά ικανή μόνο με την τήρηση της σεξουαλικής ηθικής και οδηγεί τους ανθρώπους στην έννοια της αστικής ιδεολογίας του γάμου και τους καθιστά λειτουργικά ικανούς για την καπιταλιστική κοινωνία που στηρίζεται σε αλλοτριωμένη εργασία και σε αυταρχικές δομές. Δεύτερο, επειδή η αστική κοινωνία είναι στη δομή της μικρογραφία της αυταρχικής κοινωνίας και εξαναγκάζει τα μέλη της από τη στιγμή της γέννησης τους σε προσαρμογή σε αυταρχικές συνθήκες και τρίτο επειδή η αστική οικογένεια για την καταπίεση των παιδιών από τους γονείς στηρίζεται συμπληρωματικά στην οικονομική εκμετάλλευση και τη σεξουαλική καταπίεση της γυναίκας, που χωρίς αυτές δε θα ήταν δυνατόν να διατηρηθεί. Και σ' αυτή την έννοια είναι μικρογραφία της γενικής κοινωνίας που κρατά την γυναίκα σε μειονεκτική θέση σε όλους τους τομείς.¹⁸

Η ψυχιατρική τέλος, που ως τώρα απομόνωνε τον ψυχασθενή, κατάλαβε πως αυτός δεν μπορούσε να γιατρευτεί αν ήταν ψυχωτική η ίδια η οικογένεια.

¹⁵ A. Miel, ό.π., σ.14.

¹⁶ Herbert Marcuse, *Εξουσία και οικογένεια*, μετάφραση Δημοσθένη Κούρτοβικ, Αθήνα: Εκδόσεις Κάλβος, 1976, σ. 28, 32.

¹⁷ Μαξ Χορκχάιμερ, *Φιλοσοφία και κοινωνική κριτική*, μετάφραση Οικονόμου Αντώνης, Ζήσης Σαρίκας, Αθήνα: Εκδόσεις Ύψιλον, 1984, σ. 120, 122.

¹⁸ Ντίτριχ Χενς, *Η καταπιεστική οικογένεια*, μετάφραση Γιώργου Βαμβαλή, Αθήνα: Εκδόσεις Επίκουρος, σ. 44.

Η ψυχαναλυτική και κυρίως η φροϋδική θεωρία είναι αυτή που εξηγεί την οικογένεια ως συμβολική αναβίωση της αρχέγονης ορδής και που θεωρεί το οιδιπόδειο σύμπλεγμα ως αρχή του πολιτισμού.¹⁹ Ο ίδιος ο Freud υποστηρίζει στο «Πολιτισμός πηγή δυστυχίας» ότι η δημιουργία της οικογένειας στους πρωτόγονους ίσως να σχετίζεται με την ανάγκη για βοηθούς στις εργασίες ή ίσως με την ανάγκη για σεξουαλική ικανοποίηση σε μια πιο μόνιμη βάση. Σ' αυτή τη πρωτόγονη οικογένεια λείπει ένα ουσιαστικό γνώρισμα του πολιτισμού, η αυθαιρεσία του αρχηγού και πατέρα ήταν απεριόριστη. Η κύρια επιδίωξη του πολιτισμού, υποστηρίζει ο Freud, είναι να συνδέει τους ανθρώπους σε μεγάλες ενότητες. Η οικογένεια όμως δεν θέλει να αφήσει το άτομο ελεύθερο, όσο στενότερη είναι η συνοχή των μελών της οικογένειας, τόσο πιο πολύ τείνουν συχνά να απομονώνονται από τους άλλους, τόσο δυσκολότερη τους γίνεται η είσοδος στον πλατύτερο κύκλο ζωής.²⁰

Ο Erich Fromm στη μελέτη των φαινομένων της αυθεντίας εντοπίζει πρόβλημα αυθεντίας στη σχέση του γιου προς τον πατέρα. «*Η εξωτερική βία-εξουσία που δεσπόζει στην κοινωνία εμφανίζεται μπροστά στο ανατρεφόμενο μέσα στην οικογένεια παιδί ενσαρκωμένη στα πρόσωπα των γονέων*». Το Υπερεγώ είναι η εσωτερικευμένη εξωτερική εξουσία η οποία γίνεται τόσο αποτελεσματική επειδή προσλαμβάνει τις ιδιότητες του Υπερεγώ. Το παιδί με τον σχηματισμό του Υπερεγώ εσωτερικεύει την εξουσία που εκπορεύεται από τον πατέρα.²¹

Οι ριζοσπάστες θεωρητικοί της αντιψυχιατρικής Cooper και Lage συγκέντρωσαν τη προσοχή τους στην οικογένεια, ανανεώνοντας έτσι τη θεωρία του W. Reich για τον οποίο ο φασισμός και ο αυταρχισμός πηγάζουν από τη πατριαρχική οικογένεια. Η αντιψυχιατρική μελετά την οικογένεια κάτω από το πρίσμα της υπαρξιακής φαινομενολογικής θεώρησης. Η οικογένεια, θεωρείται ως βασικός υπαίτιος της ανθρώπινης αλλοτρίωσης που πρέπει να αναζητηθεί όχι τόσο στην ταξική δομή των σύγχρονων κοινωνιών, όσο στην έλλειψη πρωταρχικής οντολογικής ασφάλειας του ατόμου. Η οικογένεια, θεωρείται ως βασικός υπαίτιος της ανθρώπινης αλλοτρίωσης που πρέπει να αναζητηθεί στην ταξική δομή των σύγχρονων κοινωνιών, όσο στην έλλειψη πρωταρχικής οντολογικής ασφάλειας του ατόμου. Η οικογένεια λοιπόν συνιστά το κατ' εξοχήν εργαλείο ιδεολογικού καταναγκασμού, το πεδίο ο προβολής της Εξουσίας της οποίας είναι φυσικός πράκτωρ.²²

¹⁹ Γ. Βέλτσος, ό.π., σ. 42.

²⁰ Σίγμουντ Φρόιντ, *Ο Πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, μετάφραση Γιώργου Βαμβαλή, Αθήνα: Εκδόσεις Επίκουρος, σ. 32, 37.

²¹ Erich Fromm, *Αυθεντία και οικογένεια. Θεωρητικά σχέδια*, μετάφραση Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος, 1996, σ. 121, 131.

²² Γ. Βέλτσος, ό.π., σ. 45.

Ο Γ. Βέλτσος υποστηρίζει ότι ο ψυχαναλυτικός και αντιψυχαναλυτικός κύκλος, είναι ο αρμοδιότερος για τη μελέτη τριών θεμελιωδών στοιχείων που συνιστούν την οικογένεια: α) του φαντασιακού στοιχείου, στο οποίο προβάλλεται η σεξουαλικότητα β) του εξουσιαστικού στοιχείου, που οροθετεί τις σχέσεις συγγένειας με ιεραρχήσεις και ρόλους γ) του συμβολικού στοιχείου που προκύπτει από την κοινωνικοποίηση του φαντασιακού, μέσω του πατέρα, όχι τόσο ως γεννήτορας αλλά ως νομοθέτη, ο οποίος παρεμβαίνει στην ναρκισσική δυϊκή σχέση μητέρας-παιδιού, ευεργετικά, εφόσον τη διακόπτει εξωθώντας το παιδί προς τη κοινωνία.²³

Ο Γάλλος ψυχαναλυτής Lakan υποστηρίζει ότι μεταξύ των ανθρώπινων ομάδων η οικογένεια παίζει έναν πρωταρχικό ρόλο στη μετάδοση του πολιτισμού. *«Αποκαθιστά ανάμεσα στις γενιές μια ψυχική συνέχεια, η αιτιότητα της οποίας είναι νοητικής τάξης»*. Επίσης δίνει έμφαση στη ψυχαναλυτική τύχη του παιδιού η οποία εξαρτάται πάνω απ' όλα από τη σχέση που δείχνουν μεταξύ τους οι γονεϊκές εικόνες.²⁴

Ο Γάλλος φιλόσοφος M Foucault βλέπει την καπιταλιστική οικογένεια να γίνεται εκ νέου συστατικός ή αντίθετα καταλυτικός παράγοντας του «συστήματος». Μήτρα εξουσίας, εξουσίας του βίου-«βιο-εξουσία» θα την πει ο Foucault. Η οικογένεια λοιπόν με την βιο-εξουσία που παράγει πρωτογενώς τροφοδοτεί τους άλλους μηχανισμούς της εξουσίας όπως το κράτος, ο στρατός, η αστυνομία. Δεν παράγει απλώς μια ενταξιακή ισοπεδωτική Εξουσία, αλλά πολλές μικρές αντιτιθέμενες μεταξύ τους. Έτσι οι τακτικές που υλοποιεί κάθε φορά είναι εξίσου δυνατόν να υποτάσσουν αλλά και να ελευθερώνουν ταυτόχρονα. Η καπιταλιστική οικογένεια επιφυλάσσει δύο εκ διαμέτρου αντίθετες δυνατότητες. Η πρώτη συνίσταται στη διατήρηση και αναπαραγωγή του συστήματος των καπιταλιστικών δομών και η δεύτερη στη μετατροπή και μεταρρύθμισή του γεγονός που δεν δέχεται ο μαρξισμός.²⁵

Μετά από αυτή τη σύντομη ανασκόπηση των θεωριών για την οικογένεια αντιλαμβανόμαστε ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για μια οικουμενική έννοια της οικογένειας, κοινή για όλους τους ανθρώπους και για όλες τις εποχές.

Η συνειδητοποίηση ότι η οικογένεια δεν είναι κάτι αμετάβλητο, που καλύπτει αμετάβλητες ανάγκες αλλά ένα ιδεολογικό οικοδόμημα με ηθικές παραμέτρους, μπορεί να μας οδηγήσει σε πιο ακριβή ανάλυση των ιστορικών αλλαγών στην αμερικανική και δυτική οικογένεια. Η «λειτουργική θεώρηση» της εκβιομηχάνισης, της αστικοποίησης και

²³ Γ. Βέλτσος, ό.π., σ. 42, 43.

²⁴ Ζακ Λακάν, *Η οικογένεια. Τα οικογενειακά συμπλέγματα στη διαμόρφωση του ατόμου*, μετάφραση Δ. Βεργέτης, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 1990, σ. 17, 108.

των αλλαγών στην οικογένεια, παρουσιάζει την οικογένεια να αντιδρά με μηχανιστικό τρόπο στις αλλαγές των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών. Από τη στιγμή που θα αρχίσουμε να αντιλαμβανόμαστε την *οικογένεια ως μία ιδεολογική, ηθική ομάδα*²⁶ που δεν απαντάται σ' όλη την υφήλιο, αλλά δημιουργείται από συγκεκριμένες κοινωνικές δομές, θα είμαστε σε θέση να διευκρινίσουμε την πιο σύνθετη, διαλεκτική διαδικασία με την οποία οι οικογενειακές σχέσεις και η οικογένεια διαφοροποιήθηκαν. Θα μπορούσαμε να ~~εξετάσουμε τους τρόπους με τους οποίους λειτούργησαν οι άνθρωποι και οι θεσμοί της~~ πολιτείας και όχι απλώς αντέδρασαν, ώστε να αναθέσουν συγκεκριμένες λειτουργίες σε ομάδες συγγενών, καθιστώντας τες νομικά υπεύθυνες γι' αυτές τις λειτουργίες.

Η οικογένεια, όπως τη γνωρίζουμε δεν είναι μια «φυσιολογική» ομάδα που προέκυψε από τους δεσμούς αίματος αλλά ένα πεδίο ανθρώπινων σχέσεων που διαμορφώθηκε από ένα καθεστώς που θεωρεί τις οικογένειες ομάδες με κοινή περιουσία, που έχουν για προορισμό τη φροντίδα των παιδιών. Ένα πεδίο σχέσεων μέσα στο οποίο υπάρχει αγάπη και οικειότητα σε αντίθεση με τις απρόσωπες σχέσεις που κυριαρχούν στην σύγχρονη οικονομία και πολιτική. Με λίγα λόγια οι αντιλήψεις που έχουμε σχετικά με την οικογένεια βασίζονται στη διαφορά ανάμεσα στις δημόσιες και τις ιδιωτικές σχέσεις, γι' αυτό δε θα βρούμε την ίδια μορφή οικογένειας σε κοινωνίες όπου η δημόσια και η πολιτική ζωή διαφέρει ριζικά από τη δική μας.²⁷

Είναι τελικά η οικογένεια κάτι που χρειαζόμαστε και αν ναι πώς τελικά συμβαίνει την ίδια στιγμή οι «ιδανικές» οικογένειες να εξαφανίζονται;

Οι J.Collier- M.Rosaldo- S.Yanagisako απαντούν στο παραπάνω ερώτημα και θα συμφωνήσουμε μαζί τους, ότι αντί να σκεφτόμαστε την ιδανική οικογένεια σαν κάτι που χάσαμε, είναι σημαντικό να καταλάβουμε ότι ενώ οι οικογένειες συμβολίζουν βαθιά και σημαντικά σύγχρονα θέματα, οι σημερινές οικογένειες δεν μπορούν να καλύψουν τις σύγχρονες απαιτήσεις μας για φροντίδα.²⁸

Αποτελεί λοιπόν τελικά η οικογένεια ένα κανονιστικό πρότυπο, ένα θεσμό ο οποίος επιτελεί λειτουργίες και εκπληρώνει σκοπούς στην σύγχρονη κοινωνία; Παρουσιάζονται

²⁵ Γ. Βέλτσος, ό.π., 1979, σ. 89, 90, για τον Φουκώ, 1976, σ. 187, 143.

²⁶ Ο όρος παραπέμπει στους βικτωριανούς θεωρητικούς και υποδηλώνει ένα τρόπο οργάνωσης της σκέψης των ανθρώπινων σχέσεων σε ένα κόσμο που το οικιακό θεωρείται ότι έρχεται σε αντίθεση σε ότι συμβαίνουν έξω από το σπίτι και τα άτομα είναι εξαρτημένα από ένα σύστημα ανελεύθερων δεσμών ώστε να συμβαδίζουν με τις επιταγές μιας απρόσωπης αγοράς και ενός εξωτερικού πολιτικού συστήματος. Από το J. Collier- M. Rosaldo- S. Yanagisako, «Υπάρχει εδώ μια οικογένεια: », *Κείμενα Κοινωνιολογίας του Γάμου και της οικογένειας*, επιμέλεια Χριστίνα- Νόβα- Καλτσούνη, εκδόσεις Τυπωθήτω, σ. 189.

²⁷ J.Collier- M.Rosaldo- S.Yanagisako, «Υπάρχει εδώ μια οικογένεια», ό.π., σ. 190.

²⁸ J.Collier - M.Rosaldo - S.Yanagisako, «Υπάρχει εδώ μια οικογένεια: » ό.π, σ. 190-198.

μεταβολές και μετεξελίξεις στην πορεία της οικογένειας μέσα στο χρόνο και τον χώρο; Επηρεάζεται η δομή της από τις κοινωνικές μετεξελίξεις και τα ιστορικοοικονομικά γεγονότα; Αποδυναμώνεται τελικά η οικογένεια στη σύγχρονη κοινωνία ή απλώς μετεξελίσσεται και επαναπροσδιορίζεται προσαρμοσμένη σε νέα κοινωνικά δεδομένα;

Σε αυτά αλλά και σε πολλά άλλα ερωτήματα που ανακύπτουν για το πραγματικά ανεξάντλητο θέμα της οικογένειας θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στη συνέχεια, σε μια προσπάθεια να εντοπίσουμε εν τέλει το σημερινό στίγμα της οικογένειας στην ελληνική πραγματικότητα καθώς και τις μεταβολές και τη ρευστότητα που παρατηρούνται στον θεσμό.

4. Η οικογένεια ως θεσμός. Οι λειτουργίες της σύγχρονης οικογένειας.

Ο κοινωνικός θεσμός μπορεί να οριστεί ως η επιδίωξη κοινωνικά σημαντικού σκοπού με κοινωνικά παραδεκτούς και παγιωμένους τρόπους ατομικής και συλλογικής συμπεριφοράς και δράσης. Με άλλη διατύπωση, η παγίωση μιας κοινωνικής σχέσης ή ενός πλέγματος κοινωνικών σχέσεων. Ο θεσμός είναι ένα κανονιστικό πρότυπο που επιβάλλεται στα μέλη της κοινωνίας εξασφαλίζοντας σ' αυτά την κοινωνική ένταξη και αποδοχή αλλά και παρέχοντας τους τον προτιμητέο τρόπο επίτευξης κοινωνικά αποδεκτών ή και επιθυμητών ατομικών όσο και συλλογικών στόχων. Οι στόχοι αυτοί δεν είναι προσωρινοί και πρόσκαιροι αλλά παραμένουν σταθεροί καθώς διατηρούν τη σημασία τους για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Οι θεσμοί σύμφωνα με τον Δ. Τσαούση διακρίνονται σε πολύσκοπους, ολογόσκοπους ή μονόσκοπους (ή πολυλειτουργικούς, ολογολειτουργικούς και μονολειτουργικούς) ανάλογα με το αν επιδιώκουν πολλούς, λίγους ή ένα σκοπό ή λειτουργία. Ιστορικά παρατηρείται η τάση της απόσπασης λειτουργιών από τους ήδη υφιστάμενους πολυλειτουργικούς θεσμούς (όπως π. χ η οικογένεια και η συγγένεια) και η δημιουργία εξειδικευμένων ολιγολειτουργικών ή μονολειτουργικών θεσμών, όπως είναι λ.χ η εκκλησία, το σχολείο, οι κοινωνικές ασφάλισεις κ.λ.π. Οι θεσμοί αποτελούν μέσα για την επιδίωξη κοινωνικά σημαντικών σκοπών. Το σκοπό που εξυπηρετεί ένας θεσμός, ή τα σταθερά αποτελέσματα της δράσης του, ονομάζουμε λειτουργία.²⁹

Η οικογένεια διαθέτοντας τα παραπάνω χαρακτηριστικά των θεσμών μπορούμε να πούμε ότι αποτελεί έναν πολυλειτουργικό θεσμό ο οποίος εξυπηρετεί ταυτόχρονα πολλούς σκοπούς. Την εξασφάλιση της βιολογικής και κοινωνικής αναπαραγωγής της κοινωνίας

(γέννηση και ανατροφή των παιδιών) και παράλληλα την αμοιβαία προστασία και βοήθεια μεταξύ των προσώπων που συνδέονται μεταξύ τους με συγγενικούς δεσμούς.³⁰ Η οικογένεια επίσης συμβάλλει στη δημιουργία και τη διατήρηση της συνέχειας και της εξασφάλισης της κοινωνικής συνοχής στο επίπεδο της κοινωνίας και στο επίπεδο του ατόμου. Οι λειτουργίες που επιτελεί η οικογένεια αποβλέπουν στον έλεγχο των τρόπων ζωής και ύπαρξης (με τη μεταβίβαση του συστήματος αξιών), των πραγμάτων (με το σύστημα κληρονομιάς) και των κοινωνικών θέσεων (με το σύστημα διαδοχής). Οι συγκεκριμένες μορφές που παίρνει ο έλεγχος αυτός, ο βαθμός αυστηρότητας με τον οποίο ασκείται όπως και η έμφαση που ενδεχομένως αποδίδεται σε κάποια λειτουργία συνθέτουν την οικογενειακή στρατηγική.³¹

Η οικογένεια είναι ομάδα ευρύτερη από το ζευγάρι που αποτελεί την διαρκή και νόμιμη γενετήσια ένωση. Περιλαμβάνει τους συζύγους, τα παιδιά τους και συχνά τρίτα πρόσωπα που συνδέονται με τους συζύγους με στενούς συγγενικούς δεσμούς. Τα διάφορα είδη οικογένειας μπορούμε να τα κατατάξουμε σε δύο μεγάλες κατηγορίες τις μονογαμικές και τις πολυγαμικές. Μονογαμικές είναι οι οικογένειες που ως πυρήνα τους έχουν ένα ζεύγος συζύγων. Κυριότερος τύπος μονογαμικής οικογένειας είναι η **συζυγική οικογένεια**, την οποία αποτελούν το ζευγάρι των συζύγων και τα παιδιά. Η **πολυγαμική οικογένεια** αποτελείται από δύο ή περισσότερες παράλληλες οικογένειες που συνδέονται μεταξύ τους με πολλαπλούς γάμους του ενός τουλάχιστον από τους δύο συζύγους.

Ως θεσμός η οικογένεια έχει αφενός ένα χαρακτήρα δημόσιο, καθώς αφορά την οργάνωση του συλλογικού βίου (νομοθεσία) και την υλική διάσταση (τρόπος παραγωγής) και αφετέρου έχει χαρακτήρα ιδιωτικό, καθώς αφορά την οργάνωση του ιδιωτικού βίου. Ο Ε. Durkheim επισημαίνει το παράδοξο της σύγχρονης οικογένειας: «όλο και πιο ιδιωτικής και, συγχρόνως, όλο και πιο δημόσιας». Η κίνηση επικέντρωσης στα πρόσωπα και αυτονόμησης της οικογένειας σε σχέση με τους συγγενείς, τους γείτονες και την υπόλοιπη κοινωνία μοιάζει να ενισχύεται από μια λογική εξάρτησης από το κράτος.³² Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε τη μορφή και τη δομή της σύγχρονης οικογένειας ως προς τον ιδιωτικό της χαρακτήρα.

²⁹ Δ. Γ. Τσαούση, *Χρηστικό λεξικό κοινωνιολογίας*, Αθήνα: Gutenberg 1989, σ. 156, 157.

³⁰ Δ. Γ. Τσαούση, *Η κοινωνία του ανθρώπου. Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*, Αθήνα: Gutenberg, 1989, σ. 123, 440, 441.

³¹ Λουκία Μουσούρου, *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 1996, σ. 15.

³² Francois De Singly, *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας. θεωρητική προσέγγιση στις μορφές της σύγχρονης οικογένειας*, Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας, 1996, σ. 13.

Η καθολικότητα του φαινομένου της οικογένειας –χαρακτηριστικό εξάλλου των θεσμών-συνίσταται στο γεγονός της ύπαρξης σε όλες τις κοινωνίες ενός σταθερού πλέγματος σχέσεων μεταξύ κοινωνικά προσδιορισμένων ρόλων: του συζύγου και πατέρα, της συζύγου και μητέρας και του παιδιού τους. Παρά τις πολλές απόψεις και ερμηνείες για την καθολικότητα του φαινομένου οι περισσότεροι κοινωνιολόγοι της οικογένειας υποστηρίζουν ότι η καθολικότητα οφείλεται στην ιδιομορφία της σύνθεσης των λειτουργιών που επιτελεί και που άλλες εναλλακτικές ομάδες δεν φαίνεται να μπορούν να υποκαταστήσουν ως σύνθεση λειτουργιών κατά τρόπο που να ικανοποιεί (τουλάχιστον) όσο η οικογένεια το κοινωνικό σύνολο αφενός και τα άτομα-μέλη της οικογένειας αφετέρου.³³

Οι ανάγκες που καλύπτει η οικογένεια είναι αναπαραγωγικές, οικονομικές, εκπαιδευτικές και ψυχολογικές. Ως προς την **αναπαραγωγική λειτουργία** πρόκειται για την εξασφάλιση της βιολογικής αναπαραγωγής της κοινωνίας. Ως προς τις **οικονομικές λειτουργίες** της οικογένειας σε μια παραδοσιακή κοινωνία συνίσταται σε μια ποικιλία δραστηριοτήτων όπου η κατανομή της εργασίας εξαρτάται από το φύλο και καθιστούν την οικογένεια ως ομάδα -μια πλήρη οικονομική μονάδα- δηλαδή μια μονάδα παραγωγής και κατανάλωσης. Η σταδιακή μετατροπή της παραδοσιακής αγροτικής κοινωνίας σε σύγχρονη αστεακή- βιομηχανική επέδρασε καταλυτικά στις οικονομικές λειτουργίες της οικογένειας, έτσι η οικογένεια ως ομάδα στις σύγχρονες κοινωνίες είναι κατά κύριο λόγο μια μονάδα κατανάλωσης. Ως προς τις **εκπαιδευτικές λειτουργίες** στις παραδοσιακές κοινωνίες δεν διαχωρίζονται από αυτές της κοινωνικοποίησης. Στις σύγχρονες, η εκπαίδευση αποτελεί ευθύνη εξειδικευμένων θεσμών (σχολείο, πανεπιστήμιο, κέντρα επαγγελματικής εκπαίδευσης). Η κοινωνικοποίηση όμως παραμένει μια από τις σημαντικότερες λειτουργίες της οικογένειας χωρίς αυτό να σημαίνει πως παραγνωρίζεται η κοινωνικοποίηση που προέρχεται από άλλους φορείς. Η Λουκία Μ. Μουσούρου μάλιστα επισημαίνει ότι η κοινωνικοποίηση στα πλαίσια της οικογένειας δεν προέρχεται μόνο από τα μεγαλύτερης ηλικίας μέλη αλλά και από τα νεώτερα μέλη που είναι περισσότερο ευαίσθητοι δέκτες των μηνυμάτων της εποχής και των επιπτώσεων τους και με αυτό τον τρόπο μεταφέρουν στο χώρο της οικογένειας και εισάγουν στους γονείς ή και στους παππούδες τους στις διαφοροποιήσεις που η εξέλιξη επιβάλλει στους κανόνες συμπεριφοράς και στους τρόπους ενέργειας. Τέλος οι **ψυχολογικές λειτουργίες** συνίστανται κυρίως στην ικανοποίηση της ανάγκης των ατόμων να αισθάνονται ασφαλή

³³ Λουκία Μουσούρου, *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 1996, σ.

και να απολαμβάνουν της στοργής των άλλων. Πρόκειται για λειτουργίες με ιδιαίτερη σημασία μια και η ρευστότητα των κοινωνικών σχέσεων και η ταχύτητα των κοινωνικών μετασχηματισμών στις σύγχρονες κοινωνίες έχουν οδηγήσει τις σχετικές λειτουργίες να έχουν αποκτήσει ιδιαίτερη σημασία.³⁴

Η οικογένεια σήμερα έχει χάσει ένα μεγάλο μέρος των λειτουργιών της κοινωνικοποίησης και της αμοιβαίας αγωγής και προστασίας των μελών της. Το άτομο είναι κυρίως φορέας ατομικών δικαιωμάτων που του εξασφαλίζουν τη βασική κάλυψη απέναντι στις ανάγκες του. Οι κυριότερες λειτουργίες της στρέφονται πια γύρω από την κάλυψη συναισθηματικών αναγκών των προσώπων που την αποτελούν, γεγονός που κάνει τις σχέσεις τους αμεσότερες, εντονότερες, αλλά και περισσότερο ευαίσθητες και εύθραυστες.³⁵

Μια από τις σημαντικότερες εξελίξεις που παρουσιάζονται τους τελευταίους αιώνες είναι η μετάβαση από τη «δημοσιότητα της οικογενειακής ζωής στην ιδιωτικότητα του οικογενειακού χώρου». Μέχρι τα τέλη του 17^{ου} μας πληροφορεί ο F.Aries, η ζωή εκτυλισσόταν δημόσια. Από τον 18^ο αιώνα γίνεται όλο και πιο εμφανής η αποσύνδεση του ιδιωτικού (οικογενειακού) από τον δημόσιο (επαγγελματικό και κοινωνικό) χώρο. Ο F.Aries παρατηρεί σχετικά: «Το αίσθημα της οικογένειας δεν μπορεί να αναπτυχθεί σ' ένα σπίτι που είναι παρά πολύ ανοιχτό στον έξω κόσμο. Απαιτεί ένα ελάχιστο μυστικότητας. Για μεγάλο διάστημα, οι συνθήκες της καθημερινής ζωής δεν επέτρεπαν στην οικογένεια να αποτραβηχτεί από τον έξω κόσμο. Η επιστροφή, όμως, των παιδιών, χάρη στο σχολείο, και οι συναισθηματικές συνέπειες αυτής της σύσφιξης της οικογένειας δεν ήταν αρκετές: Απέχουμε πολύ ακόμα από τη σύγχρονη οικογένεια και την έντονη εσωτερική ζωή της».³⁶

Παράλληλα οι έρευνες έδειξαν ότι περίπου την ίδια περίοδο ανακαλύπτεται η «παιδικότητα» από τους αστούς. Η οικογένεια και οι φορείς αναγνωρίζονται επιφορτισμένοι με την επιμέλεια και ανατροφή των παιδιών. Πρώτη συνέπεια της αντίληψης αυτής είναι η αποκοπή της παιδικής ηλικίας από τον ενεργό κοινωνικό χώρο, η παράταση της εξάρτησης των παιδιών από τη γονεϊκή οικογένεια, η απαγόρευση της εργασίας ανηλίκων, η αναγωγή της εκπαίδευσης από κοινωνικό προνόμιο σε ατομικό

15, 16, 19.

³⁴ Λουκία Μουσούρου, ό.π., σ.19, 20, 21, 22, 23.

Επίσης περισσότερες πληροφορίες για τις λειτουργίες της οικογένειας βλέπε, Δ.Γ. Τσαούση, *Η κοινωνία του ανθρώπου. Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*, Αθήνα: Gutenberg, 1989, σ. 447, 448.

³⁵ Δ. Γ. Τσαούσης, ό.π., σ. 448.

³⁶ Αριές Φ., *Αιώνες παιδικής ηλικίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Γλάρος, 1990, σ. 312.

δικαίωμα και η εξασφάλιση της με την ανακήρυξη της σε υποχρέωση των γονέων και του κράτους.³⁷

Στο σημείο αυτό θα κάνουμε μια σύντομη αναφορά στη σημασία που αποδίδει ο Parsons στη σύγχρονη συζυγική οικογένεια. Θεωρεί ότι η οικογένεια είναι αποτέλεσμα των δύο μικροκοινωνιολογικών λειτουργιών της: της κοινωνικοποίησης του παιδιού και της σταθεροποίησης της προσωπικότητας του ενήλικα. Ως προς την κοινωνικοποίηση του παιδιού και του νέου ο Parsons υποστηρίζει ότι αυτή επιτελείται από την εσωτερίκευση της κουλτούρας μέσα στην οποία γεννήθηκε το παιδί. Η κοινωνικοποιητική λειτουργία της οικογένειας διακρίνεται σε δύο κατηγορίες α) την εκμάθηση αξιών και ρόλων και β) τη σημασία του οικογενειακού περιβάλλοντος στην ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού και του νέου. Ως προς την πρώτη, ο Parsons θεωρεί πως η οικογένεια που περιέγραψε μεταδίδει στα παιδιά και τους νέους τις αξίες του επιτεύγματος που χαρακτηρίζουν την αναπτυγμένη βιομηχανική κοινωνία και μαθαίνουν τις αξίες μέσα από τους ρόλους που διαδραματίζουν στην οικογενειακή ομάδα και στην κοινωνία. Ως προς τη δεύτερη κατηγορία, αποτελέσματα ερευνών που μελέτησαν την ανάπτυξη του παιδιού σε συνάρτηση με τρεις μεταβλητές, δηλαδή την έλλειψη των γονέων, την απώθηση της παιδικής σεξουαλικότητας μέσα στην οικογένεια και την μέθοδο ανατροφής που ακολουθήθηκε κατά την πρώτη παιδική ηλικία έδειξαν: α) τη σημασία του κλίματος στοργής το οποίο έχει ανάγκη ένα παιδί προκειμένου να αναπτύξει τις ικανότητες του και την κοινωνική του προσαρμοστικότητα, β) η απόρριψη των παιδιών από τους γονείς δημιουργεί μεγάλη εξάρτηση από τους ενήλικες και δημιουργία άγχους ως προς τις διαπροσωπικές σχέσεις.³⁸

Από τις αρχές του αιώνα μας μέχρι και το 1960 περίπου η κοινωνιολογία της οικογένειας κυριαρχείται από τη δομολειτουργική θεωρία του Parsons, ο οποίος θεωρεί την οικογένεια υποσύστημα που διατηρεί σχέσεις με την κοινωνία στο σύνολό της. Η δομή και η λειτουργία της κοινωνίας πρέπει να βασίζεται σ' ένα αυστηρό διαχωρισμό των ρόλων. Ο πατέρας ασκεί μηχανιστικό ρόλο και είναι υπεύθυνος για την επιβίωση των μελών της οικογένειας, ενώ η γυναίκα ασκεί εκφραστικούς ρόλους και είναι υπεύθυνη για την ανατροφή των παιδιών, εξασφαλίζοντας έτσι τη συνοχή της ομάδας.

Η Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη υποστηρίζει, ότι παρότι η παρσονική μορφή οικογένειας αποτελεί το πιο διαδεδομένο μοντέλο στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες

³⁷ Δ. Γ. Τσαούση, ό.π., σ. 450.

³⁸ Α. Μισέλ, *Κοινωνιολογία της οικογένειας και του γάμου*, μετάφραση-επιμέλεια, Α. Μ. Μουσούρου, Αθήνα: Gutenberg, 1985, σ. 104-130.

κοινωνίες την περίοδο αυτή, σταδιακά αμφισβητείται και όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο απορρίπτεται.³⁹

5. Η δομή της σύγχρονης οικογένειας

Η οικογένεια ως κοινωνική ομάδα έχει δομή. Αυτή συνίσταται σε ένα σταθερό πλέγμα κοινωνικών θέσεων και κοινωνικών ρόλων σε ένα δίκτυο σχέσεων μεταξύ κοινωνικών θέσεων και κοινωνικών ρόλων. Ως προς τη δομή της η σημερινή αστική οικογένεια είναι κυρίως «συζυγική» ή διαφορετικά «πυρηνική» (συγκατοίκηση γονέων και ανύπαντρων παιδιών).

Οι περισσότεροι κοινωνιολόγοι συμφωνούν ότι η πυρηνική οικογένεια, δεν είναι πρόσφατος τύπος οικογένειας, αλλά επικρατούσε στις δυτικές κοινωνίες εδώ και τρεις αιώνες. Ενώ στις διευρυμένες οικογένειες τονίζεται η σημασία που έχουν οι δεσμοί αίματος, και η συνέχεια μεταξύ των γενεών, στις πυρηνικές οικογένειες δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στο συζυγικό δεσμό μεταξύ του άνδρα και της γυναίκας.⁴⁰

Η Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη παραθέτει έρευνες για την οικογένεια στην Ελλάδα όπου η παραπάνω τάση διαφαίνεται όχι μόνο από τη συνεχή μείωση που παρατηρείται στο μέσο όρο των μελών του νοικοκυριού στη χώρα μας, που είναι ενδεικτικό της εξασθένησης του φαινομένου της συγκατοίκησης τριών γενεών, αλλά και από δειγματοληπτικές έρευνες που έγιναν στην Περιφέρεια της Πρωτεύουσας και έδειξαν ότι η πλειοψηφία των οικογενειών ήταν «συζυγικές» (85% περίπου), ενώ οι διευρυμένες οικογένειες έχουν σχεδόν περιοριστεί στις περιπτώσεις συγκατοίκησης των δύο συζύγων και των παιδιών τους, με την παρουσία ενός από τους γονείς των δύο συζύγων.⁴¹

Ο Δημήτρης Γεώργας ερευνώντας τις ψυχολογικές συνέπειες που έχει η μεταβολή της δομής και της λειτουργίας της ελληνικής οικογένειας, στα πλαίσια μιας μεταβαλλόμενης κοινωνίας κατέληξε ότι η δομή και η λειτουργία της παραδοσιακής αγροτικής οικογένειας στην Ελλάδα σταδιακά εκλείπει διότι μειώνεται η παραδοσιακή μορφή της οικογενειακής αγροτικής απασχόλησης. Αυξάνεται αντίστοιχα η δομή της πυρηνικής οικογένειας. Ωστόσο αν πάρουμε ένα σημαδιακό ψυχολογικό στοιχείο της

³⁹ Λάουρα Μαράτου - Αλιμπράντη, *Η οικογένεια στην Αθήνα: Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1995, σ. 25.

⁴⁰ William Saures, «Τι είναι τελικά η οικογένεια», από τη συλλογή, *Κείμενα Κοινωνιολογίας του Γάμου και της οικογένειας*, επιμέλεια Χριστίνα - Νόβα-Καλτσούνη, Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω, σ. 134.

σημερινής ελληνικής οικογένειας, όπως είναι οι αξίες, είναι σαφέστατο ότι λειτουργικά η ελληνική οικογένεια διατηρεί ακόμα τη φυσιογνωμία της παραδοσιακής αγροτικής οικογένειας, σε ένα έντονο αστικό περιβάλλον.

Ο Δ. Γεώργας υποστηρίζει ότι παρόλο που μεταβάλλονται οι οικογενειακές αξίες, τελικά οι νέοι δεν τις απορρίπτουν συνολικά. Απορρίπτονται κυρίως οι αξίες σχετικές με την κλασσική-πατριαρχική αγροτική οικογένεια και συγκεκριμένα, ο αυταρχικός ρόλος του πατέρα και η παθητική υποταγή της μητέρας. Αντίθετα, σημαντικές οικογενειακές αξίες, όπως είναι οι σχέσεις στην οικογένεια και οι υποχρεώσεις των παιδιών προς την οικογένεια και τους συγγενείς εξακολουθούν να έχουν ισχύ ακόμη και στη νεώτερη γενιά.

Πριν όμως αναφερθούμε στη σύγχρονη ελληνική οικογένεια αναλυτικότερα και τη δομή της θα εξετάσουμε πολύ συνοπτικά το παραδοσιακό σχήμα οικογένειας, στο οποίο η δομή της οικογένειας παραπέμπει στις σχέσεις των φύλων και των ηλικιών στα πλαίσιά της, εκφράζει και αναπαραγάγει την έννοια της εξουσίας, και της εξάρτησης όπως αυτή του άνδρα πάνω στη γυναίκα του ενήλικα πάνω στο παιδί. Μια οικογένεια μπορεί να θεωρηθεί παραδοσιακή στο μέτρο που υπάρχει απόλυτος προσδιορισμός των ρόλων με βάση του φύλο και την ηλικία, η απομόνωση των γυναικών και των παιδιών στον ιδιωτικό χώρο και η απουσία της έννοιας της ισότητας, των ισότιμων ρόλων.⁴²

Στη σύγχρονη αστεακή-βιομηχανική κοινωνία παρουσιάζονται αλλαγές από το παραπάνω σχήμα οικογένειας. οι οποίες όμως δεν είναι καθολικές και ενιαίες. Έτσι στην παραδοσιακή κατανομή των ρόλων, ο άνδρας-κουβαλητής και η γυναίκα-οικοκυρά, τα παιδιά επικοινωνούν με τον δημόσιο χώρο μέσω της μητέρας τους ενώ η απομάκρυνση του πατέρα από τον ιδιωτικό χώρο υποσκάπτει και την εξουσία του. Συνεπώς η κοινωνικοποίηση των παιδιών δεν ανταποκρίνεται ενδεχομένως στην πραγματικότητα του δημοσίου χώρου και των απαιτήσεων του.

Επιπλέον, το αστικό κέντρο και η βιομηχανική οικονομία δημιουργούν καινούργιες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες, όπως η διεύρυνση της αγοράς εργασίας και η ανάγκη συμπλήρωσης των αποδοχών του προμηθευτή συζύγου κάνουν συχνή και επιτακτική την έξοδο της γυναίκας από το σπίτι και την απασχόληση της στην αγορά. Η δυνατότητα αυτή επιδρά αποφασιστικά στην παραδοσιακή δομή της οικογένειας γιατί εντέλει σημαίνει τη χαλάρωση της άκαμπτης και απόλυτης εξάρτησης από το φύλο. Με την οικονομικά ενεργή

⁴¹ Λάουρα Μαράτου - Αλιμπράντη, ό.π., σ. 43.

⁴² Δημήτριος Γεώργας «Δομή και λειτουργία της ελληνικής οικογένειας», από τον τόμο με τις εισηγήσεις στο πανελλήνιο συνέδριο με θέμα *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*, επιμέλεια Λαμπρίνη - Νινέττα Δ. Ζώη, Αθήνα: Εκδόσεις Επτάλοφος, σ. 26, 27.

γυναίκα διαταράσσεται η παραδοσιακή ισορροπία εξουσίας-εξάρτησης μέσα στην οικογένεια.⁴³

Οι απόψεις για το παραπάνω ζήτημα και κυρίως όσες αφορούν στην αιτιολόγηση της αλλαγής από τις ανδροκρατούμενες συζυγικές σχέσεις προς πιο ισότιμες είναι πολλές και ποικίλες. Οι Mitterauer και Sieder (1982), υποστηρίζουν ότι στην οικογενειακή παραγωγική μονάδα, «υπήρχε ανάγκη για σαφώς καθορισμένη και αδιάκοπη εξουσία». Ο πατριαρχικός χαρακτήρας της ευρωπαϊκής οικογένειας την εποχή της οικογενειακής παραγωγής και η καταπίεση και εκμετάλλευση της γυναίκας από το σύζυγο και των παιδιών από τον πατέρα «δεν ήταν αυτοσκοπός αλλά προέκυψε από την ανάγκη να εξασφαλιστεί η ζωή της οικογένειας με τη συγκέντρωση δουλειάς και καθηκόντων σ' αυτήν, πράγμα που απαιτούσε μια γερά ιεραρχημένη οργάνωση».⁴⁴

Άλλοι πάλι συγγραφείς όπως ο Goode (1963) έχουν ισχυριστεί ότι οι πιο ισότιμες συζυγικές σχέσεις έχουν βασιστεί σε αλλαγές στη συσχέτιση οικονομικών πόρων που έλεγχαν οι σύζυγοι, και όχι σε διαφορές στη λειτουργικότητα διαφόρων σχημάτων συζυγικών σχέσεων. Η πρόσβαση των γυναικών σε οικονομικούς πόρους που δεν έλεγχαν οι άνδρες τους επέτρεψε στις γυναίκες να έχουν μεγάλη συζυγική ισχύ, με την εξάπλωση της καπιταλιστικής παραγωγής.

Είναι γεγονός βέβαια ότι η παραπάνω άποψη σχετικά με την αύξηση της ισότητας στις συζυγικές σχέσεις έχει υποστεί επιθέσεις. Πολλοί υποστηρίζουν ότι όχι μόνο δεν αυξήθηκε αλλά ότι μειώθηκε. Στην συνέχεια της ανάλυσης μας θα αναφερθούμε εκτενέστερα στο θέμα.⁴⁵

Η Λουκία Μουσούρου (1983) στην έρευνα με θέμα «Σχήματα οικογένειας και στάσεις απέναντι στο παιδί» σημειώνει την εντυπωσιακή συχνότητα ανάμιξης των γονέων και των πεθερικών στην ζωή των οικογενειών που κατοικούν στην περιοχή της πρωτεύουσας και έχουν ένα τουλάχιστον παιδί προσχολικής ηλικίας. Εξίσου, όμως σημαντικό εύρημα της έρευνας θεωρεί και την **εσωστρέφεια** της οικογένειας. Δεν παρατηρούνται παρά ελάχιστα κοινωνικές σχέσεις και τα παιδιά κατά κανόνα παίζουν μόνα τους ή με κάποιο μεγάλο (γονείς ή παππούδες). Αυτή την εσωστρέφεια και **οικογενειοκεντρικότητα** η Λουκία Μουσούρου την αποδίδει στη ρευστότητα των κοινωνικών συνθηκών μέσα στις οποίες διαβιεί η σύγχρονη ελληνική οικογένεια και στην

⁴³ Λουκία Μουσούρου, ό.π., σ. 25,26.

⁴⁴ Mitterauer and Sieder, 1982, σ. 89, στο Τζένη Καβουνίδη, *Οικογένεια και Εργασία στην Αθήνα*, Αθήνα – Κομοτηνή: Εκδόσεις Σάκκουλα, 1996, σ. 21, 22.

⁴⁵ Τζένη Καβουνίδη, *Οικογένεια και Εργασία στην Αθήνα*, Αθήνα – Κομοτηνή: Εκδόσεις Σάκκουλα, 1996, σ. 22.

αγωνιώδη προσπάθεια των μελών της «να βρουν στον ιδιωτικό χώρο την ασφάλεια της ελεγχόμενης κατάστασης». ⁴⁶

Οι σημαντικές αυτές εξελίξεις οδηγούν σταδιακά στον επαναπροσδιορισμό των κοινωνικών ρόλων των συζύγων, και οι οικογένειες διπλής απασχόλησης με αδιαφοροποίητους συζυγικούς ρόλους, αυξάνονται συνεχώς, ενώ η συμμετοχή του άνδρα στην οικιακή σφαίρα γίνεται ολοένα και πιο ουσιαστική. ⁴⁷

5.1 Ανδρικοί και γυναικείοι ρόλοι στην οικογένεια

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση των ρόλων μέσα στην οικογένεια θα παραθέσουμε την άποψη του Goffman για το τι είναι ο κοινωνικός ρόλος: Ο ρόλος συνδέεται με την κοινωνική θέση (στάτους) και συνίσταται στη δραστηριότητα που θα ανέλαμβανε ο κάτοχος της θέσης, αν επρόκειτο να δράσει αποκλειστικά και μόνο σύμφωνα με τις κανονιστικές απαιτήσεις που εγείρονται απέναντι σε όποιον κατέχει αυτή τη θέση. *«Το άτομο ερμηνεύει το ρόλο του μέσα από ένα κύκλο κοινωνικών περιστάσεων στις οποίες βρίσκεται πρόσωπο με πρόσωπο με εν ρόλω άλλους δηλαδή με συναφή ακροατήρια. Τα διάφορα αυτά είδη εν ρόλω άλλων που συναντά ένα άτομο στο ρόλο του, από κοινού θεωρούμενα, έχουν πρόσφατα ονομαστεί σύνολο ρόλων».* ⁴⁸

Ο Δημήτρης Τσαρδάκης υποστηρίζει ότι ο κοινωνικός ρόλος ορίζεται συχνά ως το σύνολο των προσδοκιών και των απαιτήσεων μιας ομάδα αναφοράς (Bezugsgruppe) ή της κοινωνίας ολόκληρης απέναντι στη συμπεριφορά και στην εικόνα γενικά εμφάνισης ενός κατόχου μιας κοινωνικής θέσης. ⁴⁹

Στην σύγχρονη-αστεακή κοινωνία η εργαζόμενη σύζυγος και μητέρα αποτελεί πλέον το καινούργιο γυναικείο μοντέλο με κύρος, σε αντίθεση με τη θέση της γυναίκας-νοικοκυράς που θεωρείται υποδεέστερη. Εκτός όμως από τους παραπάνω παράγοντες που έχουν σχέση με την διαδικασία οικονομικής ανάπτυξης ποικίλοι παράγοντες φαίνεται να συνετέλεσαν στην ανάπτυξη αυτή. Οι τεχνολογικές αλλαγές για παράδειγμα εξοικονομούν χρόνο στις γυναίκες οι οποίες ασχολούνται λιγότερο χρόνο με τις δουλειές του σπιτιού. Επίσης οι αυξανόμενες κοινωνικές παροχές από το κράτος, οι αλλαγές στο κύκλο ζωής των

⁴⁶ Λουκία Μουσούρου, *Οικογένεια και παιδί στην Αθήνα. Αποτελέσματα εμπειρικής έρευνας*, Αθήνα: Εκδόσεις Εστία, 1984, σ. 26.

⁴⁷ Λάουρα Μαράτου-Αλιπράντη, ό.π., σ. 25.

⁴⁸ Erving Goffman, *Συναντήσεις. Δύο μελέτες στην κοινωνιολογία της αλληλεπίδρασης*, εισαγωγή - μετάφραση Δήμητρα Μακτυνιώτη, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σ. 171.

⁴⁹ Δημήτρης Τσαρδάκης, *Η κοινωνική θεωρία των ρόλων*, Αθήνα: Εκδόσεις Σκαρβαβίος, 1992, σ. 54.

γυναικών, η επιστροφή του συζύγου στο σπίτι και οι από κοινού δραστηριότητες αναψυχής και ελεύθερου χρόνου, καθώς και η σταδιακή μεταβολή των αντιλήψεων των ατόμων για τους ρόλους των δύο φύλων είναι παράγοντες που συντελούν στην σταδιακή μετάβαση από το «συζυγικό τύπο οικογένειας», στο «συντροφικό», όπου όλες οι ευθύνες και οι υποχρεώσεις επιβαρύνουν εξίσου και τους δύο συζύγους.⁵⁰ Το νέο αυτόν τύπο οικογένειας οι Young και Willmott τον ονόμασαν *συμμετρική οικογένεια*.⁵¹

Παρόλα αυτά ακόμα οι αντιλήψεις για τη μητρότητα και την πατρότητα δεν έχουν την ίδια βαρύτητα υποστηρίζει η Χριστίνα Αντωνοπούλου στο βιβλίο της «Κοινωνικοί ρόλοι των δύο φύλων». Η έλλειψη της μάνας τονίζεται και είναι καθοριστική για την επίσημη κοινωνική αντίληψη, ενώ η έλλειψη του πατέρα δεν συνεπιφέρει τα ίδια καταστρεπτικά αποτελέσματα για την ανατροφή των παιδιών. Επιστημονικοφανείς ερμηνείες και όλη η επίσημη φιλολογία εμφανίζουν τη μάνα ως εξάρτημα του παιδιού και το παιδί ως εξάρτημα της μάνας. Το παράδοξο είναι ότι ενώ η μάνα φορτώνεται με όλες τις υπευθυνότητες, τον αποφασιστικό λόγο τον έχει ο πατέρας που εξουσιάζει την οικογένεια.

52

Στο σημείο αυτό θα αναφερθούμε λίγο περισσότερο στο ρόλο της γυναίκας στην αστική οικογένεια μια και από ότι φαίνεται από τα παραπάνω η γυναίκα διαδραμάτιζε και διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στις εξελίξεις γύρω από την οικογένεια. Στην ελληνική κοινωνία σήμερα οι μεταβολές που αφορούν τη γυναίκα είναι σε έξαρση. Ενώ αμφισβητούνται τα πάντα γύρω από το ρόλο της, μένουν ζωντανά τα δεδομένα και τα βιώματα του παραδοσιακού εαυτού της. Και αναπόφευκτα δημιουργείται σύγχυση. Στα ευρήματα δύο ερευνών που παρουσιάζει η Χάρης Κατάκη για τη γυναίκα στις αρχές της δεκαετίας του 80' συναντάμε πληροφορίες για τις αντιφατικές αντιλήψεις τριών διαφορετικών εποχών που συνυπάρχουν μέσα της. Η μία έρευνα αφορούσε τα κίνητρα τη στάση και τον τρόπο συναλλαγής νεαρών ζευγαριών πριν το γάμο και η άλλη τη σχέση Μητέρας-Κόρης. Το γενικό συμπέρασμα που καταλήγει η συγγραφέας είναι ότι η σημερινή κοπέλα ψάχνει απεγνωσμένα να βρει διέξοδο. Να αποφύγει την παγίδα που συνεπάγεται ο ρόλος της «βασίλισσας του σπιτιού». Δυσπιστεί για τις στενές ανθρώπινες σχέσεις, απορρίπτει τον τρόπο ζωής της μητέρας της, αλλά εμφανίζεται να μην είναι σίγουρη με τι θα τον αντικαταστήσει.⁵³

⁵⁰ Λάουρα Μαράτου - Αλιπράντη, ό.π., σ. 26,27.

⁵¹ Δ. Γ. Τσαούσης, ό.π., σ. 454.

⁵² Χριστίνα Αντωνοπούλου, *Κοινωνικοί ρόλοι των δύο φύλων*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 1999, σ. 24.

⁵³ Χάρης Κατάκη, *Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας*, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 1998, σ. 144-147.

Από έρευνα (1994) που έγινε σε 300 οικογένειες αστικών, ημιαστικών και αγροτικών περιοχών του νομού Θεσσαλονίκης, για την διερεύνηση των μορφών άσκησης των γονεϊκών ρόλων στη σύγχρονη οικογένεια του τρόπου κατανομής των ευθυνών μεταξύ πατέρα και μητέρας, της αποτελεσματικότητας του δικτύου υπηρεσιών στήριξης της οικογένειας, καθώς και των απόψεων και στάσεων των γονέων για τον ρόλο τον δικό τους και των παιδιών τους μέσα στην οικογένεια, προέκυψαν τα εξής στοιχεία: α) Το μεγαλύτερο μέρος της φροντίδας επιβαρύνει τη γυναίκα χωρίς να υπάρχει σημαντική διαφοροποίηση ούτε κατά περιοχή αλλά ούτε και από το γεγονός ότι η γυναίκα εργάζεται. β) Για την διερεύνηση της ύπαρξης προνοιακών δικτύων στήριξης ή άτυπων δικτύων στήριξης (συγγενικά πρόσωπα, γείτονες, φίλοι) τα αποτελέσματα της έρευνας έδειξαν ότι στις μεν αγροτικές και ημιαστικές περιοχές παρόμοιες υπηρεσίες δεν υπάρχουν ενώ στην αστική περιοχή διαπιστώθηκε έλλειψη ενημέρωσης όσον αφορά την ύπαρξη των υπηρεσιών αυτών. Όσον αφορά στην ύπαρξη και λειτουργία άτυπων δικτύων στήριξης και στις τρεις περιοχές οι οικογένειες έχουν καθαρά πυρηνική μορφή, η δε συμμετοχή συγγενικών προσώπων στη φροντίδα των παιδιών είναι μικρή και αφορά κυρίως την αγροτική περιοχή. γ) Στη διερεύνηση της επίδρασης των γονεϊκών ρόλων στην προσωπική ζωή των ανδρών και των γυναικών τα αποτελέσματα έδειξαν ότι η επίδραση αυτή είναι συνολικά περισσότερο αρνητική για τις γυναίκες σε σχέση με τους άνδρες.⁵⁴

Ως προς την κατανομή των ρόλων και της εξουσίας στα πλαίσια της οικογένειας παρατηρείται διαμόρφωση σύμφωνα με τα παραδοσιακά πρότυπα και ανάλογα με το φύλο (εκτελεστικοί για τους άνδρες, εκφραστικοί για τις γυναίκες). Σε έρευνα που έγινε στην περιοχή της πρωτεύουσας (1976), διαπιστώθηκε ότι το 83% των ερωτηθέντων ήταν αντίθετοι με την απόφαση της γυναίκας να εργαστεί έξω από το σπίτι, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις εκείνες που ήταν παντρεμένες με παιδιά.⁵⁵

Στο σημείο αυτό θα εξετάσουμε τη σχέση της γυναικείας απασχόλησης με τη μείωση της γονιμότητας που παρατηρείται στη σύγχρονη οικογένεια. Παρατηρούμε λοιπόν από τα ευρήματα κοινωνικών ερευνών αλλά και στατιστικών δεδομένων ότι στην Ελλάδα η μείωση της γονιμότητας δεν είχε θετική επίδραση στη γυναικεία απασχόληση όπως συνέβη σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Η Χάρις Συμεωνίδου (1998) υποστηρίζει ότι η ανελαστικότητα της αγοράς εργασίας δεν επιτρέπει στις γυναίκες να διακόψουν την

⁵⁴ Για περισσότερες πληροφορίες στο Α. Τριχοπούλου-Α. Ψαρρά, «Γονεϊκοί ρόλοι στη σύγχρονη ελληνική οικογένεια», από τον τόμο των εισηγήσεων στο πανελλήνιο συνέδριο 1994 με θέμα *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*, Αθήνα: Εκδόσεις Επτάλοφος, σ. 201-214.

⁵⁵ Κ. Πρεσβέλου-Χ. Συμεωνίδου, «Κοινωνιολογική ανάλυση του φαινομένου των εκτρώσεων στον ελληνικό χώρο», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 28/1976, σ. 275-286.

εργασία τους για ορισμένο χρονικό διάστημα μετά τη γέννηση του παιδιού τους-εκτός από το καθορισμένο διάστημα της άδειας μητρότητας-και στη συνέχεια να επανανεταχθούν στο εργατικό δυναμικό. Συνήθως είτε εργάζονται συνέχεια είτε αν διακόψουν την εργασία τους με το γάμο ή τη γέννηση κάποιου παιδιού, δεν επανεντάσσονται στο εργατικό δυναμικό, ενώ όσες γυναίκες δεν εργάστηκαν ποτέ, πριν ή κατά τη διάρκεια του γάμου τους έχουν μεγάλη δυσκολία ανεύρεσης πρώτης εργασίας.⁵⁶

Η Νότα Κυριαζή (1988) υποστηρίζει ότι πράγματι καθοριστικό ρόλο έπαιξε και παίζει η οικογένεια στην ελληνική κοινωνία στις εργασιακές επιλογές που κάνουν οι γυναίκες. Δεν πρέπει όμως να ξεχνάμε τις πολιτιστικές ιδιαιτερότητες της ελληνικής κοινωνίας και την δύναμη των παραδοσιακών αξιών και μοντέλων συμπεριφοράς που περιορίζουν ιεραρχικά τις προσωπικές προτιμήσεις και αποφάσεις των γυναικών. Ειδομένη μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η εργασία των γυναικών δεν μπορεί να μεταφραστεί με ασφάλεια ως έκφραση μιας γνήσιας μετάβασης σε μια καινούργια κατάσταση του γυναικείου φύλου παρά περισσότερο ως μια αδιαφιλονίκητη επιθυμία από μέρους των γυναικών για μια τέτοια μετάβαση. Οι αλλαγές στην οικονομική σφαίρα που προσφέρουν στις γυναίκες την ευκαιρία να αποκτήσουν μια ανεξάρτητη οικονομική βάση είναι μια αναγκαία προϋπόθεση για την μετάλλαξη των υπαρχόντων κοινωνικών ρόλων των φύλων και την βελτίωση της θέσης της γυναίκας, αλλά οι αλλαγές αυτές θα οδηγήσουν σε μια τέτοια μετάλλαξη μόνο όταν υπάρξουν οι πολιτισμικές συνθήκες που θα διευκολύνουν αυτή τη διαδικασία.⁵⁷

Η γυναικεία απασχόληση για την Νότα Κυριαζή αντιμετωπίζεται ως μία απόφαση που λαμβάνεται συγχρόνως με την απόφαση για τον αριθμό και την ποιότητα των παιδιών που θα αποκτήσει το ζευγάρι. Αυτή δε η απόφαση στηρίζεται στις εξής υποθέσεις: 1) η παραγωγή ιδιοτήτων που έχουν σχέση με τα παιδιά απαιτούν πιο εντατική απασχόληση της γυναίκας 2) η επιλογή ανάμεσα στην εξωτερική και οικιακή απασχόληση τίθεται μόνο στις γυναίκες-οι άνδρες δεν αντιμετωπίζουν τέτοιο δίλημμα, και 3) τα παιδιά απαιτούν περισσότερο χρόνο σε σχέση με άλλες ιδιότητες-αγαθά που παράγονται στο σπίτι. Βάσει αυτών των υποθέσεων, κι επειδή ο συνολικός χρόνος που διαθέτει η γυναίκα κατανέμεται ανάμεσα στην οικιακή παραγωγή και την εξωτερική απασχόληση, οι δύο αυτές δραστηριότητες ανταγωνίζονται το χρόνο της γυναίκας.

⁵⁶ Χ. Συμεωνίδου., *Μορφές έμμεσου κοινωνικού αποκλεισμού: Απασχόληση και ανεργία των γυναικών στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εκδόσεις Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1998, σ. 351.

⁵⁷ Νότα Κυριαζή, «Women's employment and gender relation in Greece. Forces of modernization and tradition», *European urban and regional studies*, vol. 5, number 1, January 1988, σ. 71, και στο φάκελο

Οι αλλαγές που παρουσιάζονται στην σύγχρονη ελληνική οικογένεια και σχετίζονται με τη θέση της γυναίκας και οι οποίες έχουν επιδράσει στη γεννητικότητα μπορούν να συνοψιστούν σε δύο: Ευκαιρίες για εξωτερική απασχόληση οι οποίες επηρεάζουν τη γεννητικότητα αυξάνοντας την αξία του γυναικείου χρόνου, και υψηλότερη μόρφωση. Η μόρφωση επιδρά στη γεννητικότητα επίσης με την αύξηση που προκαλεί στη αξία του γυναικείου χρόνου, αλλά επιπλέον και στη μετατόπιση των προτιμήσεων.⁵⁸

Η δομή της οικογένειας λοιπόν έχει υποστεί μεταβολές και διακατέχεται από μια ρευστότητα απ' ό,τι φαίνεται, σύμφωνα με τους περισσότερους θεωρητικούς. Συχνά αναφερθήκαμε στις μεταβολές αυτές μέχρι τώρα αλλά στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να τις συνοψίσουμε και να επικεντρώσουμε σε αυτές που διαπιστώνονται στην ελληνική οικογένεια σήμερα.

6. Ρευστότητα και μεταβολές του θεσμού-Η δομή της σύγχρονης ελληνικής οικογένειας.

Η θεωρία του T.Parsons για την οποία μιλήσαμε παραπάνω κλονίστηκε σοβαρά από τις πρόσφατες απόπειρες των αμερικανών θεωρητικών να προσδιορίσουν τη βιωσιμότητα του σύγχρονου κοινωνικού συστήματος σε συνάρτηση με την πολυπλοκότητα των δομικών σχέσεων, τον υψηλό βαθμό επικοινωνίας και διαντίδρασης μεταξύ των συστατικών μερών του, την ελαστικότητα της οργάνωσης κ. λ. π.. Ο R.Hill υποστηρίζει ότι με αυτή την οπτική η οικογένεια μπορεί να θεωρηθεί σαν ένα κοινωνικό σύστημα που η βιωσιμότητα του συνδέεται με τη μορφογόνο ικανότητα –δηλαδή ικανότητα δημιουργίας νέων δομών, οργάνωση και ρύθμιση της συμπεριφοράς που βασίζεται κυρίως στην επικοινωνία και την πληροφόρηση.

Η εφαρμογή της θεωρίας του σύγχρονου συστήματος άρχισε να νομιμοποιείται από την καθημερινή πρακτική εκατομμυρίων νεαρών ζευγαριών των δυτικών χωρών αλλά κυρίως με την επίσημη επικύρωσή τους από τη σουηδική κυβέρνηση η οποία πρότεινε στη σουηδική κοινωνία ένα πρότυπο κατάργησης των παραδοσιακών ανδρικών και γυναικείων ρόλων μέσα στην οικογένεια. Υιοθετούνται μέτρα για να καταργηθεί η αποκλειστικότητα της γυναίκας στο διπλό οικογενειακό και επαγγελματικό ρόλο και πρέπει να υπάρξουν οι

σημειώσεων για το μάθημα «Απασχόληση φύλο και ανισότητα», Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα, 2000.

⁵⁸ Νότα Κυριαζή, *Αναπαραγωγή του πληθυσμού. Θεωρητικές προσεγγίσεις και εμπειρικές έρευνες*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 1992, σ. 34, 181.

δομές που θα επιτρέψουν μια ελαστικότητα στους ρόλους και στην κατανομή τους.⁵⁹ Στην ελληνική κοινωνία δεν υπάρχει αντίστοιχη νομοθετική ρύθμιση προς αυτή την κατεύθυνση.

Οι εξελίξεις στον χώρο της οικογένειας, όπως αναφέραμε και παραπάνω, δεν είναι καθολικές και ομοιόμορφα κατανεμημένες χωρικά και χρονικά. Πέρα από το παράδειγμα της σουηδικής κοινωνίας ενδιαφέρον παρουσιάζει να εξετάσουμε τις αλλαγές στις λειτουργίες και στη δομή της οικογένειας, όπως αυτή διαμορφώνεται πλέον μέσα στην νέα ευρωπαϊκή πραγματικότητα.

Ποια είναι λοιπόν η δομή της οικογένειας στα πλαίσια της νέας Ευρωπαϊκής πραγματικότητας και ποιες αλλαγές παρατηρούνται στο θεσμό; Η ανάπτυξη της πληροφορικής και η προώθηση των νέων τεχνολογιών επηρεάζουν τις εξελίξεις στο χώρο της οικογένειας στην Ευρώπη;

Πριν προχωρήσουμε όμως στην απάντηση του ερωτήματος θα ήταν χρήσιμο να δώσουμε τον ορισμό της οικογένειας σύμφωνα με τη Eurostat: Οικιακές μονάδες που αποτελούνται από γονείς και παιδιά (αλλά και όταν δεν υπάρχουν παιδιά), καθώς και οικογένειες με έναν μόνο γονέα, που προκύπτουν από τη διάσπαση των σχέσεων (γάμου ή απλής συμβίωσης), το θάνατο ή το διαζύγιο.⁶⁰

Ο Δ. Τσαούσης στα παραπάνω ερωτήματα απαντά ότι τα σαφή δείγματα των ουσιαστικών αλλαγών που έχουν ήδη επέλθει στην μορφή και τις λειτουργίες της οικογένειας και δεν φαίνονται να είναι παροδικές είναι: η αύξηση των διαζυγίων, η αύξηση των ελεύθερων συμβιώσεων, η αύξηση των γεννήσεων εκτός γάμου(στη Δανία το ένα παιδί στα δύο γεννιέται εκτός γάμου), η αύξηση των μονογονεϊκών οικογενειών, η θέσπιση της γονικής άδειας για τον άνδρα, η αύξηση των μικτών γάμων ή συμβιώσεων, η δραστηκή μείωση των εκτεταμένων οικογενειών, η αύξηση των οίκων ευγηρίας, η υψηλή υπογεννητικότητα, η υψηλή συμμετοχή των γυναικών, και μάλιστα των παντρεμένων, στον οικονομικά ενεργό πληθυσμό.⁶¹

Στο σημείο αυτό θα δούμε μερικά ακόμη στοιχεία τα οποία επιβεβαιώνουν τις παραπάνω αλλαγές γενικότερα στον ευρωπαϊκό αλλά και ειδικότερα στον ελληνικό χώρο. Έτσι για την **είσοδο της γυναίκας στο χώρο της αμειβόμενης εργασίας**, ακόμη και των

⁵⁹ Α. Μισέλ, σ. 94, 95, 96.

⁶⁰ Από το άρθρο του J. S Ditch. «Νέες τάσεις στην οικογενειακή πολιτική μέσα σε ένα μεταβαλλόμενο ευρωπαϊκό πλαίσιο», από τον τόμο των εισηγήσεων στο πανελλήνιο συνέδριο 1994 με θέμα *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*, Αθήνα: Εκδόσεις Επτάλοφος, σ. 53.

⁶¹ Δ. Τσαούσης, «Οι επιδράσεις της σύγχρονης Ευρωπαϊκής οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής στην οικογένεια», από τον τόμο των εισηγήσεων στο πανελλήνιο συνέδριο 1994 με θέμα: *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*, Αθήνα: Εκδόσεις Επτάλοφος, σ. 40-50.

μητέρων με μικρά παιδιά στη Γαλλία π.χ μολονότι εισήλθε στη χώρα ένας μεγάλος αριθμός μεταναστών για εργασία, το 1962 οι δύο στις τρεις γυναίκες ήταν εργαζόμενες. Το 1975 η αντίστοιχη αναλογία ήταν τέσσερις στις πέντε (Boh. K., 1989). Στη Σουηδία επίσης, ένα ποσοστό μητέρων μεγαλύτερο του 90% με παιδιά άνω των τριών εργάζονται. Το αντίστοιχο ποσοστό στην Ελλάδα είναι 35% (Eizenberg, 1994). Για την **μείωση στο ρυθμό των γάμων** στη Γαλλία ο ρυθμός γάμων ανά 1000 κατοίκους από 7,6 το 1932 γίνεται 5,1 το 1984 και στην Ιταλία, αντίστοιχα, από 6,4 γίνεται 5,3. Στην Ελλάδα δεν παρατηρείται μείωση της γαμηλιότητας. Για την **αύξηση των διαζυγίων** στη Σουηδία το ποσοστό είναι 43,5% το 1981, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό το 1971 ήταν 24,5%. Στην Ιταλία ,με το μικρότερο αριθμό διαζυγίων, το ποσοστό ήταν το 1981 3,1%. Στην Ελλάδα παρ' όλο που το ποσοστό διαζυγίων είναι μικρότερο, θεωρείται ότι έχει διπλασιαστεί την τελευταία δεκαετία. Για την **μείωση στον αριθμό γέννησης** παιδιών στην Αμερική και τη Σουηδία ο μέσος αριθμός παιδιών ανά γυναίκα το 1990 είναι 2.1, ενώ στην Ελλάδα 1.4. Ο αντίστοιχος αριθμός το 1900 στην Αμερική ήταν 4 παιδιά και το 1970 2.5 (Smith, 1987). Για τους **εναλλακτικούς τρόπους έγγαμης ζωής**, η συμβίωση παρουσιάζεται ως εναλλακτικός τρόπος έγγαμης ζωής στον ευρωπαϊκό χώρο σε όλο και μεγαλύτερο ποσοστό. Στη Σουηδία το 1992 ο αριθμός των ζευγαριών που δεν έχουν κάνει γάμο είναι διπλάσιος από τον αριθμό των έγγαμων ζευγαριών (Eisenberg, 1994). Στη Γαλλία επίσης το 1 στα 12 ζευγάρια ζούνε σε μόνιμη σχέση συμβίωσης (Kierman K., 1988). Για την **αύξηση στον αριθμό των ανύπαντρων μητέρων** από 11,3% που ήταν το 1960 στη Σουηδία έγινε 37,5% το 1980. Στη Γαλλία το ποσοστό των ανύπαντρων μητέρων από 6,4 το 1960 έφτασε στο 14,2% το 1980, και στη συντηρητική Ιταλία τα ποσοστά από 3,1% το 1960 έφτασαν στο 5,1% το 1980 (Boh et al., 1989). Το ποσοστό των παιδιών εκτός γάμου στην Ελλάδα υπολογίζεται, επίσημα τουλάχιστον, ότι είναι χαμηλό (2,6%).

Η οικογένεια λοιπόν στην Ελλάδα εξακολουθεί να αποτελεί ένα ισχυρότατο θεσμό.

Ως προς τη σημαντικότητα του θεσμού της οικογένειας σήμερα, από πρόσφατη έρευνα που έγινε στην περιοχή της Ηπείρου και διερευνούσε τη στάση των φοιτητών για τη σημαντικότητα του θεσμού της οικογένειας και τα προβλήματα τα οποία παρουσιάζει η οικογένεια σήμερα έτσι όπως τα βλέπουν οι νέοι, διαπιστώθηκε ότι οι αλλαγές που εντοπίζονται στη μορφή και τη λειτουργία της οικογένειας δεν αποδυναμώνουν τη

σημαντικότητα του θεσμού. Όλα σχεδόν τα υποκείμενα στην έρευνα, ανέφεραν την οικογένεια ως πολύ σημαντικό παράγοντα στη ζωή τους.⁶²

Το ερευνητικό πρόγραμμα του Vienna Center και του ΕΚΚΕ (1984) με θέμα την «κατανάλωση των διαφόρων μορφών του πολιτισμικού συστήματος στις σύγχρονες κοινωνίες», απέδειξε ότι μια ποικιλία συνδυασμών συνέχειας και αλλαγής έχει συμβεί σε διάφορους τομείς της ελληνικής κοινωνίας και κουλτούρας. Συγκεκριμένα ένα πρότυπο συμπεριφοράς που σχετίζεται με την επιβίωση της ιδιαιτερότητας της ελληνικής οικογένειας παραμένει σταθερό. Τα μέλη της οικογένειας συνδέονται με ανθεκτικά στο χρόνο παραδοσιακά πρότυπα κοινωνικής αλληλεπίδρασης βασισμένης σε διαπροσωπική επικοινωνία. Από αυτή την άποψη, η ελληνική οικογένεια είναι μάλλον παθητικός φορέας στην κοινωνική αλλαγή και συντηρητικός στις περισσότερες περιπτώσεις. Αυτή η σταθερότητα των προτύπων τέμνει κοινωνικο-οικονομικά στρώματα και περιοχές. Ακόμα και στην Αθήνα διατηρούνται τα παραδοσιακά αυτά πρότυπα τόσο στις εργατικές όσο και στις μικροαστικές κοινωνικές ομάδες, που προέρχεται από αγροτικές οικογένειες με τις οποίες έχουν διατηρήσει συνεχή επικοινωνία.⁶³

Ως προς τις κοινωνικοδημογραφικές συμπεριφορές η οικογένεια παρουσιάζει αρκετές ιδιομορφίες όπως είδαμε από τα παραπάνω στοιχεία αλλά ως προς τη δομή της είναι κυρίως «συζυγική». Υπάρχει βελτίωση ως προς το βαθμό αποδοχής των σύγχρονων οικογενειακών προτύπων, γεγονός που αποτελεί ένδειξη της εξέλιξης των νοοτροπιών που τα άτομα ενστερνίζονται προς πιο προοδευτικά οικογενειακά σχήματα.

Το γεγονός ότι η γαμηλιότητα δεν παρουσιάζει πτωτικές τάσεις και τα διαζύγια κυμαίνονται σε πολύ χαμηλά επίπεδα συγκριτικά με τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες αντανακλούν τη σταθερότητα του θεσμού του γάμου. Παράλληλα οι γεννήσεις χωρίς γάμο των γονέων και οι ελεύθερες συμβιώσεις εξακολουθούν να αποτελούν περιθωριακές πρακτικές στο πλαίσιο της ελληνικής κοινωνίας. Οι διαπροσωπικές σχέσεις των συζύγων και ιδιαίτερα η κατανομή των ρόλων στον ιδιωτικό χώρο εξακολουθεί, ως επί το πλείστον, να επικρατεί το διπολικό σύστημα κατανομής των ρόλων. Οι άνδρες διατηρούν τον παραδοσιακό ρόλο του συζύγου-κουβαλητή, ενώ συμμετέχουν ελάχιστα στις οικιακές εργασίες, δίνοντας απλά «ένα χέρι βοήθειας». Η ελληνίδα παραμένει βασικά η κύρια υπεύθυνη για την πραγματοποίηση οικιακών εργασιών.

⁶² Βασιλική Παπαδιώτη-Αθανασίου, «Στάσεις Ελλήνων φοιτητών για το θεσμό της οικογένειας», από τον τόμο των εισηγήσεων στο πανελλήνιο συνέδριο 1994 με θέμα: *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*, Αθήνα: Εκδόσεις Επτάλοφος, σ. 157-166.

Τώρα, όσον αφορά στις ενδοοικογενειακές σχέσεις, η θέση του πατέρα ως αρχηγού εξασθενεί ενώ η κοινωνικοποίηση των νέων περνά από οικογενειακά κανάλια. Τέλος, σχετικά με τις σχέσεις που διατηρεί η οικογενειακή ομάδα με τους συγγενείς οι δεσμοί και οι σχέσεις της παραμένουν αρκετά ισχυροί. Δεν περιορίζονται μόνο στο επίπεδο της κοινωνικότητας αλλά αφορούν ανταλλαγές, σχέσεις αλληλοβοήθειας και γενικότερα συμπαράστασης στο πλαίσιο της καθημερινής ζωής.⁶⁴

7. Ο Γάμος

Οι μορφές του γάμου ποικίλουν όσο και οι τύποι του οικογενειακού συστήματος. Η βασική δομή της συζυγικής οικογένειας επηρεάζεται πολύ λίγο από την ποικιλία των εθίμων του γάμου. Μάλλον το αντίθετο συμβαίνει. Οι διαφορές μεταξύ της ανεξάρτητης συζυγικής οικογένειας και των σύνθετων οικογενειακών μορφών επιδρούν στον γάμο. Όπου κυριαρχεί η εκτεταμένη οικογένεια η ύπαρξη πολλαπλών γάμων είναι πιθανή (γιατί είναι οικονομικά συμφέροντες), εκλογή των συζύγων γίνεται κατά πάσα πιθανότητα από τον αρχηγό της οικογένειας, οικονομικές δοσοληψίες συνοδεύουν το γάμο και το διαζύγιο είναι σπάνιο. Όπου η συζυγική οικογένεια είναι σχετικά ανεξάρτητη ο γάμος είναι μονογαμικός, τα άτομα εκλέγουν μόνα τους συζύγους τους, παρατηρούνται περιορισμένες οικονομικές δοσοληψίες συνδεόμενες με το γάμο και τα διαζύγια είναι συχνά.⁶⁵

Ο Μ. Μερακλής σημειώνει στο βιβλίο του «Ελληνική Λαογραφία» ότι η κοινωνική και οικονομική βάση, στην οποία εδράζεται ο ελληνικός γάμος, προϋπέθετε το συνοικέσιο, ως μία επίσημη αναγνώριση του ρόλου των γονέων (κατεξοχήν του πατέρα) στο σχηματισμό της οικογένειας των παιδιών τους.⁶⁶

⁶³ Γρηγόρη Γκιζέλη, Ρωξάνη Καντατζόγλου, Αφροδίτη Τεπέρογλου, Βασίλη Φίλια, *Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας. Μεταβαλλόμενα σχήματα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ 1984, σ. 131.

⁶⁴ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. τις μελέτες:

Τζένη Καβουνίδη, *Οικογένεια και Εργασία στην Αθήνα*, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Σάκκουλα, 1996, σ. 21-24.

Λ. Μαράτου – Αλιμπράντη, *Η οικογένεια στην Αθήνα και οι συζυγικές πρακτικές*, ό. π., σ. 42-46.

Λουκία Μουσούρου, *Οικογένεια και παιδί στην Αθήνα*, Αθήνα: Εκδόσεις Εστία, 1985, σ. 24-25.

Χ. Συμεωνίδου, *Μορφές έμμεσου κοινωνικού αποκλεισμού: Απασχόληση και ανεργία των γυναικών στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, 1998, σ. 348-362.

Χριστίνα Νόβα-Καλτσούνη, «Η ελληνική οικογένεια», από το *Κείμενα κοινωνιολογίας του Γάμου και της Οικογένειας*, επιμέλεια Χριστίνα Νόβα-Καλτσούνη, Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω, 2000, σ. 227-240.

⁶⁵ Τ. Β. Bottomore, *Κοινωνιολογία. Κεντρικά προβλήματα και βασική βιβλιογραφία*. Εισαγωγή, μετάφραση, επιμέλεια Δ. Γ. Τσαούση, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 1990, σ. 218.

⁶⁶ Μ. Μερακλής: *Ελληνική Λαογραφία. Ήθη και Έθιμα*, Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας, δ' έκδοση, 1986, σ. 42.

Ο Δ. Τσαούσης ορίζει τον γάμο ως κοινωνικό θεσμό που συνίσταται από την κοινωνικά αναγνωρισμένη ένωση δύο ετερόφυλων προσώπων που χαρακτηρίζεται από α) την αμοιβαία πρόθεση μακροχρόνιας διατήρησης της, β) την κατά κανόνα συννοίκηση των δύο συζύγων γ) την ρύθμιση των γενετήσιων σχέσεων μεταξύ των συζύγων και των άλλων προσώπων μέσα και έξω από την οικογένεια δ) την αμοιβαία πρόθεση αναπαραγωγής ε) την οικονομική συνεργασία των συζύγων και στ) την από κοινού ανάληψη υποχρεώσεων διατροφής, ανατροφής και αποκατάστασης των κοινών τέκνων, σύμφωνα με τους κοινωνικούς κανόνες που ισχύουν.⁶⁷

Ο γάμος ως διαρκής νόμιμη γαμική ένωση, λύνεται με δύο τρόπους: είτε με το θάνατο ενός των συζύγων, είτε με την οριστική αποχώρηση από τη γαμική ένωση του ενός από τους δύο συζύγους (διαζύγιο). Όλες οι κοινωνίες ρυθμίζουν με τον γάμο τις γενετήσιες σχέσεις των μελών τους κατά τέσσερις τρόπους: α) αναγνωρίζοντας την αποκλειστικότητα ή την προνομιακότητα των σχέσεων αυτών μεταξύ των συζύγων β) θέτοντας κανόνες απαγορευτικούς της αιμομιξίας, αποκλείοντας δηλαδή τις γενετήσιες σχέσεις μεταξύ ορισμένων κατηγοριών συγγενών γ) ρυθμίζοντας τις μεταξύ των συζύγων σχέσεις με θρησκευτικούς ή άλλους κανόνες και δ) ρυθμίζοντας τη δυνατότητα προγαμιαίων και εξώγαμων παιδιών, τιμωρία μοιχείας κ. λ. π). Η οικονομική συνεργασία των συζύγων αποτελεί βασικό στοιχείο της έννοιας του γάμου και στις αγροτικές αλλά και τις βιομηχανικές κοινωνίες δεδομένου ότι είναι η βασική μονάδα παραγωγής των μέσων συντήρησης και του οικογενειακού εισοδήματος.⁶⁸

Στη σύγχρονη αντίληψη του γάμου, αυτός θεωρείται ότι δημιουργεί μια καινούργια οικογένεια-η οικογένεια εξαρτάται από το γάμο. Έτσι, στις σύγχρονες κοινωνίες, η οικογένεια δημιουργείται με το γάμο και διαλύεται με τη λύση του. Αντίθετα, στην παραδοσιακή κοινωνία, θεωρείται ότι η οικογένεια δεν εξαρτά την ύπαρξή της από την τύχη της κάθε μιας από τις συζυγικές οικογένειες που την αποτελούν.⁶⁹

Η γαμηλιότητα, δηλαδή η συχνότητα γάμων σε 1000 κατοίκους ποικίλει σημαντικά στο χώρο και το χρόνο. Η ποικιλία αυτή είναι συνάρτηση πολλών παραγόντων που αλληλοεπιδρούν και που εντέλει την προσδιορίζουν με την αλληλεπίδρασή τους αυτήν. Οι κυριότεροι παράγοντες που διαμορφώνουν την γαμηλιότητα είναι: η σχετική με το γάμο και το διαζύγιο νομοθεσία, η δομή του πληθυσμού, το ποσοστό ατόμων σε ηλικία γάμου

⁶⁷ Δ. Γ. Τσαούσης, *Χρηστικό λεξικό Κοινωνιολογίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg 1989, σ. 45.

⁶⁸ Δ. Γ. Τσαούσης, *Στοιχεία Κοινωνιολογίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg 1979, σ. 349.

⁶⁹ Α. Μισέλ, *Κοινωνιολογία της οικογένειας και του γάμου*, ό.π., σ. 167.

στο σύνολο του πληθυσμού, οικονομικοί παράγοντες, παράγοντες θρησκευτικοί και πολιτισμικοί, το εκπαιδευτικό επίπεδο του πληθυσμού και η εξέλιξή του.⁷⁰

Η γαμηλιότητα διαφοροποιείται σύμφωνα με τους παραπάνω παράγοντες αλλά και στο χρόνο και τον χώρο. Μετά το 1960 παρατηρείται μια κάμψη της γαμηλιότητας στις Σκανδιναβικές κυρίως χώρες αλλά και στην Ομοσπονδιακή Γερμανία. Αντίθετα σε Ηνωμένες Πολιτείες και Αυστραλία η γαμηλιότητα αυξάνει, ενώ στο Ην. Βασίλειο και Ελλάδα μένει σταθερή. Στις μέρες μας μπορούμε να πούμε ότι η γαμηλιότητα διατηρείται σε υψηλά επίπεδα, που αποδεικνύουν ότι ο γάμος παραμένει ένας θεσμός που αφορά την πλειονότητα των ανθρώπων.⁷¹

Στο σημείο αυτό θα αναφερθούμε στους συζυγικούς ρόλους και πως η δημιουργία νέας οικογένειας συμβάλλει σε αλλαγές συμπεριφοράς ενός νέου και μιας νέας από τη στιγμή που θα εισέλθουν εντελώς στη νέα κατάσταση και στον καινούργιο ρόλο του συζύγου και της συζύγου. Βέβαια ο νέος σύζυγος και η νέα σύζυγος έχουν μάθει τις βασικές θέσεις για την οικογενειακή ζωή από προηγούμενες εμπειρίες που είχαν από τις δικές τους οικογένειες. Μέσα από την κοινωνικοποίηση και τις εμπειρίες από ένα μη κοινό κοινωνικό σύστημα ο σύζυγος και η σύζυγος μπορεί να αντιμετωπίσουν συγκρουόμενες ή τουλάχιστον ξένες στον καινούργιο σύντροφο στο γάμο. Οι Nye και MacDougal (1960) ότι κάθε οικογένεια οικοδομεί την δική της υποκουλτούρα. Έτσι το νέο ζευγάρι ερχόμενο από διαφορετικές οικογενειακές υποκουλτούρες πιέζεται να προσαρμοστεί σ' ένα συγκεκριμένο σύστημα που προέρχεται από διαφορετικά μοντέλα κανόνων. Η προσαρμογή λοιπόν του ζευγαριού στη νέα κατάσταση γάμου είναι απαραίτητη και ιδιαίτερα σημαντική.

Σημαντικό είναι ότι ο σύζυγος και η σύζυγος στην καινούργια τους θέση έχουν μία σειρά από καθήκοντα τα οποία είναι καθορισμένα και κανονιστικά για αυτούς. Το νέο ζευγάρι συνήθως δεν έχει εμπειρία σ' αυτούς τους νέους ρόλους, συν το ότι ο καθένας από αυτούς τους κανόνες γάμου προέρχεται από διαφορετικό κοινωνικό σύστημα από αυτό που ανήκε το ζευγάρι πριν το γάμο. Το status ή η θέση δεν αποχωρίζονται από τον ρόλο και τα μεγαλύτερα προβλήματα των διαφοροποιήσεων στην θέση παρουσιάζονται όταν κάποιος «παίζει» τον ρόλο του με όρους της αντίληψης που έχει για την θέση του. Εάν ένας σύζυγος αισθάνεται την θέση του σε υψηλότερο επίπεδο, συνήθως μεταφράζει αυτά τα

⁷⁰ Για περισσότερες πληροφορίες πάνω στην επίδραση αυτών των παραγόντων στη γαμηλιότητα βλ. στο Λουκία Μουσούρου, *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 1966, σ. 40-45. Επίσης αναλυτικά στοιχεία για τα ποσοστά γάμων και τη γαμηλιότητα στο Α. Μισέλ, *Κοινωνιολογία της οικογένειας και του γάμου*, ό.π., σ. 169-176.

⁷¹ Λουκία Μουσούρου, ό.π., σ. 45.

αισθήματα στην εφαρμογή του ρόλου του. Εάν είναι σ' αυτή την κατάσταση, τότε συχνά νομίζει ότι αυτός πρέπει να παίρνει τις τελικές αποφάσεις, να δίνει εντολές, να απαιτεί χάρες κ. λ. π.

Ως προς τις προσδοκίες του νέου ζευγαριού ο Dyer υποστηρίζει ότι ο κάθε ένας από τους συντρόφους έχει συγκεκριμένες γενικές προσδοκίες για το πώς πρέπει να συμπεριφέρονται οι σύζυγοι και αυτές προσπαθεί να εφαρμόσει στον σύντροφο του.

Ο Dyer καταλήγει ότι μπορούν να προκαλέσουν συγκρούσεις στο γάμο οι ακόλουθες καταστάσεις: α) Εάν οι κοινωνικοί κανόνες και οι προσωπικές προτιμήσεις του συζύγου είναι σε σύγκρουση με αυτούς της συζύγου του, β) Εάν η εφαρμογή του ρόλου του συζύγου δεν συμφωνεί με τις προσδοκίες που έχει για το ρόλο η σύζυγος του και το αντίστροφο.⁷²

8. Το Διαζύγιο

Στις παραδοσιακές κοινωνίες, η λύση του γάμου οφείλεται σχεδόν αποκλειστικά στον θάνατο του ενός από τους δύο συζύγους. Αντίθετα, στις σύγχρονες κοινωνίες και ιδιαίτερα μεταξύ των νέων μελών τους, η λύση του γάμου οφείλεται με αυξανόμενη συχνότητα στο διαζύγιο.⁷³

Ο δυτικός αναγνώστης τείνει να αντιμετωπίζει το διαζύγιο σαν μια ατυχία ή μία τραγωδία και τους υψηλούς δείκτες διαζυγίων ως μία απόδειξη ότι το οικογενειακό σύστημα δεν δουλεύει σωστά. Αυτή η συμπεριφορά είναι μέρος της θρησκευτικής μας κληρονομιάς, η οποία ήταν αρκετά ισχυρή ώστε να κάνει το διαζύγιο ένα σπάνιο γεγονός μέχρι το πρώτο μέρος του 20 ου αιώνα, παρότι διάφορες σέκτες στην Προτεστάντική Μεταρρύθμιση βεβαιώνουν το δικαίωμα για το διαζύγιο αρκετά νωρίς, από τον δέκατο έκτο αιώνα, ενώ ο διάσημος ισχυρισμός του Milton για αυτό το δικαίωμα ήταν γραμμένος τον δέκατο έβδομο αιώνα.

Όλα τα συστήματα γάμου απαιτούν τουλάχιστον δύο άτομα, με τις ιδιαίτερες επιθυμίες, ανάγκες και αξίες τους, όπως αναφέραμε και παραπάνω, να συνυπάρχουν και όλα τα συστήματα γάμου προκαλούν εντάσεις και δυστυχία. Μέσα από αυτήν την οπτική, τότε ο γάμος προκαλεί διαζύγιο, ακύρωση, χωρισμό ή εγκατάλειψη. Αλλά επειδή ένα

⁷² W.G.Dyer, «Role Theory and Patterns of Conjugal Role-Relationships» από τη συλλογή *Sociology of the family*, edited by Michael Anderson, εκδόσεις Penguin, 1971, σ. 247-253.

⁷³ Λουκία Μουσούρου, *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, ό.π., σ. 50.

κοινωνικό μοντέλο πρέπει να είναι ικανό να επιβιώνει ακόμα και όταν πολλά μεμονωμένα άτομα είναι ανικανοποίητα, θα περιέχει επίσης και διάφορους μηχανισμούς ώστε να διατηρεί τις διαπροσωπικές εχθρότητες μέσα σε συγκεκριμένα όρια. Δύο είναι οι κύριοι διακριτοί τρόποι της πρόληψης. Ο ένας είναι να χαμηλώσει τις προσδοκίες γύρω από το τι τα άτομα αναμένουν από το γάμο. Για παράδειγμα, οι Κινέζοι υποστηρίζουν την οικογένεια ως τον πιο σημαντική οργάνωση, αλλά διδάσκουν τα παιδιά τους ότι δεν πρέπει να περιμένουν ρομαντισμό ή ευτυχία από αυτόν. Το καλύτερο που μπορούν να επιτύχουν είναι ικανοποίηση ή ηρεμία.

Ο δεύτερος τρόπος, διαδεδομένος στις προβιομηχανικές κοινωνίες και επίσης υπαρκτός και στους Κινέζους, είναι, να δίνεται αξία στο δίκτυο των συγγενών περισσότερο από τις σχέσεις ανάμεσα στο ζευγάρι. Με αυτό τον τρόπο η ανάμειξη των μεγαλύτερων στα εσωτερικά του ζευγαριού, στις υποθέσεις και τους καυγάδες τους, δεν επιτρέπει την επιτυχία του γάμου να αποδίδεται στην συναισθηματική αρμονία του ζευγαριού αλλά στους ευρύτερους συγγενείς. Συνεπώς, οι εντάσεις ανάμεσα στο ζευγάρι σχεδόν δεν φτάνουν ποτέ σε ένα μη ανεκτό επίπεδο.

Επιπρόσθετα, υπάρχουν και άλλοι κοινωνικοί μηχανισμοί σε όλες τις ομάδες με τους οποίους οι εντάσεις είναι δυνατόν να αποφεύγονται. Ένας είναι να θεωρούνται κάποιες διαφωνίες ασήμαντες. Άλλος, να καταπιέζονται κάποιες ενοχλήσεις από το γάμο και κάποιος άλλος να εκπαιδεύονται τα παιδιά και οι έφηβοι να περιμένουν συγκεκριμένα πράγματα από το γάμο.

Στις διάφορες κοινωνίες ποικίλει ο καθορισμός για το τι είναι ανεκτό επίπεδο διαφωνίας ανάμεσα στους συζύγους, ώστε να καταλήξουν σε λύση του γάμου τους. Πάντως σε καμία κοινωνία δεν υπάρχει μηχανισμός που να αποτρέπει ή τουλάχιστον να μειώνει τις συζυγικές συγκρούσεις αρκετά ώστε να κάνει όλα τα ζευγάρια ικανά να ανέχονται το γάμο τους. Το διαζύγιο είναι τότε η δικλείδα ασφαλείας για τις αναπόφευκτες εντάσεις της συζυγικής ζωής. Προς το παρόν δεν μπορούμε να πούμε γιατί μια συγκεκριμένη κοινωνία υιοθετεί το διαζύγιο από το να διατηρεί τη συμβίωση μεγαλώνοντας τη προσθέτοντας για παράδειγμα περισσότερες συζύγους, αλλά το διαζύγιο είναι σίγουρα η πιο διαδεδομένη λύση για τα προβλήματα της συζυγικής διαβίωσης.⁷⁴

Στο σημείο αυτό θα αναφερθούμε συνοπτικά για την κατάσταση των διαζυγίων στην Ελλάδα, τα οποία παρά την τάση αύξησής τους, είναι σαφές ότι βρισκόμαστε μακριά από τις συχνότητες εκείνες που έχουν καταστήσει το φαινόμενο του διαζυγίου πρόβλημα στις

σύγχρονες κοινωνίες. Είναι επίσης σαφές ότι στην Ελλάδα τα περισσότερα διαζύγια δεν εκδίδονται πριν από τη συμπλήρωση πέντε ετών γάμου αλλά και ότι παρατηρείται και στη χώρα μας το φαινόμενο αυξημένων διαζυγίων άτεκνων ζευγαριών- φαινόμενο που έχει παρατηρηθεί στις Η Π Α, τη Σοβιετική Ένωση, τη Γαλλία και την Αγγλία.⁷⁵

Ο υψηλός δείκτης διαζυγίων σε κάποιες χώρες δεν σημαίνει ότι οι κοινωνίες αυτές αποδιοργανώνονται αλλά ότι συμβαίνουν σ' αυτές αλλαγές στο σύστημα της οικογένειας και γενικότερες αλλαγές στην ευρύτερη κοινωνική δομή.

Ποιες όμως μπορεί να είναι κάποιες αιτίες που προκαλούν το διαζύγιο;

Ο Goode ήταν πολύ σωστός όταν υποστήριζε ότι όταν η σχέση ανάμεσα στον αγώνα για επιβίωση και τον οργανισμό της οικογένειας εξασθενεί, τότε οι δεσμοί που διατηρούν τους γάμους ανέπαφους επίσης χάνονται.

Η αμοιβή δεν απευθύνεται πια στην οικογένεια αλλά στο άτομο όποτε η παραμονή στο γάμο σπάνια επηρεάζει το εισόδημα από την εργασία του καθενός από τους συζύγους. Η συμμετοχή της γυναίκας στην αμειβόμενη εργασία είναι ένας κεντρικός παράγων που οδήγησε σε διαταραχές των γάμων. Τώρα και ο άνδρας και η γυναίκα από το ζευγάρι μπορούν να κερδίζουν χρήματα για την διατήρηση του σπιτιού τους και να παρέχουν την απαραίτητη φροντίδα στα παιδιά τους. Ένας μόνος μισθός δεν επαρκεί ίσως για πολυτέλειες αλλά είναι αρκετός για να καλύψει τις βασικές ανάγκες διατροφής, ρουχισμού και ανατροφής των παιδιών στα βασικά τους έξοδα.

Εκτός όμως από την ανατροφή των παιδιών, άλλη βασική λειτουργία του γάμου είναι η κοινωνικοσυναισθηματική υποστήριξη των συζύγων μεταξύ τους και σε κάποιες περιπτώσεις, η σεξουαλική ικανοποίηση. Τέτοιες στενές επιδιώξεις σημαίνουν ότι κάθε μέλος από το ζευγάρι απαιτεί πολλά από το άλλο. Με άλλα λόγια, για να επιτύχει κάποιος στο γάμο του πρέπει να ειδικεύεται στη παροχή κατανόησης, στην ανατροφή των παιδιών, και στην τρυφερότητα. Αυτές οι λίγες προσδοκίες οδηγούν σε αναμονή υψηλών επιπέδων απόδοσης. Γι αυτό και ένας μεγάλος αριθμός από τους γάμους είναι προορισμένος να αποτύχει.

Επίσης μεγάλος αριθμός ανθρώπων θεωρεί τον γάμο ως πηγή ικανοποίησης και ευτυχίας. Η σημασία που δίνεται στον επιτυχημένο γάμο ως μετρητή της ευτυχίας, της ικανοποίησης και άλλων θετικών συναισθημάτων, τη στιγμή που ο νόμος, η ηθική και η

⁷⁴ W. J. Goode, «A Sociological Perspective on Marital Dissolution», από το, *Sociology of the family*, edited by Michael Anderson, εκδόσεις Penguin, 1971, σ. 301-311.

⁷⁵ Λουκία Μουσούρου, *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, ό.π., σ. 56, 57.

οικονομία έχουν χάσει την ικανότητα να περιορίσουν τα διαζύγια είναι ένας άλλος παράγοντας που συμβάλλει στον υψηλό δείκτη διαζυγίων.⁷⁶

Με τα παραπάνω φαίνεται να συμφωνεί και ο Francois de Singly(1993), ο οποίος εντοπίζει τη σημαντικότερη αλλαγή στην σχετική απαξίωση της ιδέας του γάμου και κυρίως του βασικού στόχου του γάμου που είναι η σταθερότητα. Η διάρκεια του ζευγαριού δεν έχει αξία παρά μόνο όταν ο σύντροφος συνεχίζει να παρέχει τις αναμενόμενες ικανοποιήσεις.

Η έλλειψη ικανοποίησης, η όποια οδηγεί στο διαζύγιο, για τον ίδιο θεωρητικό, μπορεί να έχει δύο διαφορετικές προελεύσεις:

-είτε η πίστη στο ιδεώδες της μετасыγχρονης συζυγικής περιόδου είναι αρκετά ισχυρή, ώστε να απαγορεύει την αποδοχή κάθε είδους συμβιβασμών (ειδικότερα, ο συχνότερος συμβιβασμός στα ζευγάρια των μεσαίων και ανώτερων τάξεων είναι εκείνος που ανέχεται μια διπλή επαγγελματική δραστηριότητα, υπό την προϋπόθεση να μην τεθεί και πάλι υπό αμφισβήτηση η ιεράρχηση των αντρικών και των γυναικείων επενδύσεων στην επαγγελματική σφαίρα),

-είτε ο σύντροφος (ή ο ίδιος ο εαυτός) δεν κατορθώνει να παίξει ικανοποιητικά το παιχνίδι και να συμμετάσχει στην επεξεργασία των αναγκαστικών συμβιβασμών, όταν το επίπεδο των αντιφάσεων είναι υψηλό.⁷⁷

Ο James M. Henslin παραθέτει δέκα βασικούς παράγοντες που καθορίζουν το ποσοστό διαζυγίων: 1) οι ασύμβατοι ρόλοι των φύλων, 2) ο διαχωρισμός των κόσμων με βάση το φύλο, 3) οι απαιτήσεις της ζωής, 4) η ρουτίνα του έγγαμου βίου, 5) οι αλλαγές στις λειτουργίες του γάμου και της οικογένειας, 6) η έμφαση στην προσωπικότητα ή τη συναισθηματική εκπλήρωση, 7) η έμφαση στην ισότητα, 8) η αυξανόμενη θεσμική υποστήριξη των διαζευγμένων ατόμων, 9) οι κοινωνικοί ρόλοι των δύο συζύγων, 10) η αλλαγή της φύσης της κοινωνίας λόγω της εκβιομηχάνισης και της αστικοποίησης.⁷⁸

Η Α. Μισέλ υποστηρίζει ότι τα ποσοστά διαζυγίου επηρεάζονται από τη νομοθεσία της κάθε χώρας καθώς και από παράγοντες που σχετίζονται με την εξάλειψη των σχετικών

⁷⁶ Alan Booth, «Causes and consequences of divorce», από τη συλλογή των Ross A. Thompson - Paul R. Amato, *The Post divorce Family. Children Parenting, and Society*, London: Εκδόσεις Sage 1999, σ. 33,34.

⁷⁷ Francois De Singly, *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας. θεωρητική προσέγγιση στις μορφές της σύγχρονης οικογένειας*, Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας, 1996, σ. 153.

⁷⁸ James M.Henslin, «Γιατί υπάρχουν τόσα διαζύγια;», από το *Κείμενα κοινωνιολογίας του Γάμου και της Οικογένειας*, επιμέλεια Χριστίνα Νόβα- Καλτσούνη, Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω, 2000, σ. 297.

με το διαζύγιο ταμπού, την αναζήτηση της ευτυχίας από το ζευγάρι, από την ηλικία γάμου, την κοινωνικο-οικονομική θέση, τη μόρφωση, την περιοχή κλπ.⁷⁹

Έρευνες που έγιναν από τους Ronald Simons και Christine Johnson για τον τρόπο οι γυναίκες αντιδρούν στο διαζύγιο έδειξαν ότι οι διαζευγμένες γυναίκες ήταν πιο επιρρεπείς από τις παντρεμένες γυναίκες στο να επιδεικνύουν αντικοινωνική συμπεριφορά και να βιώνουν οικονομική πίεση και αρνητικά γεγονότα στη ζωή τους.⁸⁰

Η Joan B. Kelly από την έρευνα σχετικά με τον τρόπο που οι ενήλικοι αντιδρούν στο διαζύγιο κατέληξε ότι πολύ πιο συχνά οι γυναίκες παίρνουν την πρωτοβουλία για το διαζύγιο, συνήθως αφού το έχουν σκεφτεί για μεγάλο διάστημα. Οι χωρισμένοι άνδρες και γυναίκες διαφέρουν ως προς τη φύση και τη συχνότητα των παραπόνων τους. Τα βασικά αισθήματα που κυριαρχούν μετά από ένα διαζύγιο είναι θυμός, κατάθλιψη, κλονισμός του αυτοσεβασμού οπισθοδρόμηση, ανησυχία, ανακούφιση, συνεχιζόμενη προσκόλληση και στις γυναίκες η αίσθηση της «δεύτερης ευκαιρίας».

Για την προσαρμογή μετά το διαζύγιο και τις στάσεις γενικότερα απέναντι στο διαζύγιο έγινε μελέτη διαζυγίων στη Καλιφόρνια και το διάστημα των πέντε ετών μεταξύ του χωρισμού και της επαναληπτικής συνάντησης ανέδειξε σημαντικές διαφορές στις στάσεις απέναντι στο διαζύγιο (Wallerstein και Kelly 1980). Σχεδόν οι μισοί άνδρες εναντιώθηκαν με πικρία στο διαζύγιο στο διάστημα που ζούσαν χωριστά, αλλά μετά από πέντε χρόνια τα δύο τρίτα ανέφεραν ότι το αντιμετώπιζαν θετικά. Αν και οι περισσότεροι άνδρες είχαν μια θετική στάση απέναντι στο διαζύγιο και στον αντίκτυπο που είχε συνολικά στη ζωή τους, μόνο το 30% θεωρούσαν ικανοποιημένους τους εαυτούς τους.

Σχεδόν το ένα τέταρτο των γυναικών ανέφεραν ότι είχαν ανάμεικτα συναισθήματα απέναντι στο διαζύγιο μετά από πέντε χρόνια, αλλά οι περισσότερες από αυτές είχαν επιδιώξει το διαζύγιο γεμάτες ελπίδες που όμως κάτω από το βάρος των υποχρεώσεων κατέληξαν να αποζητούν τις πραγματικές ή φανταστικές ικανοποιήσεις του γάμου. Το 21% θεωρούσε το διαζύγιο μετά από αυτά τα πέντε χρόνια ένα απόλυτα λυπηρό γεγονός, συμπεριλαμβανομένων και λίγων που είχαν ξεκινήσει το διαζύγιο και τώρα πίστευαν ότι η απόφασή τους αυτή ήταν ένα σοβαρό και ανεπανόρθωτο λάθος.⁸¹

⁷⁹ Α. Μισέλ, *Κοινωνιολογία της οικογένειας και του γάμου*, ό.π., σ. 187-194.

⁸⁰ Ronald Simons και Christine Johnson, «Mother's Parenting», από το *Understanding differences between divorced and intact families*, Roland Simons & associates, London: Sage publications, 1996, σ. 81.

⁸¹ Joan B. Kelly, «Πως αντιδρούν οι ενήλικοι στο διαζύγιο», από τη συλλογή, *Κείμενα κοινωνιολογίας του Γάμου και της Οικογένειας*, επιμέλεια Χριστίνα Νόβα-Καλτσούνη, Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω, 2000, σ. 327-343.

Το διαζύγιο επομένως προκαλεί στην πλειονότητα των γυναικών μια κατάσταση ένδειας. Έτσι, για τις χωρισμένες γυναίκες, η μεταβολή του συζυγικού καθεστώτος προκαλεί μια υποβάθμιση όσον αφορά το καθεστώς της κατοικίας, δείκτη αυτής καθεαυτής του επιπέδου ζωής. Οι άνδρες παραμένουν αντικειμενικά ανεξάρτητοι. Γι' αυτούς το διαζύγιο έχει μικρότερο οικονομικό κόστος αλλά δεν αποκλείονται, όπως αναφέραμε και παραπάνω, και κάποιες άλλες συνέπειες, μάλλον ψυχολογικές. Το γεγονός ότι σε περίπτωση διαζυγίου, είναι σχεδόν συστηματικά γονείς που δεν έχουν την φροντίδα των παιδιών τους απομακρύνει από αυτά, προφανώς πατά τη θέληση τους. Η ευθραστότητα των συζυγικών δεσμών μεταφράζεται σε μια ευθραστότητα των δεσμών ανάμεσα στον πατέρα και τα παιδιά του. Όταν οι γονείς χωρίζουν, μετά το διαζύγιο, το 42% των πατεράδων (και το 8% των μητέρων) βλέπουν το παιδί τους λιγότερο από μια φορά τον μήνα. Η σχέση είναι σχεδόν ανύπαρκτη όταν οι γονείς συμβίωσαν χωρίς να έχουν παντρευτεί. Το 59% των πατεράδων (και το 18% των μητέρων) δεν βλέπουν σχεδόν ποτέ το παιδί τους.

Απαντώντας στο ερώτημα γιατί συμβαίνει η παραπάνω κατάσταση που περιγράψαμε η Cristine Delphy εξηγεί: «Ο γάμος και το διαζύγιο μπορούν να θεωρηθούν ως δύο μέσα για να καταλήξει κανείς στο ίδιο αποτέλεσμα: στη συλλογικά απόδοση της ευθύνης των παιδιών στις γυναίκες και στη συλλογικά απαλλαγή των ανδρών από αυτήν» (Delphy 1974).⁸²

Την αντίδραση των παιδιών στο διαζύγιο καταγράφει μία έρευνα των Kelly και Wallerstein (1976) σε 31 παιδιά από 28 οικογένειες. Τα γενικά συμπεράσματα ήταν ότι τα παιδιά όταν μαθαίνουν ότι οι γονείς τους έχουν αποφασίσει να χωρίσουν χρησιμοποιούν διάφορες τεχνικές, ώστε να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν τα αισθήματα απώλειας, απόρριψης, εγκατάλειψης και μοναξιάς που νοιώθουν. Αρχικά, καλύπτουν τα αισθήματα και τους φόβους τους αρκετά καλά. Κάποια από τα μεγαλύτερα παιδιά προσπαθούν να τακτοποιήσουν τα συναισθήματα τους μέσα από οργανωμένες δραστηριότητες και παιχνίδι. Μετά τις αρχικές αντιδράσεις, αυτά τα παιδιά βιώνουν θυμό, άγχος και φοβίες, διαταραχή της αίσθησης της ταυτότητας τους, μοναξιά και έλλειψη εμπιστοσύνης. Περίπου το ένα τέταρτο των παιδιών εντάσσεται με τον ένα γονέα και απορρίπτει τον άλλο. Μετά τον πρώτο χρόνο, περίπου τα μισά παιδιά έχουν προσαρμοστεί αρκετά καλά, ενώ τα άλλα μισά αντιμετωπίζουν ακόμη προβλήματα.⁸³

⁸² Για την Cristine Delphy (1974) στο Francois De Singly, *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, θεωρητική προσέγγιση στις μορφές της σύγχρονης οικογένειας, Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας, 1996, σ. 158.

⁸³ Judith S. Wallerstein - Joan B. Kelly, «Πώς αντιδρούν τα παιδιά στο διαζύγιο», από τη συλλογή *Κείμενα κοινωνιολογίας του Γάμου και της Οικογένειας*, επιμέλεια Χριστίνα Νόβα-Καλτσούνη, Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω, 2000, σ. 309-325.

Το διαζύγιο λοιπόν έχει επιπτώσεις σε όλα τα μέλη της οικογένειας και όχι μόνο στους συντρόφους. Στην Μεγάλη Βρετανία υπολογίζεται ότι το ένα τέταρτο των παιδιών που γεννιούνται σήμερα είναι πιθανό να βιώσουν τον χωρισμό των γονιών τους προτού φτάσουν στη σχολική ηλικία. Το διαζύγιο είναι το γεγονός ζωής που λαμβάνει τη δεύτερη υψηλότερη θέση πρόκλησης στρες ανάμεσα σε σαράντα τρεις θεωρητικά τραυματικές καταστάσεις οι οποίες είναι καταγεγραμμένες στην Κλίμακα Αναπροσαρμογής των Holmes και Rahe (1967).

Τα ερευνητικά ευρήματα δείχνουν ότι τα άτομα από διαζευγμένους ή χωρισμένους γονείς σε σύγκριση με εκείνα που δεν προέρχονται από διαλυμένα σπίτια, έχουν δύο φορές περισσότερες πιθανότητες να κάνουν γάμους οι οποίοι επίσης θα καταλήξουν σε διαζύγιο ή χωρισμό, διαιωνίζοντας με αυτό τον τρόπο τις αρνητικές επιπτώσεις από τη μία γενιά στην επόμενη. Οι Rutter και Madge (1976) αναφέρουν ότι το διαζύγιο είναι ένας από τους παράγοντες που έχει ως αποτέλεσμα τη διαιώνιση προβλημάτων από τη μία γενιά στην άλλη. Υπάρχουν ακόμα ερευνητικά στοιχεία τα οποία αφορούν την επίδραση που μπορούν να ασκήσουν γεγονότα της παιδικής ηλικίας, όπως το διαζύγιο, καθεαυτό, δεν είναι η μοναδική πηγή μακροπρόθεσμων προβλημάτων. Δεν προκαλεί έκπληξη το εύρημα ότι πολλά παιδιά επηρεάζονται κυρίως από τις εντάσεις μιας πικρόχολης οικογενειακής ζωής, η οποία προηγείται του χωρισμού και του διαζυγίου (Cherlin et al 1991).⁸⁴

Από την παραπάνω ανάλυση διαφαίνεται ότι ο θεσμός του γάμου τίθεται σταδιακά σε αμφισβήτηση στις περισσότερες χώρες και η συζυγική ομάδα γίνεται πιο αβέβαιη, πιο εύθραυστη και πιο ευάλωτη στο χωρισμό και την ρήξη. Παράλληλα με τις αλλαγές που έχουν γίνει στη αναθεώρηση του οικογενειακού δικαίου και στη φιλελευθεροποίηση του διαζυγίου δείχνουν ότι οι υποχρεώσεις του γάμου τελικά αποτελούν μάλλον βραχυπρόθεσμες δεσμεύσεις και όχι πάντα υποχρεώσεις που διαρκούν σ' ολόκληρη τη ζωή.

Στο σημείο αυτό όμως, ο προβληματισμός μας στρέφεται στην γονεϊκότητα (parenthood) και στο καθεστώς που επικρατεί στην μετά το διαζύγιο κατάσταση. Συγκεκριμένα ερωτήματα τίθενται προς απάντηση. Ερωτήματα που αφορούν τα παιδιά των οικογενειών αλλά και τους πρώην συζύγους και τα οποία επιχειρούμε να τα απαντήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο.

Κάποια από αυτά είναι: Ποια είναι η κατάσταση για τα παιδιά μετά το διαζύγιο των γονιών τους; Υπάρχουν προβλήματα και πως αντιμετωπίζονται; Είναι επαρκής η φροντίδα

των γονιών μετά το χωρισμό για το παιδί ή χρειάζεται και η εμπλοκή του κράτους στις γονικές υποχρεώσεις; Ποια είναι η κατάσταση για την μονογονεϊκή οικογένεια στην Ευρώπη αλλά και στην Ελλάδα σήμερα;

9. Μονογονεϊκές οικογένειες. Συχνότητα και χαρακτηριστικά

Αντίθετα με το θεσμό του γάμου, η γονεϊκότητα την ίδια περίοδο φαίνεται να ενισχύεται εξαιτίας δύο σημαντικών αλλαγών. Πρώτον, με την ισότιμη θέση που έχουν σήμερα τα παιδιά εκτός γάμου και τα οποία απολαμβάνουν ίδια δικαιώματα με τα παιδιά που γεννιούνται μέσα στο γάμο και, δεύτερον με τη μεγαλύτερη εμπλοκή του κράτους στις γονικές υποχρεώσεις που έχει σαν σκοπό να ενισχύσει τις υποχρεώσεις, και τις οικονομικές παροχές των γονέων απέναντι στα παιδιά και να τα διασφαλίσει μακροπρόθεσμα, ανεξάρτητα από τη μελλοντική σχέση των δύο γονέων.⁸⁵

Η επιλογή της άρνησης της συζυγικής σχέσης αλλά όχι της γονεϊκής και η εκπληκτική αύξηση του ποσοστού των μονογονεϊκών οικογενειών όπως σημειώνει η Λουκία Μουσούρου (1996) συνιστούν σημαντικές εξελίξεις ,χαρακτηριστικές των σύγχρονων κοινωνιών.⁸⁶

Πριν προχωρήσουμε στα στοιχεία που αποδεικνύουν τις τάσεις που επικρατούν στην Ευρώπη για την μονογονεϊκή οικογένεια θα δώσουμε τον ορισμό της Επιτροπής της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Η μονογονεϊκή οικογένεια είναι η οικογένεια στην οποία ένας γονιός, χωρίς σύζυγο ή σύντροφο, αλλά ίσως μαζί με άλλα άτομα (π χ τους γονείς του/της), ζει μ' ένα τουλάχιστον ανύπαντρο παιδί εξαρτημένο απ' αυτόν.⁸⁷

Η ακριβής εκτίμηση του συνολικού αριθμού μονογονεϊκών οικογενειών στις χώρες της σημερινής Ευρωπαϊκής Ένωσης, εξαιτίας των μεγάλων διαφορών στις εθνικές πηγές, υπολογίζεται ότι το 10% των οικογενειών με παιδιά είναι μονογονεϊκές οικογένειες.⁸⁸

⁸⁴ Herbert Martin, *Χωρισμός και διαζύγιο*, επιμέλεια: Β. Παπαδιώτη-Αθανασίου, Αθήνα: Εκδόσεις, Ελληνικά Γράμματα, 1996, σ. 16, 17.

⁸⁵ Λάουρα Μαράτου - Αλιμπράντη, «Οικογενειακή ρήξη, μονογονεϊκότητα και κοινωνικός αποκλεισμός: οι υποχρεώσεις της οικογένειας. Η Ελληνική και η Ευρωπαϊκή εμπειρία», από τη συλλογή, *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγεωργα, 1998, σ. 547.

⁸⁶ Λουκία Μουσούρου, *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, ό.π., σ. 80, 81.

⁸⁷ Δήμητρα Κογκίδου, «Σε αναζήτηση μιας νέας κοινωνικής πολιτικής για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού των μονογονεϊκών νοικοκυριών. Το παράδειγμα του κέντρου οικογενειών στη Θεσσαλονίκη», από τον τόμο *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγεωργα, 1998, σ. 563.

⁸⁸ Δήμητρα Κογκίδου, «Μονογονεϊκές οικογένειες και αναπαραστάσεις της μονογονεϊκότητας από μόνες μητέρες» από το περιοδικό *Δίλη*, τεύχος 7/1994, σ. 131-144, και στο φάκελο σημειώσεων για το μάθημα «Φύλο και σύγχρονη Κοινωνική θεωρία», Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας.

Οι τάσεις που επικρατούν για τον αριθμό των μονογονεϊκών νοικοκυριών στην Ευρώπη συνάγονται από εκτιμήσεις ως προς τα ποσοστά των μονών γονέων με ανήλικα παιδιά κάτω των 18 το 1989 και κάτω των 16 χρόνων το 1991. Έτσι όπως προκύπτει από στοιχεία της Eurostat, η πλειονότητα των μονών γονέων παντού είναι γυναίκες, ενώ και πάλι τρία βασικά μοντέλα διακρίνονται: 1) το «σκανδιναβικό μοντέλο», όπου παρατηρούνται υψηλά ποσοστά μονογονεϊκών νοικοκυριών (28%) περίπου, 2) το μοντέλο της «Κεντρικής Ευρώπης» (Γερμανία, Γαλλία, Βέλγιο, Λουξεμβούργο, Ολλανδία, Ηνωμένο Βασίλειο) με ποσοστά μόνων γονέων που κυμαίνονται σε μια ενδιάμεση κατάσταση (10-15%) και 3) το «μεσογειακό μοντέλο» (Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία, Ελλάδα και Ιρλανδία) όπου τα ποσοστά των μόνων γονέων είναι αρκετά πιο χαμηλά (5%-7% του συνόλου των οικογενειών) ενώ το χαμηλότερο ποσοστό παρατηρείται στη χώρα μας.

Στο σύνολο των μόνων γονέων, οι ανύπαντροι γονείς αποτελούν μειονότητα στο σύνολο των περισσότερων χωρών (με εξαίρεση τις σκανδιναβικές). Οι περισσότεροι μόνιμοι γονείς είναι, είτε διαζευγμένοι-ες /χωρισμένοι-ες, είτε χήροι-ες. Η κατηγορία των διαζευγμένων συγκεντρώνει τους περισσότερους μόνους γονείς σε όλα τα κράτη της Ε.Ε.

Όσον αφορά στον αριθμό των παιδιών, συγκρίνοντας τις μονογονεϊκές οικογένειες με αυτές όπου υπάρχουν και οι δύο γονείς, διαπιστώνουμε ότι στις πρώτες ο αριθμός των παιδιών είναι μικρότερος και ότι η ηλικία τους είναι γενικά μεγαλύτερη (OCDE 1990, 43).

89

Τα δεδομένα από το Eurostat Demographic Statistics του 1988, οι μόνιμοι γονείς είναι συνηθέστερα μητέρες, το ποσοστό δε των γυναικών είναι μεγαλύτερο στις νέου τύπου μονογονεϊκής οικογένειας από ό,τι στις περιπτώσεις χηρείας. Αντίθετα, υπάρχουν ελάχιστοι μόνιμοι πατέρες (ως αποτέλεσμα διάστασης ή θανάτου της συντρόφου).

Η Δήμητρα Κογκίδου (1994) υπογραμμίζει ότι η παραπάνω κατάσταση καταδεικνύει τις αλλαγές που έχουν συντελεστεί στη θέση της γυναίκας τα τελευταία χρόνια, ταυτόχρονα αποκαλύπτει έμμεσα τα όρια αυτών των αλλαγών κυρίως σε ότι αφορά την ανάθεση και αποδοχή των ρόλων-οι γυναίκες συνεχίζουν να είναι αποκλειστικά υπεύθυνες για την ανατροφή των παιδιών τους (παρόλο που στον νομικό τομέα υπάρχουν σημαντικές αλλαγές στα κράτη της Ευρώπης).

Συνοπτικά παρουσιάζοντας τα χαρακτηριστικά της μονογονεϊκής οικογένειας στην Ευρώπη θα λέγαμε τα εξής:

- Η συντριπτική πλειοψηφία των μόνων γονέων είναι γυναίκες (80-90%).

-Η κατηγορία των ανύπαντρων είναι μικρότερη, ενώ μεγαλύτερη είναι των διαζευγμένων/ χωρισμένων.

-Πολύ λίγες μόνες μητέρες είναι κάτω των 25 ετών.

-Έχουν λιγότερα παιδιά από τα ζευγάρια (οι περισσότερες μόνες μητέρες έχουν μόνο ένα).

-Τα παιδιά τους, κατά μέσο όρο, είναι μεγαλύτερα από εκείνα των οικογενειών με δύο γονείς.

-Οι περισσότεροι μόνοι γονείς ζουν μόνοι τους, δηλαδή χωρίς άλλα ενήλικα άτομα στο ίδιο νοικοκυριό.

-Πάνω από το 50% των μονών γονέων εγκαταλείπουν την κατάσταση της μονογονεϊκότητας μέσα σε πέντε χρόνια. Αυτό το τελευταίο χαρακτηριστικό είναι εκείνο που υποβάλλει συχνά την άποψη ότι η μονογονεϊκή οικογένεια είναι «εξαιρετική κατάσταση» και όχι απλώς διαφορετική /εναλλακτική μορφή οικογένειας.⁹⁰

Τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι οικογένειες αυτές είναι πολλά και ποικίλα. Το σχήμα αυτό οικογένειας έχει αντιμετωπιστεί και εξακολουθεί να αντιμετωπίζεται ως εκτροπή, ως κατάσταση παθολογική που αφορά άτομα που είναι (ή θα εξελιχτούν) σε προβληματικά. Προκαταλήψεις από τη μία μεριά αλλά και πρακτικά προβλήματα από την άλλη. Οι μειωμένες δυνατότητες εξεύρεσης εργασίας από τις γυναίκες –αρχηγούς αυτών των νοικοκυριών, αλλά και η πτώση των εισοδημάτων των μονογονεϊκών νοικοκυριών σε σχέση με το εισόδημα της οικογένειας που την αποτελούν δύο γονείς και παιδιά είναι τα σπουδαιότερα πρακτικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μονογονεϊκές οικογένειες.

Πρακτικά προβλήματα αντιμετωπίζουν και οι άνδρες αρχηγοί-μονογονεϊκών οικογενειών, υποστηρίζει η Λουκία Μουσούρου (1996) τα οποία οφείλονται στο ότι οι άνδρες δεν προετοιμάζονται για το ρόλο του γονέα (και μάλιστα για το ρόλο του γονέα που έχει μόνος την ευθύνη των παιδιών) και ούτε είναι συναισθηματικά έτοιμοι να τον αναλάβουν. Στο μέτρο που η μονογονεϊκότητα γίνεται τρόπος ζωής και για τους άνδρες τα προβλήματα αυτά μειώνονται.⁹¹

Από την άλλη πλευρά το γεγονός ότι οι μητέρες είναι κυρίως αυτές που αντιμετωπίζουν την ευθύνη της συντήρησης και ανατροφής των παιδιών τους, οδήγησε την Δήμητρα Κογκίδου (1994) στη διερεύνηση των αναπαραστάσεων της μονογονεϊκής

⁸⁹ Λάουρα Μαράτου-Αλιμπράντη, «Οικογενειακή ρήξη, μονογονεϊκότητα και κοινωνικός αποκλεισμός: οι υποχρεώσεις της οικογένειας. Η Ελληνική και η Ευρωπαϊκή εμπειρία», ό.π., σ. 550, 551.

⁹⁰ Δήμητρα Κογκίδου, «Μονογονεϊκές οικογένειες και αναπαραστάσεις της μονογονεϊκότητας από μόνες μητέρες», ό.π., σ. 133, 134.

οικογένειας από μόνες μητέρες. Αναλύοντας τις διηγήσεις μόνων μητέρων κατέληξε σε έξι τύπους αναπαραστάσεων:

α) Η μονογονεϊκότητα αποτελεί μειονέκτημα στη ζωή τους και στη ζωή του παιδιού τους. Οι γυναίκες αυτής της ομάδας θεωρούν το παραδοσιακό διγονεϊκό μοντέλο ως «κανονική οικογένεια» και οτιδήποτε άλλο εκτός από αυτό βιώνεται ως απόκλιση. Το διαζύγιο είναι αμαρτία και η μονογονεϊκότητα δυστυχία

β) Η φαντασίωση μιας ευτυχισμένης σχέσης και του ιδανικού ζευγαριού κυριαρχεί στις γυναίκες αυτής της ομάδας για αυτό και η μονογονεϊκότητα βιώνεται δύσκολα και συχνά αμφυθιμικά. Η επιθυμία για ιδανική σχέση διοχετεύεται πολλές φορές από τη μητέρα στη σχέση παιδί-γονέας και για αυτό οδηγεί πολλές φορές σε σχέση αμοιβαίας εξάρτησης.

γ) Η κατάσταση της μονογονεϊκότητας γίνεται εύκολα αποδεκτή όταν πριν απ' αυτήν δεν υπήρχε έντονη η στερεότυπη κατανομή των ρόλων. Οι μόνες μητέρες αυτής της ομάδας δεν αισθάνονται απομονωμένες, αντιμετωπίζουν την μονογονεϊκότητα με θετικό τρόπο και ο χωρισμός δεν θεωρείται το τέλος του κόσμου.

δ) Η οικογενειακή σταθερότητα βρίσκεται πέρα από τη συζυγική ρήξη. Ο κάθε γονέας αντιλαμβάνεται το εαυτό του μοναδικό και αναντικατάστατο και πολλές φορές η οικογένεια μετασχηματίζεται σε διπολική οικογένεια όπου τα παιδιά μένουν εκ περιτροπής σε δύο νοικοκυριά.

ε) Οι ανύπαντρες γυναίκες που έγιναν μητέρες χωρίς τη θέλησή τους συνήθως βιώνουν φαντασιακά ένα άλλο πατέρα για το παιδί τους: εκείνο με τον οποίο ή για τον οποίο θα επιθυμούσαν να κάνουν ένα παιδί.

στ) Πολλές γυναίκες αρνούνται τον ρόλο γονέα στον άνδρα, θεωρώντας ότι ο ρόλος αυτός μπορεί να υπάρξει μόνο όταν η μητέρα δεν μπορεί να τα βγάλει πέρα. Συνεπώς η μονογονεϊκότητα βιώνεται ως επιθυμητή κατάσταση. Η γυναίκα αυτής της κατηγορίας δεν είναι όπως πιστεύεται «γυναίκα χωρίς άνδρα», αλλά μια γυναίκα που οι αναπαραστάσεις για τον άνδρα δεν είναι θετικές. Η μητρότητα μπορεί να ιδωθεί σε ένα φαντασιακό επίπεδο ως πραγματική παρθενογένεση ή μπορεί να επιτρέψει τη διεκδίκηση μιας νέας ταυτότητας στην οποία η μητρότητα αποδεικνύει τη γυναικεία υπόσταση.⁹²

Η κατάσταση να αντιμετωπίζεται η διάλυση της οικογένειας σαν ένα πρόβλημα, ένας «κίνδυνος», μία παρέκκλιση που έπρεπε να αντιμετωπιστεί διατηρήθηκε μέχρι τη δεκαετία

⁹¹ Για περισσότερα στοιχεία βλέπε: Λουκία Μουσούρου, *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, ό.π., σ. 82, 83.

του 80'. Στη συνέχεια η υιοθέτηση του όρου «μονογονεϊκή οικογένεια» για τον προσδιορισμό των οικογενειών που υπάρχει ένας γονέας είχε δύο συνέπειες. Από τη μια μεριά συνέβαλλε στον αποστιγματισμό των διαφόρων οικογενειακών καταστάσεων και από την άλλη υπογραμμίζει τις οικονομικές και άλλες δυσκολίες που συνδέονται με το γεγονός ότι ένας μόνο γονέας έχει επιφορτιστεί την αποκλειστική υπευθυνότητα της ανατροφής του-των παιδιών του. Από αυτό το γεγονός απορρέει και η επικράτηση της εξίσωσης «μονογονεϊκότητα = φτώχεια» (Martin 1996).⁹³

Το γεγονός ότι η μονογονεϊκή οικογένεια είναι κυρίως οικογένεια με αρχηγό γυναίκα –διαζευγμένη θα πρέπει να ληφθεί υπόψη στη διαμόρφωση των πολιτικών που στοχεύουν στην προστασία των οικογενειών αυτών και στην αντιμετώπιση της κρίσης της οικογένειας και των καταστάσεων αποκλεισμού των χωρισμένων μητέρων.

Ο Γ. Γαλάνης (1995) προτείνει τη λήψη μέτρων που να επικεντρώνονται στα εξής:

-Εξάλειψη ή μείωση του στιγματισμού και των διακρίσεων σε βάρος των μονογονεϊκών οικογενειών με πληροφόρηση και ευαισθητοποίηση της «κοινής γνώμης» και θεσμοθέτηση και εφαρμογή μέτρων νομικής και οικονομικής προστασίας. Ειδικότερα:

-Αύξηση του ποσού διατροφής των παιδιών και η επέκταση της γονεϊκής άδειας έως το τρίτο έτος της ηλικία του παιδιού.

-Δημιουργία δυνατότητας πραγματικής απασχόλησης και των δύο γονέων ανάλογα με τις οικογενειακές συνθήκες.

-Αναβάθμιση του κοινωνικού ρόλου του πατέρα και της μητέρας, ώστε να μην υποτιμάται ο ρόλος του γονιού και να υπερεκτιμάται η επαγγελματική εργασία.⁹⁴

Η Δήμητρα Κογκίδου (1995) προσθέτει στα παραπάνω την ανάγκη νομοθετικών μεταρρυθμίσεων στο οικογενειακό δίκαιο ώστε να υπάρξει ουσιαστική προσαρμογή με τις αλλαγές που παρατηρούνται στην οργάνωση της οικογένειας τις τελευταίες δεκαετίες όπως για παράδειγμα τη μη νομική κατοχύρωση της συμβίωσης στην Ελλάδα πράγμα που επηρεάζει την μονογονεϊκή οικογένεια.

Υπογραμμίζει την ανάγκη ρύθμισης του καθεστώτος ανισότητας που επικρατεί στον εργασιακό χώρο για την μόνη μητέρα η οποία δεν μπορεί λόγω των υποχρεώσεων της δεν μπορεί να αξιοποιήσει τις ικανότητες και τις δεξιότητες της ώστε τροφοδοτείται διαρκώς η ανισότητα στην αγορά εργασίας.

⁹² Κογκίδου Δήμητρα. «Μονογονεϊκές οικογένειες και αναπαραστάσεις της μονογονεϊκότητας από μόνες μητέρες», ό.π., σ135-141.

⁹³ Λάουρα Μαράτου-Αλιμπράντη. «Οικογενειακή ρήξη, μονογονεϊκότητα και κοινωνικός αποκλεισμός: οι υποχρεώσεις της οικογένειας. Η Ελληνική και η Ευρωπαϊκή εμπειρία», ό.π., σ.552.

Τονίζει το ζήτημα της παιδικής προστασίας και η ανάγκη σχεδιασμού κοινωνικής πολιτικής για τα παιδιά των μονογονεϊκών οικογενειών, πολιτικής που έχει δυνατότητες να ασκήσει βελτιωτικό/ διορθωτικό ρόλο, διασφαλίζοντας την προστασία των παιδιών, ταυτόχρονα με την αυτονομία τους.⁹⁵

Τέλος, παραθέτουμε την άποψη της Evelyn Syllero η οποία έχει παρατηρήσει ότι ο όρος μονογονεϊκή οικογένεια είναι ατυχής μια και στην πραγματικότητα πρόκειται για μονογονεϊκό νοικοκυριό. Τα παιδιά κατά κανόνα έχουν πατέρα (ή μητέρα) που δεν είναι μέλος του νοικοκυριού αλλά αποτελεί μέλος της οικογένειας τους. Η παρατήρηση αυτή παραπέμπει, όπως αναφέρει η Λουκία Μουσούρου, στην ευρύτερη προβληματική για τη μελέτη της οικογένειας αυτού του τύπου η οποία δεν μπορεί να γίνει χωρίς την αναφορά στον απόντα γονέα και τη επίδραση ή συμμετοχή του.⁹⁶

⁹⁴ Γιώργος Γαλάνης, «Το άλλοθι του πατέρα και οι ενοχές της μητέρας», από τη συλλογή, *Οικογένεια με ένα γονέα*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1995, σ. 58, 59.

⁹⁵ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις πολιτικές για την οικογένεια βλ. Δήμητρα Κογκίδου *Μονογονεϊκές οικογένειες. Πραγματικότητα – Προοπτικές - Κοινωνική πολιτική*, Αθήνα: Εκδόσεις Ν. Σύνορα, 1995, σ. 367-569.

⁹⁶ Για την Εβελύν Σύλλερό στο Λ. Μουσούρου, *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, ό.π., σ. 85.

Β' ΜΕΡΟΣ

1. Οικογενειακά πρότυπα και χαρακτήρες στη παιδική λογοτεχνία

Έχει ήδη επισημανθεί η μεγάλη ανάπτυξη που σημειώνεται στο χώρο του παιδικού βιβλίου, ιδιαίτερα από την μεταπολίτευση του 1974 και εξής. Η Άντα Γκίβαλου χαρακτηρίζει αυτή την ανάπτυξη «εντυπωσιακή και εκρηκτική»¹ και επισημαίνει ως αιτίες της τις κοινωνικές και πολιτικές ανακατατάξεις, την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και την επικράτηση των νέων παιδαγωγικών αντιλήψεων της ψυχοκοινωνιολογίας και της ψυχοπαιδαγωγικής με έμφαση στις αντιαυταρχικές θεωρίες καθώς και την εξέλιξη της τεχνικής και της τεχνολογίας, αλλά και τον οικολογικό προβληματισμό που αναπτύχθηκε.

Με την παραπάνω άποψη συμφωνεί ο Β. Δ. Αναγνωστόπουλος, ο οποίος προσθέτει ότι η ανάπτυξη του παιδικού βιβλίου προχώρησε ιδιαίτερα γρήγορα κατά την τελευταία δεκαπενταετία (1980-1995) και αποδίδει το φαινόμενο και αυτός στη σύμπραξη πολλών νέων παραγόντων, όπως στη δραστηριοποίηση ειδικών σωματείων («Κύκλος του Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου», «Γυναικεία Λογοτεχνική Συντροφιά», κλπ), τη σχετική ευαισθητοποίηση του Υπουργείου Παιδείας με εγκυκλίους προς τους εκπαιδευτικούς, την πύκνωση σχετικών εκδηλώσεων για το παιδικό βιβλίο σε πολλά μέρη της Ελλάδας, αλλά και την εισαγωγή της παιδικής λογοτεχνίας, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, ως μάθημα στα Παιδαγωγικά Τμήματα Δημοτικής Εκπαίδευσης και Νηπιαγωγών των Α.Ε.Ι, την έκδοση ειδικών θεωρητικών περιοδικών (Διαδρομές, Επιθεώρηση Παιδικής Λογοτεχνίας), την πύκνωση της έκδοσης αυτοτελών μελετών, ερευνητικών εργασιών και οδηγιών παιδικού βιβλίου, την εκπόνηση διδακτορικών διατριβών και την ίδρυση του «Κέντρου Παιδικού και Εφηβικού βιβλίου».

Η μεγάλη ανάπτυξη της παιδικής λογοτεχνίας στον τόπο μας ² οδηγεί σ' ένα γενικότερο προβληματισμό σχετικά με τις θεματικές κατευθύνσεις και επιλογές και τη

¹ Βλ. σχετικά: Άντα Κατσίκη Γκίβαλου, *Το θαυμαστό ταξίδι. Μελέτες για την παιδική λογοτεχνία*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 1995, σ. 57.

² Βλ. μεταξύ άλλων: α) Β.Δ. Αναγνωστόπουλος, «Τάσεις στη σύγχρονη ελληνική παιδική λογοτεχνία», στον τόμο, *Σύγχρονες τάσεις και απόψεις στην παιδική λογοτεχνία. Πρακτικά του Δ Σεμιναρίου του Κύκλου του Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου*, Αθήνα: Εκδόσεις Ψυχογιός, 1991, σ. 100-116.

β) Ηρακλής Καλλέργης, *Ο σύγχρονος προβληματισμός στην παιδική μας λογοτεχνία*, Αθήνα: Εκδόσεις: Καστανιώτη, 1995, σ. 91-103,

γ) Βίκυ Πάτσιου «Η σύγχρονη Λογοτεχνία για νέους», περιοδικό *Διαδρομές*, αφιέρωμα στο σύγχρονο μυθιστόρημα για νεαρούς ενήλικες, τχ.43, Φθινόπωρο 1996, σ. 179-182,

δ) Μαρία Τζαφεροπούλου, «Το σύγχρονο εφηβικό μυθιστόρημα», περιοδικό *Διαδρομές*, αφιέρωμα στο σύγχρονο μυθιστόρημα για νεαρούς ενήλικες, τχ.43, Φθινόπωρο 1996, σ. 215-219.

διάκριση των ορίων της παιδικής λογοτεχνίας. Οι θεματικοί κύκλοι του κοινωνικού μυθιστορήματος σύμφωνα με τους περισσότερους θεωρητικούς είναι τρεις:

α) Ένα μικρότερο κύκλο που περιλαμβάνει διαπροσωπικές, διαφυλικές, ενδοοικογενειακές, ένδοσχολικές σχέσεις και ατομικά προβλήματα όπως τις σχέσεις γονιών και παιδιών, το διαζύγιο, την υιοθεσία, την ορφάνια, τον θάνατο κ.λ.π.

β) Ένα μεγαλύτερο κύκλο που παρουσιάζει προβλήματα που σχετίζονται με την βία, την τρομοκρατία, τον ρατσισμό, τα ναρκωτικά κλπ.

γ) Ο τρίτος κύκλος περιέχει θεματολογικούς άξονες με οικουμενικά προβλήματα, όπως της ειρήνης της τεχνολογίας, της οικολογικής κρίσης.

Στο σημείο αυτό υπενθυμίζουμε ότι τα μυθιστορήματα της μελέτης μας εντάσσονται στον θεματικό κύκλο «διαπροσωπικές σχέσεις και ατομικά προβλήματα». Η οικογένεια, ένας από τους σημαντικότερους θεσμούς της ανθρώπινης κοινωνίας, όπου διαμορφώνονται ποικίλες διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ των μελών της και όπου κεντροθετείται η δράση παιδιών και ενηλίκων, ενδιαφέρει ιδιαίτερα τους λογοτέχνες μας. Έτσι, υπάρχει αρκετά μεγάλος αριθμός παιδικών βιβλίων με θέματα σχετικά με την οικογένεια, το γάμο, το διαζύγιο, την εφηβεία, τις σχέσεις γονέων και παιδιών κ.λ.π.

Βέβαια πρέπει στο σημείο αυτό να επισημάνουμε ότι μυθιστορήματα γραμμένα σε παλαιότερες εποχές καθρεφτίζουν τη δομή και τις λειτουργίες της οικογένειας της περιόδου που περιγράφουν. Δεν είναι λοιπόν σκόπιμο, άσχετα εάν κάποιο βιβλίο από αυτά εξακολουθεί να διαβάζεται σήμερα, να αξιολογείται σύμφωνα με τα δεδομένα της σημερινής εποχής παρά μόνο με της εποχής που αυτό γράφτηκε.

Έτσι, στα μυθιστορήματα, για παράδειγμα, που γράφτηκαν την περίοδο του μεσοπολέμου και απεικονίζουν τα ήθη και τις συνήθειες της εποχής συναντάμε απόψεις και στάσεις για την οικογένεια και το γάμο όπως: Ο γάμος είναι μια κοινωνική σύμβαση οικονομικού χαρακτήρα. Οι περισσότερες γυναίκες μένουν στο σπίτι κρατώντας τον παραδοσιακό ρόλο της νοικοκυράς. Η μητρότητα δίνει στην γυναίκα μια ξεχωριστή θέση στην οικογένεια και στην κοινωνία.³ Οι νέοι παρά τη βιωματική αρνητική εμπειρία της οικογένειας την αποδέχονται, κινούνται δε στο χώρο της οικογένειας η οποία είναι μια μικρογραφία της κοινωνίας. Η οικογενειακή συνοίκηση κατακερματίζει την προσωπικότητα τους. Ο επικοινωνιακός λόγος ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας είναι ατελέσφορος, αν όχι αδύνατος. Ο ασφυκτικός κλοιός διασπάται βίαια με τάσεις φυγής ανάμικτες με τυχοδιωκτισμό. Η παρουσία παιδιών στο σπίτι δεν ενισχύει τον συνεκτικό

ιστό της οικογένειας. Πρόκειται για μια φυσιολογική συνέπεια του γάμου και όχι αυτόβουλη επιλογή. Τα παιδιά είναι αγνοημένες υπάρξεις, περιθωριακές. Στην καλύτερη περίπτωση οι γονείς επενδύουν πάνω τους τις ελπίδες για υλοποίηση ανεκπλήρωτων πόθων. Την οικογένεια διέπει η ίδια αντίληψη για την πορεία σε ένα κόσμο που δεν επιδέχεται μεταβολές και υπερβαίνει τη γνώση του ανθρώπου. Η έννοια της διαπαιδαγώγησης είναι ανύπαρκτη. Η προσωπικότητα του παιδιού είναι βιολογικά καθορισμένη.⁴

Αλλά και στα λαϊκά παραμύθια εάν ανατρέξουμε, θα δούμε ότι η εικόνα της οικογένειας που προβάλλεται είναι απόλυτα πατριαρχική και τα δύο φύλα ενεργούν σύμφωνα με τις παραδοσιακές κοινωνικές αντιλήψεις, προσδοκίες και παραδοχές. Έτσι η γυναίκα για παράδειγμα έχει κύρια γνωρίσματα χαρακτήρα τη μελιχλιότητα και την απουσία γνώμης, ενώ ο σκοπός της ζωής της εξαντλείται στην προσφορά χωρίς ανταπόδοση προς την οικογένεια.⁵

Παρόλα αυτά, όπως επισημαίνει ο Πούχνερ, οι R. και E. Blum, αναλύοντας ορισμένα μαγικοθεραπευτικά κείμενα, κατέληξαν στη διαπίστωση ότι κάτω από το επίσημο πατριαρχικό-αυταρχικό σύστημα αξιών που κυριαρχεί στην ελληνική παραδοσιακή κοινωνία βρίσκεται και λειτουργεί ένα άλλο, μαγικο-θεραπευτικό, που βρίσκεται ολότελα στα χέρια έμπειρων, ηλικιωμένων γυναικών και καταξιώνεται σε κρίσιμες περιόδους για τη ζωή του ατόμου και προπάντων για τη ζωή της κοινότητας (είναι οι ώρες ασθένειας, της γέννησης, του θανάτου).⁶

Μέχρι και τη δεκαετία 1970-80 τη μητέρα, αν και πολλές φορές διέθετε τα προσόντα που θα της επέτρεπαν να ασκήσει ένα επάγγελμα με διανοητική χροιά, οι συγγραφείς την περιόριζαν συνήθως μέσα στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή προσδίδοντάς της ένα κονφορμιστικό χαρακτήρα, που ωστόσο δικαιολογείται από τις ισχύουσες παιδαγωγικές και κοινωνικές αντιλήψεις.⁷ Στον κοινωνικό χώρο επικρατούσε ο μύθος για τον προκαθορισμένο ρόλο της γυναίκας ως μητέρας και νοικοκυράς. Ένας μύθος που

³ Πολυξένη Μπίστα, *Γυναικεία προσωπογραφία στο πεζογραφικό έργο του Αγγέλου Τερζάκη*, Αθήνα: Εκδόσεις Αρμός, 1988, σ. 526, 527.

⁴ Βλ. Βασιλική Κολύβα, «Η εικόνα του νέου στο μυθιστόρημα του μεσοπολέμου. Από τις περιπτώσεις των μυθιστορημάτων των Θεοτοκά, Πολίτη, Τερζάκη, Καραγάτση, Πετσάλη». Από τα πρακτικά του διεθνούς συμποσίου, *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Τόμος β, Αθήνα 1-5 Οκτωβρίου 1984. Ιστορικό αρχείο ελληνικής νεολαίας. Αθήνα: Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1986, σ. 523-527.

⁵ Μένη Κανατσούλη, ό.π, σ. 46.

⁶ Μ. Μερακλής, *Ελληνική Λαογραφία. Ήθη και Έθιμα*, Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας, δ' έκδοση, 1986.

⁷ Νικολέττα Γκλιάνου, «Οικογενειακά πρότυπα και χαρακτήρες στη σύγχρονη παιδική λογοτεχνία», *Διαδρομές*, τ χ 35, Φθινόπωρο 1994.

θεωρούσε τη γυναίκα με επαγγελματικές φιλοδοξίες και επιτυχίες λιγότερο γυναίκα και μιλούσε για αναπόφευκτη σύγκρουση ρόλων, όταν η γυναίκα εκφεύγει από τον προορισμό της και εργάζεται.

Βέβαια όλα τα παραπάνω, όπως υποστηρίζεται και στο πρώτο μέρος της μελέτης μας, συνάδουν με την παρατήρηση του Μ. Μερακλή ότι η ελληνική οικογένεια έχει σχηματιστεί πάνω στο μονογαμικό θεσμό και προέρχεται συγχρόνως από μια μακραίωνη πατριαρχική παράδοση και τη συνδεδεμένη με αυτήν ανδροκρατική αντίληψη (περιορισμός γυναικείων δραστηριοτήτων στην ιδιωτική σφαίρα, περιορισμός της γυναίκας για την πολυτεκνία και μάλιστα αρρενογονική, κ.ά), που δεν θα ήταν ορθό να πούμε ότι έχει ολότελα ατονήσει στις μέρες μας.⁸

Ποια όμως είναι η εικόνα της οικογένειας στο σύγχρονο ελληνικό εφηβικό μυθιστόρημα; Οι κοινωνικές μεταβολές και ειδικότερα οι μεταβολές στη δομή και στο θεσμό της οικογένειας απεικονίζονται στα λογοτεχνήματα που επιλέξαμε; Αν ναι με ποιο τρόπο; Η ρευστότητα που επισημαίνεται από τους θεωρητικούς της οικογένειας σχετικά με τη δομή της καθώς και τα εναλλακτικά προς τη συμβατική οικογένεια σχήματα οργάνωσης του ιδιωτικού βίου αποτυπώνονται με δυναμισμό ή εξακολουθούν οι συγγραφείς να διακατέχονται από ιδεολογικούς προσανατολισμούς που δεν συμπεριλαμβάνουν τις νέες εξελίξεις;

Σ' αυτά και σε πολλά άλλα συναφή ερωτήματα επιχειρούμε να απαντήσουμε στη συνέχεια. Πριν όμως από αυτό θα θέλαμε να υπενθυμίσουμε τους περιορισμούς που παρουσιάζει το εφηβικό μυθιστόρημα και τους οποίους έχουμε παρουσιάσει αναλυτικά στο πρώτο μέρος.

Οι περιορισμοί αυτοί σχετίζονται με τον παιδαγωγικό χαρακτήρα των παιδικών λογοτεχνημάτων και με τον οποίο συμφωνούν οι περισσότεροι θεωρητικοί. Το παιδικό λογοτέχνημα οφείλει να συμβάλλει στη διαμόρφωση των παιδικών χαρακτήρων. «Να προιδεάσουμε το παιδί σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής» υποστηρίζει ο Βασίλης Αναγνωστόπουλος.⁹ Αυτό δε σημαίνει βέβαια, ότι η βούληση του συγγραφέα αναγκαστικά δεσμεύεται από μια επιτακτική ανάγκη επιβολής νέων ιδεών και αξιών στα παιδικά βιβλία. Στο/ στη συγγραφέα αφήνεται ο τελευταίος λόγος για τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς που θα δώσει στο δημιούργημά του, όμως ειδικά ο συγγραφέας παιδικών βιβλίων έχει μεγενθυμένη την ευθύνη και πρέπει να λάβει σοβαρά υπόψη του το

⁸ Μ. Μερακλής, *Ελληνική λογογραφία*, τομ. Α, Κοινωνική συγκρότηση, Αθήνα: Εκδόσεις. Οδυσσέας, 1984, σ. 47.

βασικό αίτημα της παιδικής λογοτεχνίας να προπαρασκευάζει δηλαδή μελλοντικούς ενήλικες ικανούς να ανταποκριθούν με ευαισθησία και χωρίς στενομυαλιά στα κάθε τόσο ανανεούμενα κοινωνικά σχήματα. Η ευαισθησία και η προσοχή που «οφείλουν» να διαθέτουν οι συγγραφείς όταν διαπραγματεύονται τα θέματα τους είναι περιορισμοί που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη κατά τη διάρκεια της ερμηνείας των αποτελεσμάτων.

Επίσης είναι σκόπιμο ο αναγνώστης της παρούσας μελέτης να λαμβάνει πάντα υπόψη του την ειδική σχέση μεταξύ λογοτεχνίας και κοινωνικής πραγματικότητας όπως αυτή αναλύθηκε στο πρώτο μέρος. Η λογοτεχνική καταγραφή δεν αναζητά την αλήθεια αυτού του κόσμου περιβάλλοντάς τον με τη δική της γνωστική αξία, αλλά τον μετουσιώνει, για να αποκαλύψει σε μια προσφορότερη σκηνική ανάπτυξη τη στάση της συνείδησης των ίδιων των δημιουργών.

Έχοντας υπόψη όλα τα παραπάνω επιχειρούμε στη συνέχεια να παρουσιάσουμε την μέθοδο εργασίας και τις υποθέσεις μας, ενώ ακολουθεί η ανάλυση και η ερμηνεία των δεδομένων της έρευνας.

⁹ Ανδρέας Αναγνωστόπουλος, *Θέματα παιδικής λογοτεχνίας. Ανιχνεύσεις*, Αθήνα: Εκδόσεις

2. Μέθοδος-Υποθέσεις

Στην παρούσα έρευνα χρησιμοποιείται ως μέθοδος ανάλυσης η ανάλυση περιεχομένου (content analysis). Η μέθοδος αυτή θεωρείται ιδιαίτερα αποτελεσματική στην ανάλυση διαφόρων μορφών προφορικού ή γραπτού λόγου.¹⁰

Το υλικό που αναλύεται είναι τα ελληνικά εφηβικά μυθιστορήματα της που εκδόθηκαν την εικοσαετία 1980-2000 από Έλληνες συγγραφείς. Το αντικείμενο της έρευνας μας είναι σαφές από την αρχή. Αναζητούμε την εικόνα της οικογένειας και του γάμου μέσα στα εφηβικά μυθιστορήματα της τελευταίας εικοσαετίας.

Οι βασικοί στόχοι της μελέτης είναι:

α) Η καταγραφή όλων των θεμάτων που υποδηλώνουν τη δομή της σύγχρονης οικογένειας (τύπος οικογένειας, οικογενειακές αξίες, σχέσεις εξάρτησης με βάση το φύλο και την ηλικία).

β) Η καταγραφή όλων των θεμάτων που περιέχουν μια πληροφορία σχετική με τα μυθιστορηματικά πρόσωπα στο ρόλο της μητέρας και του πατέρα καθώς και την κατανομή εξουσίας στο οικογενειακό πλαίσιο, την παραδοσιακότητα.

γ) Η καταγραφή όλων των θεμάτων που αφορούν τις λειτουργίες της οικογένειας και προτάσσονται στα μυθιστορήματα μέσα από τη δράση των προσώπων.

δ) Η καταγραφή όλων των θεμάτων που περιέχουν πληροφορίες σχετικές με τις απόψεις των μυθιστορηματικών προσώπων για τον γάμο, το διαζύγιο και την μονογονεϊκή οικογένεια.

Καστανιώτη, 1987, σ. 25.

¹⁰ Για τη μέθοδο αυτή βλ.: α) Ν. Κυριαζή, *Η κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 1999, σ. 283-301,

β) Mutchnick J. Robert-Bruce L. Berg «Research Methods for the Social Sciences», Allyn and Bacon, σ. 181-191,

γ) Mc Tavish-D. Loether, *Social research*, Addison-Wesley, Longman 1999, σ. 193-202,

δ) B. Berg, *An introduction to qualitative research*, London: SAGE Publication, 1998, σ. 223-251,

ε) N. Denzin - Y Lincoln, (eds), *Handbook of qualitative research*, SAGE Publications, Thousand Oaks 1994, σ. 463-477,

στ) E. Babbie, *The practice of social research*, Belmont: Wadsworth Publishing Company, 1998, σ. 307-332,

ζ) Singleton R. et al., *Approaches to social research*, New York: Oxford University Press, 1988, σ. 347-353,

ε) Η κατάταξη των θεμάτων αυτών σε κατάλληλες κατηγορίες, οι οποίες καθιστούν δυνατή τη μέτρηση και τη σύγκρισή τους.

Το corpus της έρευνας μας αποτελείται συνολικά από δεκαεπτά μυθιστορήματα. Όπως ήδη έχουμε αναφέρει στο πρώτο μέρος, αν θέλαμε να τα κατατάξουμε σ' ένα από τα είδη του μυθιστορήματος, για μεθοδολογικούς κυρίως λόγους, θα λέγαμε ότι ανήκουν στο κοινωνικό μυθιστόρημα. Αναφέραμε και σε άλλο σημείο της μελέτης μας τις επιφυλάξεις γύρω από τον όρο κοινωνικό μυθιστόρημα. Παρόλα αυτά θα διατηρήσουμε τον όρο εννοώντας το είδος που μελετά τις συνέπειες των οικονομικών και κοινωνικών όρων σε μια δεδομένη εποχή και τόπο στην ανθρώπινη συμπεριφορά.

Το θέμα βέβαια της οικογένειας με τον ένα ή τον άλλο τρόπο εμπεριέχεται σχεδόν σε όλα τα είδη μυθιστορημάτων, αλλά θεωρήσαμε ότι στο κοινωνικό μυθιστόρημα η παρουσία της οικογένειας είναι κυρίαρχη. Έτσι εξαιρέθηκαν μυθιστορήματα φαντασίας ή ιστορικά του μακρινού παρελθόντος, ταξιδιωτικές περιπέτειες ή επιστημονικής φαντασίας, όπως και μυθιστορήματα με ευρύτερα κοινωνικά προβλήματα όπως π. χ για τη μετανάστευση, το ρατσισμό κλπ, καθώς και μυθιστορήματα με θεματολογικούς άξονες οικουμενικά προβλήματα, όπως για την ειρήνη ή την τεχνολογική εξέλιξη, προκειμένου να υπάρξει ένα υλικό ομοιογενές και καλύτερα ελέγξιμο. Στην πραγματικότητα επικεντρώσαμε την επιλογή μας στο θεματικό κύκλο των διαπροσωπικών, ενδοοικογενειακών, ενδοσχολικών σχέσεων και ατομικών προβλημάτων που αφορούν τις σχέσεις γονιών και παιδιών, το διαζύγιο, και την μονογονεϊκή οικογένεια.

Το αναγνωστικό κοινό που απευθύνονται τα μυθιστορήματα του δείγματος είναι παιδιά από 12 ετών και πάνω κατά μέσο όρο. Βέβαια οι εκδοτικοί οίκοι έχουν κάνει κάποια κατηγοριοποίηση των μυθιστορημάτων σε σχέση με την ηλικία, την οποία λάβαμε υπόψη μας σ' ένα αρχικό στάδιο της επιλογής μας, αλλά την αγνοήσαμε στη συνέχεια μια και διαπιστώσαμε ότι αρκετές φορές δεν ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα. Έτσι πολύ σχηματικά αναφέρουμε ότι τα μυθιστορήματα αυτά είναι για παιδιά του γυμνασίου ή και των πρώτων τάξεων του Λυκείου. Βέβαια είναι αυτονόητο ότι ανάλογα με την ωριμότητα και τα ενδιαφέροντα των παιδιών μπορούν να διαβαστούν και από μικρότερα παιδιά της πέμπτης ή της έκτης δημοτικού ή και από μεγαλύτερα παιδιά, όπως τελειόφοιτοι Λυκείου ή και ενήλικες ακόμα. Χαρακτηριστικό του παραπάνω είναι η οδηγία που βρίσκεται στο πίσω εξώφυλλο των βιβλίων που προσδιορίζει συνήθως την ηλικία- αφετηρία στην οποία

η) Bruce C. Berg, Iowa State University, www.soc.iastate.edu/sapp/soc511.qual.htm.

απευθύνεται το βιβλίο π. χ «από 12 και πάνω», ενώ σε άλλες περιπτώσεις αναφέρεται «για μεγάλα παιδιά και για μεγάλους».

Η επιλογή των μυθιστορημάτων του δείγματος για αναγνώστες από 12 ετών και πάνω έγινε σύμφωνα με τα παραπάνω κριτήρια, μετά από προσεκτική ανάγνωση πολλών μυθιστορημάτων και με τη βοήθεια και τις πολύτιμες συμβουλές του Μ. Κοντολέων, συγγραφέα κοινωνικών μυθιστορημάτων, με σκοπό να υπάρξει ένα ομοιόμορφο υλικό προς μελέτη.

Στο σημείο αυτό δεν θεωρούμε σκόπιμο να επαναλάβουμε τους λόγους της επιλογής του μυθιστορήματος για την έρευνάς μας μια και έχουν αναφερθεί στο πρώτο μέρος και στο κεφάλαιο «Λογοτεχνία και κοινωνική πραγματικότητα». Θεωρούμε όμως σκόπιμο να αναφέρουμε τους λόγους της επιλογής συγκεκριμένα των εξωσχολικών εφηβικών μυθιστορημάτων. Ο πρώτος λόγος σχετίζεται με την έλλειψη της ελληνικής βιβλιογραφίας ως προς αυτό το κομμάτι της παιδικής λογοτεχνίας και ο δεύτερος με την πεποίθηση πως η κοινωνικοποιητική δράση των παιδικών λογοτεχνημάτων καθώς και η μετάδοση κάθε ιδεολογικού μηνύματος μέσα από αυτά είναι διαδικασίες που πραγματοποιούνται σήμερα με επίμονο και σταθερό τρόπο. Άρα θα ήταν χρήσιμο να διερευνηθεί αυτό το είδος λογοτεχνίας, τα ιδεολογικά μηνύματα που περιέχουν και ο τρόπος που παρουσιάζουν την οικογένεια και τον γάμο στους εφήβους.

Η επιλογή των συγκεκριμένων λογοτεχνικών έργων δεν σχετίζεται άμεσα με την αισθητική και την λογοτεχνική αξία του έργου, ωστόσο το ποιοτικό κριτήριο προσφέρει από θεωρητική τουλάχιστον άποψη κάποιες εγγυήσεις. Η Μαρία Σακαλάκη για το θέμα αυτό υποστηρίζει: *«Το ποιοτικό κριτήριο μαρτυρεί, κατ' αρχήν, μια συνειδητοποιημένη συμμετοχή του συγγραφέα στα ιδεολογικά και πολιτιστικά ρεύματα ή προβλήματα της εποχής του. Αλλά, κυρίως, η «εκ των άνω» νομιμοποίηση και κατοχύρωση των έργων αυτών, η ενσωμάτωσή τους στα υπάρχοντα θεσμικά πλαίσια, αυξάνει την επιρροή που ασκούν και εντείνει τον πολιτισμικό και παιδαγωγικό τους ρόλο».*¹¹

Ο αριθμός εκδόσεων ή πωληθέντων αντιτύπων θα μπορούσε επίσης να είναι ένα άλλο κριτήριο επιλογής, αλλά στην Ελλάδα δεν τηρούνται ανάλογα στατιστικά στοιχεία.

Τα μυθιστορήματα αντιπροσωπεύονται από 11 συγγραφείς εκ των οποίων οι 10 είναι γυναίκες και ένας είναι άνδρας. Αυτή η άνιση κατανομή των συγγραφέων δεν επιδιώχτηκε αλλά προέκυψε, αφενός γιατί, όπως προκύπτει από προσωπικές παρατηρήσεις κατά την διάρκεια της επιλογής των μυθιστορημάτων του δείγματος, συγκριτικά πολύ πιο λίγοι

¹¹ Μαρία Σακαλάκη, ό.π., σ. 63.

άντρες συγγραφείς γράφουν βιβλία για παιδιά και αφετέρου γιατί ακόμη πιο λίγοι ασχολούνται με θέματα κοινωνικού προβληματισμού. Όλοι οι συγγραφείς είναι εν ζωή και όλοι εξακολουθούν να δραστηριοποιούνται συγγραφικά μέχρι σήμερα.

Για τη συστηματική διερεύνηση και ανάλυση του υλικού ακολουθήσαμε τα εξής βήματα:

1. Εξετάσαμε το υλικό στην ολότητά του και όχι επιλεκτικά. Αυτό σημαίνει ότι συμπεριλάβαμε στην υπό εξέταση ύλη όλο το σύνολο των μυθιστορημάτων και όχι επιλεκτικά κάποιο μέρος τους. Οι λόγοι της επιλογής των συγκεκριμένων μυθιστορημάτων αναφέρθηκαν παραπάνω.

2. Διατυπώθηκαν οι θεωρητικές υποθέσεις που είναι τα βασικά ερωτήματα που διατρέχουν όλη τη μελέτη καθώς και οι υποθέσεις εργασίας. Πρόκειται για τα επιμέρους ερωτήματα που απασχόλησαν τη μελέτη με βάση τα οποία κατασκευάστηκαν οι κατηγορίες για την ταξινόμηση των δεδομένων.

3. Ορίστηκαν με σαφήνεια οι κατηγορίες που χρησιμοποιήθηκαν στην μελέτη μας για την ταξινόμηση των δεδομένων ώστε να είναι δυνατή η επανάληψη της διαδικασίας και από άλλους ερευνητές ή να συμβάλλει στον έλεγχο εγκυρότητας των συμπερασμάτων μας καθώς και σε πιθανή σύγκριση αποτελεσμάτων που θα προκύψουν σε άλλο ανάλογο υλικό.

4. Επιχειρήθηκε μια μορφή ποσοτικοποίησης των στοιχείων που εμφανίζονται στα αναλυόμενα κείμενα, στο βαθμό που αυτό ήταν δυνατόν.

Η γενική προβληματική της έρευνας καθόρισε και τα ερωτήματα που τέθηκαν, τις κατηγορίες και τη μονάδα καταγραφής.

Για τις ανάγκες της συγκεκριμένης έρευνας χρησιμοποιήθηκε ένας συνδυασμός μονάδων καταγραφής. Έτσι χρησιμοποιήθηκαν το γενικό θέμα και το πρόσωπο. Το γενικό θέμα χρησιμοποιήθηκε γιατί το υπό έρευνα υλικό είναι μυθιστόρημα, ένα είδος της πεζογραφίας που αναπαρσταίνει ένα σύνολο ζωής και ανθρώπινων δράσεων και που εμπεριέχονται σ' αυτό αξίες, στάσεις και απόψεις, οπότε το γενικό θέμα ως μονάδα καταγραφής ιδεών που αναπτύσσονται σε όλο το κείμενο,¹² στην δική μας μελέτη εξυπηρετεί στον εντοπισμό των βασικών ιδεών απόψεων και στάσεων γύρω από την οικογένεια και το γάμο, έτσι όπως αυτά παρουσιάζονται στα εφηβικά μυθιστορήματα της τελευταίας εικοσαετίας.

Από την άλλη πλευρά η μελέτη των κοινωνικών χαρακτηριστικών των προσώπων, (φύλο, οικονομικό επίπεδο, οικογενειακή κατάσταση), της δράσης τους και των σχέσεων

¹² Νότα Κυριαζή, ό.π., σ. 291.

που αναπτύσσονται μεταξύ τους ώστε να διεξαχθούν συμπεράσματα για τους ρόλους που προβάλλονται ή τα στερεότυπα που καλλιεργούνται μέσα από το περιεχόμενο των μυθιστορημάτων, διευκολύνεται με την δημιουργία της κατηγορίας *πρόσωπο*. Σ' αυτήν καταγράφηκαν όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά, δράσεις και σχέσεις των πρωταγωνιστικών προσώπων των μυθιστορημάτων.

2.1 Υποθέσεις της μελέτης

Πριν όμως προχωρήσουμε στην παρουσίαση των κατηγοριών θα παρουσιάσουμε τις δύο παραδοχές οι οποίες διατρέχουν όλο το σκεπτικό της μελέτης:

1. Το λογοτεχνικό κείμενο αντικατοπτρίζει τις δομές και τις λειτουργίες της οικογένειας και του γάμου καθώς και τους ρόλους που αναλαμβάνονται από τα μέλη τους, αναδιατυπωμένα μέσα από τις εμπειρίες του συγγραφέα ο οποίος τις επεξεργάζεται και τις εκφράζει όχι μεμονωμένα αλλά ως μέλος του κοινωνικού συνόλου.

2. Το παιδικό βιβλίο αποτελεί βασικό στοιχείο της κοινωνικοποίησης των νέων και έναν από τους παράγοντες διαμόρφωσης στάσεων σχετικά με την οικογένεια. Το εξωσχολικό λογοτεχνικό βιβλίο είναι φορέας μετάδοσης ιδεολογικών μηνυμάτων και απεικονίζει πρόσφατες ιδεολογικές και κοινωνικές ανακατατάξεις.

Αναλυτικότερα οι υποθέσεις εργασίας μας είναι οι εξής:

1. Η σύγχρονη ελληνική οικογένεια είναι κατ' εξοχήν πυρηνική και έχει παραδοσιακά πρότυπα ως προς τη δομή της. Αποτελεί μικρογραφία της κοινωνίας και παραπέμπει στις σχέσεις των φύλων και των ηλικιών γιατί εκφράζει και αναπαραγάγει την έννοια της εξουσίας και της εξάρτησης όπως αυτή του άνδρα πάνω στη γυναίκα, του ενήλικα πάνω στο παιδί. Οι συγγενικές σχέσεις εξακολουθούν να είναι σχέσεις αλληλοβοήθειας και συμπαράστασης.

2. Οι οικογενειακοί ρόλοι είναι κατανεμημένοι κατά το πλείστον με τον παραδοσιακό τρόπο κατανομής. Δηλαδή οι ρόλοι των συζύγων ακολουθούν στην πλειοψηφία το διαχωρισμό ανάλογα με το φύλο. Ο σύζυγος είναι ο αρχηγός της οικογένειας, υπεύθυνος για τη συντήρηση της, προμηθευτής και προστάτης της. Η σύζυγος είναι υπεύθυνη για το νοικοκυριό και την ανατροφή των παιδιών. Η επαγγελματική απασχόληση της γυναίκας συνεπάγεται συνήθως επιβάρυνση στους προηγούμενους ρόλους της ή σε κάποιες περιπτώσεις άρνηση των παραδοσιακών ρόλων. Η ελαστικότητα των ρόλων και η κατανομή τους από τους συζύγους μεταξύ τους δεν έχει αντικαταστήσει τον ξεπερασμένο διαχωρισμό ρόλων.

3. Ο θεσμός της οικογένειας θεωρείται σημαντικός από τα πρόσωπα των μυθιστορημάτων, αλλά διαπιστώνονται επιφυλάξεις και προβληματισμοί για την παραδοσιακή της μορφή και τις λειτουργίες της σύγχρονης οικογένειας.

4. Οι ψυχολογικές λειτουργίες της οικογένειας προτάσσονται στα μυθιστορήματα και συνίστανται κυρίως στην ικανοποίηση των ατόμων να αισθάνονται ασφαλή και να απολαμβάνουν τη στοργή των άλλων. Ο προσανατολισμός της σύγχρονης οικογένειας χαρακτηρίζεται από εσωστρέφεια και οικογενειοκεντρικότητα, πράγματα που εμφανίζονται έντονα στα εφηβικά μυθιστορήματα. Μεγάλη σημασία αποδίδεται από την οικογένεια στο παιδί με ιδιαίτερους στόχους την εξασφάλιση της άνετης διαβίωσής του, τις παροχές σπουδών και της ψυχολογικής υποστήριξής του.

5. Ο γάμος θεωρείται προϋπόθεση για την δημιουργία οικογένειας και εμφανίζεται ως ένας θεσμός που αφορά την μεγάλη πλειονότητα των ανθρώπων. Παρότι το ζευγάρι είναι σημείο αναφοράς στα κείμενα, σημειώνονται αμφισβητήσεις ως προς τις μεταξύ των συζύγων αναμενόμενες ικανοποιήσεις και την κατασκευή της προσωπικής ταυτότητας του καθενός.

6. Το διαζύγιο εμφανίζεται ως πρόβλημα στη ζωή της οικογένειας αλλά και γενικότερα ως κοινωνικό πρόβλημα. Φέρεται να ευθύνεται για τα προβλήματα που ενδεχομένως αντιμετωπίζουν τα νεαρά μέλη της οικογένειας. Με τη μεταβολή του συζυγικού καθεστώτος προκαλείται στις γυναίκες μια κατάσταση ένδειας, μια υποβάθμιση όσον αφορά το καθεστώς κατοικίας και το επίπεδο ζωής.

7. Η μονογονεϊκή οικογένεια είναι συνήθως γυναίκες μόνες αρχηγοί οικογενειών. Το σχήμα αυτό της οικογένειας αντιμετωπίζεται ως εκτροπή, ως κατάσταση παθολογική που αφορά άτομα που είναι ή θα εξελιχθούν προβληματικά. Οι οικογένειες αυτές θεωρούνται προϊόντα διάλυσης. Η ανάπτυξη των παιδιών και η κοινωνικοποίηση τους δυσχεραίνεται μέσα σε μονογονεϊκές οικογένειες. Το ενδεχόμενο η οικογένεια αυτού του τύπου να είναι αποτέλεσμα επιλογής δεν συναντάται.

2.2 Κατηγορίες της μελέτης

Οι κατηγορίες μπορούν να ταξινομηθούν σε έξι ομάδες.

1. Συνθήκες ζωής και χρήση του χρόνου.
2. Η δομή της σύγχρονης οικογένειας.
3. Λειτουργίες που επιτελούνται.

4. Στάσεις και απόψεις για το γάμο.

5. Στάσεις και απόψεις των προσώπων απέναντι στο διαζύγιο.

6. Συνθήκες ζωής της μονογονεϊκής οικογένειας.

1. Οι συνθήκες ζωής και η χρήση του χρόνου αποτελούνται από έξι υποδιαιρέσεις

- Την ηλικία

- Την οικογενειακή κατάσταση και τους όρους κατοίκησης

- Τον χώρο παραμονής (πρωτεύουσα, επαρχιακή πόλη κτλ)

- Την ύπαρξη ή μη επαγγελματικής δραστηριότητας ή σπουδών.

- Την κοινωνικο- επαγγελματική κατηγορία.

- Τις προσωπικές ασχολίες και τις εξωεπαγγελματικές δραστηριότητες (κοινωνικές- πολιτικές, κ.λ.π.).

2. Η δομή της σύγχρονης οικογένειας αποτελείται από πέντε υποδιαιρέσεις

1. Κατανομή των οικογενειακών ρόλων

α) Παραδοσιακή κατανομή

- ο σύζυγος

- η σύζυγος

β) Μη παραδοσιακή κατανομή

- η σύζυγος

- ο σύζυγος

2. Προβαλλόμενες εικόνες των οικογενειακών ρόλων

- εικόνα μητέρας

- εικόνα πατέρα

- εικόνα παιδιών α) απόψεις μητέρας

- β) απόψεις πατέρα

3. Εξουσιαστικές σχέσεις στην οικογένεια

A. Με βάση το φύλο

- μεταξύ συζύγων

- μεταξύ αδελφών

- μεταξύ συγγενών

B. Με βάση την ηλικία

- μεταξύ συζύγων

- μεταξύ γονέων και παιδιών

- μεταξύ συγγενών

4 Υπαρξη οικογενειακών παραδόσεων

- οικογενειακά ονόματα
- οικογενειακές συγκεντρώσεις και γιορτές
- συγγενικές σχέσεις

α) συχνότητα επαφών 1. συχνές

2. αραιές
3. καθόλου

β) ποιότητα επαφών 1. τυπικές

2. αλληλοβοήθεια σε έκτακτες περιπτώσεις
3. αλληλοβοήθεια σε μόνιμη βάση
4. περίθαλψη ηλικιωμένων

3. Οι λειτουργίες που επιτελούνται αποτελούνται από τέσσερις υποδιαίρεσεις

- αναπαραγωγική λειτουργία
- οικονομικές λειτουργίες(ομάδα κατανάλωσης)
- εκπαιδευτικές λειτουργίες
- ψυχολογικές λειτουργίες(ασφάλεια- στοργή-τρυφερότητα)

4. Οι στάσεις για το γάμο αποτελούνται από τρεις υποδιαίρεσεις

1. Στάσεις για το γάμο

- Γυναίκες (θετικές –αρνητικές)
- Άνδρες (θετικές- αρνητικές)

2. Γενικές αξιολογικές κρίσεις για το γάμο

3. Προβλήματα γάμου

5. Οι στάσεις των προσώπων απέναντι στο διαζύγιο αποτελούνται από δύο υποκατηγορίες.

1. Συναισθήματα και στάσεις μετά το διαζύγιο

α) θετικές στάσεις –θετικά συναισθήματα (χαρά, ανακούφιση, αισιοδοξία)

- Γυναίκες
- Άνδρες
- Παιδιά

β) αρνητικές στάσεις –αρνητικά συναισθήματα (πόνος, στεναχώρια, απαισιοδοξία, μελαγχολία)

- Άνδρες

- Γυναίκες

- Παιδιά

2. Είδη προβλημάτων που αποδίδονται από τα πρόσωπα στο διαζύγιο

α) οικονομική ένδεια

- Άνδρες

- Γυναίκες

β) μεταβολές στο επίπεδο ζωής και κατοικίας

- Άνδρες

- Γυναίκες

γ) προβλήματα στα παιδιά(ψυχολογικά, συναναστροφών, κοινωνικής παθογένειας)

6. Οι συνθήκες ζωής της μονογονεϊκής οικογένειας αποτελούνται από πέντε υποκατηγορίες

1) Τρόπος δημιουργίας μονογονεϊκής οικογένειας

(διαζύγιο–χρηρία-επιλογή)

2) Αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών(άνδρες-γυναίκες)

3) Προβλήματα που αντιμετωπίζει η μονογονεϊκή οικογένεια

(οικονομικά-ψυχολογικά -κοινωνικά)

4) Σχέσεις των παιδιών με τον απόντα γονιό

- Ως προς τη συχνότητα (συχνές-αραιές-καμία)

- Ως προς τη ποιότητα (πολύ καλές-καλές–μέτριες-κακές)

5) Γενικές αξιολογικές κρίσεις των προσώπων για τη μονογονεϊκή οικογένεια

(θετικές–αρνητικές–άλλες)

2.3 Ανάλυση των κατηγοριών

Αναλυτικότερα για την κατηγορία: Δομή της σύγχρονης οικογένειας.

Σ' αυτή την κατηγορία, η έννοια της δομής εκλαμβάνεται ως οι σταθερές σχέσεις μεταξύ θέσεων, ρόλων ή θεσμών που δίδουν την αίσθηση ότι το κοινωνικό σύνολο συνθέτει ένα ενιαίο σύστημα.¹³ Έτσι η καταγραφή και των οικογενειακών ρόλων που αναλαμβάνουν τα μυθιστορηματικά πρόσωπα καθώς και ο τρόπος κατανομής αυτών των ρόλων μέσα στην οικογένεια θεωρήσαμε ότι είναι διαφωτιστικός για την ανάλυση της κατηγορίας «Δομή της οικογένειας».

Ως κοινωνικός ρόλος και κατ' επέκταση και οικογενειακός ρόλος εκλαμβάνεται η συμπεριφορά που αναμένεται από τον κάτοχο μιας θέσης. Στην συγκεκριμένη περίπτωση το περιεχόμενο των ρόλων καθορίζεται από τους κανόνες της κοινωνικής πρακτικής, πρόκειται δηλαδή για άτυπους κοινωνικούς ρόλους.

Σε άμεση σχέση με τα παραπάνω και στην προσπάθεια να ελεγχθεί η δομή της οικογένειας κατασκευάστηκαν οι υποκατηγορίες παραδοσιακή κατανομή ρόλων και μη παραδοσιακή κατανομή ρόλων. Μια οικογένεια μπορεί να θεωρηθεί παραδοσιακή στο μέτρο που υπάρχει απόλυτος προσδιορισμός των ρόλων με βάση το φύλο και την ηλικία, η απομόνωση των γυναικών και των παιδιών στον ιδιωτικό χώρο και η απουσία της ισότητας, των ισότιμων ρόλων. Μη παραδοσιακή κατανομή ρόλων στην οικογένεια είναι η κατανομή σύμφωνα με το σουηδικό πρότυπο όπου επικρατεί κατάργηση των παραδοσιακών ανδρικών και γυναικείων ρόλων μέσα στην οικογένεια πράγμα που επιτρέπει μια ελαστικότητα στην κατανομή των ρόλων.

Με την υποκατηγορία εξουσιαστικές σχέσεις στην οικογένεια με βάση το φύλο και την ηλικία επιχειρείται να ελεγχθεί η υπόθεση που στηρίζεται στα αντίστοιχα θεωρητικά δεδομένα τα οποία παρουσιάζονται αναλυτικά στο πρώτο μέρος της μελέτης, δηλαδή ότι η δομή της οικογένειας εκφράζει και αναπαράγει την έννοια της εξουσίας και της εξάρτησης όπως αυτή του άνδρα πάνω στη γυναίκα και του ενήλικα πάνω στο παιδί. Η εξουσία σύμφωνα με τον Max Weber, είναι η νόμιμα ασκούμενη δύναμη. Η αναγνωρισμένη και αποδεκτή ικανότητα καθορισμού της συμπεριφοράς του άλλου, ακόμα και παρά την εκφρασμένη αντίρρηση του.¹⁴

Στην υποκατηγορία οικογενειακές παραδόσεις επιχειρούμε να ελέγξουμε τη διάθεση των ανθρώπων να διατηρήσουν τις ίδιες μορφές συμπεριφοράς μέσα στην οικογένεια που κληρονόμησαν από τους γονείς και προγόνους τους. *«Η μεταβίβαση από τη μια γενιά στοιχείων της κοινωνικής κληρονομιάς ενός συνόλου με την διαδικασία της κοινωνικοποίησης. Η παράδοση δηλώνει κατά κύριο λόγο την διατήρηση μορφών συμπεριφοράς, ενέργειας ή σχέσεων με την επανάληψη, την μίμηση και τον προφορικό λόγο».*¹⁵ Έτσι ελέγχθηκε η διάθεση των προσώπων να δίνουν στα παιδιά τους οικογενειακά ονόματα, η συχνότητα και το είδος των οικογενειακών συγκεντρώσεων, καθώς και η συχνότητα και το είδος των συγγενικών σχέσεων. Με αυτή την τελευταία

¹³ Δ. Γ. Τσαούση, *Χρηστικό λεξικό Κοινωνιολογίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 1989, σ. 66.

¹⁴ Δ. Γ. Τσαούση, *ό.π.* σ. 85.

¹⁵ Δ. Γ. Τσαούση, *ό.π.* σ. 211.

κατηγορία επιδιώξαμε να ελέγξουμε τους ρόλους που διαδραματίζουν τα συγγενικά μέλη στην σύγχρονη οικογένεια.

Αναλυτικότερα για την κατηγορία: Λειτουργίες της οικογένειας

Στην κατηγορία «Λειτουργίες του θεσμού της οικογένειας» πολύ συνοπτικά αναφέρουμε ότι για την αναπαραγωγική λειτουργία ελέγχεται ο αριθμός των παιδιών της κάθε οικογένειας που αναφέρονται στα μυθιστορήματα. Για τις οικονομικές λειτουργίες εάν πρόκειται για μονάδες παραγωγής και κατανάλωσης ή εάν πρόκειται για μονάδες κατανάλωσης μόνο. Οι εκπαιδευτικές λειτουργίες ελέγχονται ως προς τον βαθμό συμμετοχής της οικογένειας στις εκπαιδευτικές διαδικασίες και οι ψυχολογικές λειτουργίες ελέγχονται ως προς τις συμπεριφορές αλληλοϋποστήριξης και ως προς τις εκδηλώσεις στοργής, αγάπης και τρυφερότητας ανάμεσα στα μέλη των οικογενειών του δείγματος.

Αναλυτικότερα για την κατηγορία: Στάσεις απέναντι στο γάμο

Ο όρος στάση εκλαμβάνεται ως ένας σχετικά σταθερός τρόπος προσέγγισης ή αντιμετώπισης προσώπων, πραγμάτων και καταστάσεων. Οι στάσεις έχουν συναισθηματική βάση και εκφράζουν ένα σύστημα αξιών και πεποιθήσεων.¹⁶ Με αυτή λοιπόν την έννοια κατηγοριοποιούμε τις διατυπωμένες στάσεις που συναντάμε στα μυθιστορήματα απέναντι στο γάμο. Ο διαχωρισμός σε άνδρες και γυναίκες και σε θετικές και αρνητικές στάσεις, εξυπηρετεί συγκρίσεις ανάμεσα στα δύο φύλα, κυρίως σε πιθανές διαφοροποιήσεις στάσεων.

Στην υποκατηγορία αξιολογικές κρίσεις για το γάμο περιλαμβάνονται κρίσεις για το κατά πόσον ο γάμος γίνεται αποδεκτός, ως φορέας αξίας, ή απορρίπτεται ως φορέας απαξίας. Οι αξιολογικές κρίσεις εκφέρονται μέσα στο μυθιστόρημα είτε από τους συγγραφείς, όταν αυτοί περιγράφουν μυθιστορηματικά πρόσωπα, είτε από τα ίδια τα πρόσωπα των μυθιστορημάτων, είτε εκφράζονται ως απόψεις των πολλών χωρίς να αναφέρονται σε κάποιους συγκεκριμένα.

Αναλυτικότερα για την κατηγορία: Συναισθήματα και στάσεις απέναντι στο διαζύγιο

Στην κατηγορία αυτή ελέγχονται οι στάσεις απέναντι στο διαζύγιο αλλά καταγράφονται και τα συναισθήματα που εκφράζονται από τα μυθιστορηματικά πρόσωπα. Ο διαχωρισμός τους σε θετικά και αρνητικά περιλαμβάνει για τα μεν θετικά, τα συναισθήματα της χαράς, της ευχαρίστησης και της ανακούφισης, για τα δε αρνητικά, τον πόνο τη στεναχώρια και τη μελαγχολία, την απόρριψη. Οι στάσεις αναπτύσσονται σε δύο κατηγορίες. Θετικές στάσεις (αισιοδοξία) και αρνητικές στάσεις (απαισιοδοξία).

¹⁶ Δ. Γ. Τσαούση, ό.π. σ. 242.

Αναλυτικότερα για την κατηγορία: Συνθήκες ζωής της μονογονεϊκής οικογένειας

Στις υποκατηγορίες ελέγχεται ο αριθμός των γυναικών και των ανδρών αρχηγών μονογονεϊκών οικογενειών καθώς και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι αρχηγοί και τα μέλη των μονογονεϊκών οικογενειών, τα οποία διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες: οικονομικά, κοινωνικά και ψυχολογικά.

Στο μεθοδολογικό ζήτημα που προέκυψε σχετικά με το αν θα έπρεπε να ασχοληθούμε κατά την κωδικοποίηση μόνο με το έκδηλο περιεχόμενο του κειμένου (manifest content), ή αν θα έπρεπε να προσπαθήσουμε να αποκρυπτογραφήσουμε και το λανθάνον περιεχόμενο (latent content), ¹⁷ αποφασίστηκε να επικεντρωθούμε αποκλειστικά στο κείμενο και μόνο στο έκδηλο περιεχόμενο των μυθιστορημάτων με κύριο σκοπό την επιδίωξη της μεγαλύτερης κατά το δυνατόν αντικειμενικότητας.

Θα υιοθετήσουμε όμως την άποψη του Holsti που λέει: «*Η λεγόμενη “ανάγνωση πίσω από τις γραμμές” θα πρέπει να αναβάλλεται για το ερμηνευτικό στάδιο, οπότε ο ερευνητής θα είναι ελεύθερος να χρησιμοποιήσει όλη του τη φαντασία και τη διαίσθηση για να εξαγάγει από τα στοιχεία τα κατάλληλα συμπεράσματα*». ¹⁸ Έτσι, κατά την διάρκεια της ερμηνείας των αποτελεσμάτων, πέρα από την κωδικοποίηση συμβάλλουν όχι μόνο τα έκδηλα, μετρήσιμα μηνύματα, αλλά και τα λανθάνοντα νοήματα που συνάγουμε μέσα από τον γενικότερο σχεδιασμό της έρευνας.

Η επεξεργασία των κειμένων έγινε χωρίς καμιά πρόθεση κοινωνιολογικής ή ψυχαναλυτικής μελέτης του/ της συγγραφέα.

3. Παρουσίαση των μυθιστορημάτων της μελέτης

Πριν προχωρήσουμε στην παρουσίαση, ανάλυση και ερμηνεία των δεδομένων θεωρήσαμε σκόπιμο να παρουσιάσουμε το περιεχόμενο των μυθιστορημάτων δίνοντας μια μικρή περίληψη για το καθ' ένα και προσθέτοντας όπου χρειάζεται τον απαιτούμενο σχολιασμό, σε σχέση πάντα με το αντικείμενο της έρευνάς μας.

1. Μάστορη Βούλα «Κάτω από τη καρδιά της»

Πρώτη έκδοση: Αθήνα, Μάρτιος 1995

¹⁷ Νότα Κυριαζή, *Κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1999, σ. 292.

¹⁸ Νότα Κυριαζή, *ό.π.* σ.293.

Εκδόσεις: Πατάκη

Χρόνος που διαδραματίζεται το μυθιστόρημα: 1967-1969

Περιοχή: Πειραιάς

Περίληψη

Η Άννα είναι μία νεαρή μητέρα παντρεμένη με έναν πολύ μεγαλύτερο της άντρα. Η οικογένεια αποτελείται από ένα αγόρι από τον πρώτο γάμο του συζύγου της, ένα μικρότερο αγόρι από αυτό το γάμο ενώ η ίδια είναι έγκυος. Η Άννα ασχολείται με την ανατροφή των παιδιών της. Ο σύζυγός είναι αριστοκρατικής καταγωγής και βιομήχανος, ασχολείται με τις πίτες του, το διάβασμά του και παρουσιάζει κάποια κρυφή πολιτική δράση κατά της χούντας, η οποία αποκαλύπτεται μετά τα γεγονότα του Πολυτεχνείου. Ο πατέρας είναι ο αρχηγός και ο προστάτης της οικογένειάς του, παραδοσιακός και συντηρητικός στις απόψεις του, ενώ η γυναίκα του φαίνεται να έχει φιλελεύθερες απόψεις υπέρ της ισότητας των φύλων και των ίσων δικαιωμάτων των ανθρώπων που όμως δεν επιβεβαιώνονται από τις πράξεις της και τις αποφάσεις της σ' όλη σχεδόν την εξέλιξη του μυθιστορήματος. Τα παιδιά της οικογένειας θαυμάζουν τη μητέρα τους και έχουν τρυφερές σχέσεις μαζί της. Την θεωρούν απλή, ανθρώπινη, γελαστή, ευχάριστη, καθοδηγητική, χωρίς να είναι καταπιεστική. Για τον πατέρα εκφράζουν επίσης θαυμασμό και αγάπη αλλά διατηρούν αποστάσεις μαζί του. Το μυθιστόρημα περιγράφει τη ζωή αυτής της οικογένειας μέσα στα ταραγμένα χρόνια της δικτατορίας. Σημαντικό ρόλο στο έργο έχουν οι συγγενείς του συζύγου αλλά και της συζύγου που με το διαφορετικό μορφωτικό, οικονομικό και κοινωνικό τους επίπεδο φαίνεται να επηρεάζουν τη ζωή και τη συμπεριφορά του ζευγαριού.

Η συγγραφέας αναθέτει την αφήγηση της ιστορίας στο αγέννητο παιδί της Άννας, το οποίο σε πρώτο πρόσωπο διηγείται όσα ζει «κάτω από την καρδιά της μητέρας του».

2.Κοκκινάκη Νένα «Μαργαρίτα»

Πρώτη έκδοση: Αθήνα, Νοέμβριος 1994

Εκδόσεις: Πατάκη

Περιοχή: Αθήνα

Χρόνος: (περίπου αρχές δεκαετίας του 90)

Περίληψη

Η Μαργαρίτα είναι μαθήτρια Λυκείου στην τελευταία τάξη. Η οικογένειά της αποτελείται από τον πατέρα της, παλιό στρατιωτικό που είναι τρυφερός μαζί της, τον θαυμάζει και αισθάνεται ότι επικοινωνούν καλά οι δυο τους, και από την μητέρα της που ασχολείται μόνο με το νοικοκυριό. Εκείνη αντίθετα από τον πατέρα είναι αυστηρή, υπερπροστατευτική, καταπιεστική και αυταρχική μαζί της.

Οι αποφάσεις παίρνονται ουσιαστικά από την μητέρα, η οποία ρυθμίζει όλα τα θέματα της οικογένειας. Τυπικά φαίνεται ότι ο πατέρας αποφασίζει αλλά πάντα γίνεται αυτό που θέλει η μητέρα. Η Μαργαρίτα αλληλογραφεί με έναν πρώην καθηγητή της και αυτός είναι και ο τρόπος αφήγησης της ιστορίας. Η υπόθεση των επιστολών της αντλείται μέσα από την πραγματικότητα της δικής της ζωής, δηλαδή την οικογένειά της, τη φοίτηση της στην τρίτη τάξη του Λυκείου, τις εισαγωγικές εξετάσεις στο Πανεπιστήμιο που πλησιάζουν, τα πρώτα ερωτικά σκιρτήματα.

Στο συγκεκριμένο μυθιστόρημα εμφανίζεται γλαφυρά σε όλη του την εξέλιξη το παραδοσιακό σχήμα οικογένειας, ο σχεδόν ανύπαρκτος επικοινωνιακός λόγος των μελών της οικογένειας, κυρίως μητέρας και κόρης αλλά και του ζευγαριού μεταξύ τους. Παρότι το κέντρο του κόσμου αυτής της οικογένειας είναι η μοναχοκόρη τους Μαργαρίτα, η ίδια αισθάνεται απομονωμένη και απογοητευμένη από τις σχέσεις με την οικογένειά της. Παρά τον ασφυκτικό κλοιό που υπάρχει γύρω από τη νεαρή Μαργαρίτα από την οικογένειά της και παρά τις δυσκολίες στις διαπροσωπικές σχέσεις, δεν απαξιώνεται σε κανένα σημείο του μυθιστορήματος ο θεσμός της οικογένειας και του γάμου, διατυπώνονται όμως σκέψεις, επιφυλάξεις για τη λειτουργικότητα της οικογένειας στο παραδοσιακό της σχήμα.

3. Ελένη Δικαίου «Μου μαθαίνετε να χαμογελάω σας παρακαλώ;

Πρώτη έκδοση: Αθήνα 1992

Εκδόσεις: Πατάκη

Χρόνος: περίπου αρχές δεκαετίας 90

Περιοχή: Πειραιάς.

Περίληψη

Η ηρωίδα του βιβλίου, η Ιφιγένεια είναι ένα κορίτσι στις τελευταίες τάξεις του Λυκείου. Ο πατέρας της είναι μανάβης και η μητέρα της νοικοκυρά. Η Ιφιγένεια έχει καλές σχέσεις με τον πατέρα της που τον αγαπά και την καταλαβαίνει. Παρουσιάζεται απλός άνθρωπος και στοργικός, ενώ η μητέρα της εμφανίζεται στρυφνή, αυταρχική, συντηρητική, υπερπροστατευτική και καταπιεστική. Φαίνεται να χαίρεται μόνο όταν άριστεύει η κόρη της στα μαθήματα. Παράλληλα περιγράφεται και η ζωή μιας άλλης οικογένειας των θείων της Ιφιγένειας που είναι προοδευτικοί και μοντέρνοι. Η παράλληλη αφήγηση επιτρέπει συγκρίσεις. Η ζωή της ηρωίδας μέσα από την αφήγηση σε τρίτο πρόσωπο είναι μια πορεία προς την αυτογνωσία και την προσπάθεια να συνειδητοποιήσει την άλλοτε ρητά δηλωμένη και άλλοτε σιωπηλή και υπόγεια αλλά καθοριστική για τη ζωή της, κυριαρχία της μητέρας της.

Στο μυθιστόρημα αυτό συναντάμε για άλλη μια φορά έντονες τις εκδηλώσεις της παιδοκεντρικότητας της ελληνικής οικογένειας. Όλα περιστρέφονται γύρω από την φροντίδα της μοναχοκόρης τους αλλά με «μαζεμένα τα λουριά» όπως δηλώνει η μητέρα της Ιφιγένειας. Το μυθιστόρημα φαίνεται να τοποθετείται αρνητικά σ' αυτές τις συμπεριφορές αλλά πάντα με πολύ μεγάλη προσοχή ώστε σε κανένα σημείο να μην απαξιώνεται ο θεσμός και οι λειτουργίες της οικογένειας.

Η κατάληξη του μυθιστορήματος επιβεβαιώνει τα παραπάνω, μια και η ηρωίδα τελικά υπακούοντας στις πιέσεις της μητέρας της, προσαρμόζεται με τον τρόπο ζωής που εκείνη επιθυμεί και καταλήγει τραπεζική υπάλληλος παρά τα όνειρα που είχε η ίδια. Τελικά όμως μετά από όλα αυτά αντιλαμβάνεται ότι χρειάζεται ψυχολογική υποστήριξη από ειδικό για να ξεπεράσει τα προβλήματα της.

Στην παράλληλη περιγραφή όμως της άλλης συγγενικής οικογένειας που κατοικεί στο διπλανό διαμέρισμα και διαβιώνουν με πιο φιλελεύθερο τρόπο αποδίδονται προβλήματα με ναρκωτικά στην κόρη της οικογένειας. Οι δύσκολες καταστάσεις που περνάνε και οι οποίες αποδίδονται σε καινοτομίες που υιοθετούν τα μέλη ως προς τους ρόλους και τις μεταξύ τους συμπεριφορές, αφήνει αμφιβολίες για τη θέση του μυθιστορήματος απέναντι στην παραδοσιακότητα και τις καινοτομίες στην οικογένεια.

4.Κοντολέων Μάνος «Οι δυο τους κι άλλοι δύο»

Αθήνα: 1994

Εκδόσεις: Πατάκη

Χρόνος: Περίπου αρχές δεκαετίας 90

Περιοχή: Αθήνα

Περίληψη

Ένας άνδρας, χήρος στα σαράντα του, ζει με την κόρη του, που βρίσκεται στην εφηβεία. Αυτός έχει τη δουλειά του και μόνη του έγνοια του -στην τρίχρονη χηρεία του-η ανατροφή της κόρης του. Η μικρή ασχολείται με τα μαθήματα της, συνάπτει φιλίες στο σχολείο και ωριμάζει «δίπλα στα απομεινάρια μιας παρουσίας που ξαφνικά είχε εξαφανιστεί. Ξαφνικά! όσο κρατάει μια σύγκρουση ενός κίτρινου Ντεσεβώ με μια νταλικά...»

Η παρουσία της μητέρας που χάθηκε πρόωρα εξακολουθεί να βρίσκεται στην σκέψη τους παρότι κάνουν μεγάλες προσπάθειες να οργανώσουν τη ζωή τους από την αρχή. Ο άντρας, ο οποίος για την κόρη του έχει μεταμορφωθεί σε «πατερομητέρα», αρνείται τη βοήθεια τρίτων, των γιαγιάδων της μικρής. Όλα φαίνονται να πηγαίνουν καλά παρά τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν αρχικά τουλάχιστον, μέχρι που ο πατέρας βρίσκει φίλη. Η κόρη του δεν τη συμπαθεί και αρχίζει η αποξένωση. Για να γεφυρώσει το χάσμα ο πατέρας παίρνει την κόρη και φεύγουν διακοπές. Εκεί η μικρή συναντάει ένα συμμαθητή της που της φαίνεται πολύ ελκυστικός και χαίρεται πολύ την συντροφιά του. Ξαφνικά ανακαλύπτει όχι μόνο τη μοναξιά του πατέρα της, αλλά και τη λύση του προβλήματος.

Ο πατέρας σ' αυτό το μυθιστόρημα προσπαθεί να ξεπεράσει τους μύθους και τις προκαταλήψεις που θέλουν τις γυναίκες μόνο να μεγαλώνουν τα παιδιά τους παρά τις δυσκολίες προσαρμογής του στον καινούργιο του ρόλο. Ο συγγραφέας θέλει χωρίς υπερβολές και εξάρσεις να αποδείξει ότι είναι όχι απλώς δυνατό να αναλάβει κάθε πατέρας να μεγαλώσει το παιδί του, αλλά πολύ περισσότερο ότι πρόκειται για μια απλή φυσική διαδικασία στην οποία απλώς δεν έχουν εμπλακεί οι άνδρες εξαιτίας των προκαταλήψεων και του παραδοσιακού τους ρόλου που τους θέλει μόνο προμηθευτές και αρχηγούς των οικογενειών τους.

5.Τούλα Τίγκα: «Η εποχή των υακίνθων»

Πρώτη έκδοση: Αθήνα Μάρτιος 1993

Εκδόσεις: Πατάκη

Τόπος: Τρίκαλα

Χρόνος: (περίπου αρχές δεκαετίας 90)

Περίληψη

Η Ελένη είναι ένα κορίτσι δεκαέξι χρονών. Μέσα από ένα ημερολόγιο αφηγείται τη ζωή, τους προβληματισμούς και τις ανησυχίες της. Κεντρική θέση σ' αυτό έχει η νέα της οικογένεια. Η μητέρα της μετά από το διαζύγιο με τον πατέρα της ξαναπαντρεύεται. Ο νέος σύζυγος ζει μαζί τους και επιπλέον φέρνει και την κόρη από τον δικό του προηγούμενο γάμο. Η νέα σύνθεση της οικογένειας, τα καινούργια πρόσωπα και οι μεταβολές στις συνθήκες ζωής της Ελένης δημιουργούν πολλές ευχάριστες και δυσάρεστες στιγμές. Μέσα από την μυθιστορηματική πλοκή αναδεικνύονται τα προβλήματα, οι δυσκολίες και οι αλλαγές που προκύπτουν μετά από τον δεύτερο γάμο ενός γονιού.

Βέβαια και πάλι σ' αυτό το μυθιστόρημα οι συνθήκες που περιγράφονται από τη συγγραφέα είναι ιδανικές. Ο νέος σύζυγος είναι καλός, συγκαταβατικός, διακριτικός και αξιαγάπητος. Η κόρη του διαφορετική από την Ελένη αλλά θετική και χαρούμενη με την καινούργια οικογένεια που δημιουργήθηκε. Παρουσιάζονται λοιπόν ζητήματα στην οικογένεια τα οποία όμως ξεπερνιούνται πάντα με εύστοχους χειρισμούς και πολύ υπομονή από τους γονείς.

6. Ψαραύτη Λίτσα: «Επικίνδυνα παιχνίδια»

Πρώτη έκδοση: Αθήνα, Απρίλιος 1999

Εκδόσεις: Πατάκη

Τόπος: Αθήνα

Χρόνος: Δεκαετία του 90

Περίληψη

Η Μαρία είναι τελειόφοιτη γυμνασίου. Όλα πήγαιναν καλά στη ζωή της ως τη μέρα που αρχίζει να κάνει παρέα με το Μάρκο, ένα αγόρι της δευτέρας Λυκείου. Ο Μάρκος τη σπρώχνει στα ναρκωτικά, στα χάπια και στα «τριπάκια». Η Μαρία περνάει όλα τα στάδια του εξευτελισμού και της ταπείνωσης και φτάνει ως τη κόλαση. Ο πατέρας της μετά από κάποιες επαγγελματικές αποτυχίες έχει εξαφανιστεί και η μητέρα της προσπαθεί να αντιμετωπίσει τα οικονομικά προβλήματα που ανακύπτουν. Η γιαγιά της Μαρίας φαίνεται να τους συμπαραστέκεται οικονομικά και ψυχολογικά. Η περιπέτεια της Μαρίας και της

φίλης της Αλέκας αποκαλύπτουν το πρόβλημα των ναρκωτικών αλλά και των σχέσεων των νέων με τις οικογένειές τους.

Το μυθιστόρημα φαίνεται να αποδίδει ευθύνη για το πρόβλημα της Μαρίας στην αστάθεια της οικογένειας της και κυρίως στην απομάκρυνση του πατέρα από το σπίτι. Όταν εκείνος γυρίζει πετυχημένος οικονομικά και καταξιωμένος πια στα μάτια της οικογένειας του, αποκαθίσταται η τάξη στην οικογένεια, λύνονται τα προβλήματα και η Μαρία ευτυχισμένη μπορεί να αντιμετωπίσει το πρόβλημά της με τη βοήθεια του πατέρα της.

7.Λότη Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου: «Λάθος, κύριε Νόιγκερ»

Πρώτη έκδοση: Αθήνα, Ιούλιος 1989

Εκδόσεις: Πατάκη

Τόπος: Αθήνα και Τράπεζα Πελοποννήσου

Χρόνος: Σύγχρονο

Περίληψη

Οι διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ μεγάλων και μικρών, γονέων και παιδιών, μέσα στην σύγχρονη οικογένεια περιγράφονται σ' αυτό το μυθιστόρημα.

Ο Φίλιππος, 13 ετών, παραθερίζει σ' ένα χωριό της Πελοποννήσου, την Τράπεζα. Εκεί έχουν πάει για καλοκαίρι τα «γερμανάκια»-έτσι τα λέει ο Φίλιππος τα ετεροθαλή αδέρφια του, την Γρέντα και τον Χανς. Ο πατέρας του Φίλιππου έχει καινούργια οικογένεια στην Γερμανία ενώ ο ίδιος ζει με τη μητέρα του, η οποία και αυτή έχει ξαναπαντρευτεί και έχει δημιουργήσει επίσης νέα οικογένεια.. Η πλοκή του μυθιστορήματος εξελίσσεται μέσα από δύο ημερολόγια, του μικρού Φίλιππου και του δασκάλου του, κυρίου Νόιγκερ. Μέσα από διάφορες εξερευνήσεις και μικρές περιπέτειες στο χωριό αναδεικνύονται οι σχέσεις του Φίλιππου με τον παππού και την γιαγιά του καθώς και οι σκέψεις του για τις δύο νέες οικογένειες των γονιών του και τη θέση του μέσα σ' αυτές.

8.Λότη Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου «Σπίτι για πέντε»

Πρώτη έκδοση: Αθήνα, Μάρτιος 1987

Εκδόσεις: Πατάκη

Τόπος: Αθήνα

Χρόνος: Σύγχρονο

Περίληψη

Ένα σπίτι για πέντε, με γονείς σε δεύτερο γάμο και ετεροθαλή αδέρφια. Το μυθιστόρημα μέσα από ημερολογιακή αφήγηση τριών προσώπων περιγράφει την ιστορία αυτής της συμβίωσης. Το κάθε πρόσωπο περιγράφει περίπου τα ίδια γεγονότα από τη δική του σκοπιά. Τα πέντε άτομα μοιράζονται το σπίτι, τα προβλήματα, τις χαρές, τα όνειρα και την αγάπη ενώ ταυτόχρονα προσπαθούν να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα και να αποτελέσουν όλοι τους μια οικογένεια. Πολύ μεγάλη έμφαση δίνεται στη μητέρα της οικογένειας, η οποία προσπαθεί να διατηρήσει καλές σχέσεις με όλα τα παιδιά της αλλά ταυτόχρονα επιχειρεί να βοηθήσει στην εξομάλυνση των σχέσεων ανάμεσα στα δύο αγόρια, το δικό της και του συζύγου της από τον προηγούμενο γάμο. Η εγκυμοσύνη της, η μετακόμιση στο καινούργιο τους σπίτι, η εργασία της καθώς και όλες οι φροντίδες του σπιτιού που φαίνεται να περνάνε από το χέρι της, δείχνουν μια γυναίκα υπερφορτωμένη με ρόλους που αγωνίζεται με υπομονή και καλοσύνη να αντεπεξέλθει στις υποχρεώσεις της. Ο συγγραφέας της αναγνωρίζει ότι δεν είναι τέλεια σ' ό,τι κάνει και αυτό δεν φαίνεται να κρίνεται αρνητικά, αλλά αυτή ίσως είναι και η μόνη διαφοροποίηση σε σύγκριση με το παρελθόν στις θέσεις του μυθιστορήματος γύρω από τους γυναικείους ρόλους στην οικογένεια.

9.Κοκκινάκη Ι. Νένα «Ψάχνοντας για το άσπρο φως»

Πρώτη έκδοση: Αθήνα, Ιούλιος 1995

Εκδόσεις: Πατάκη

Τόπος: Αθήνα

Χρόνος: Σύγχρονο

Περίληψη

Το μυθιστόρημα είναι γύρω από τη ζωή της Άννας η οποία είναι τελειόφοιτη Λυκείου. Περιγράφονται οι προσπάθειες της για να «πετύχει» στη σχολή που την

ενδιαφέρει, οι αγωνίες της, οι έρωτες της αλλά και η μεγάλη τραγωδία που επηρέασε πολύ τη ζωή της, ο θάνατος του πατέρα της. Μέσα από την προσπάθεια να ξεπεράσει τον θάνατο του πατέρα της ανακαλύπτει τις προσωπικές της αξίες, βάζει στόχους και επιχειρεί να τους κατακτήσει. Συμπαραστάτης της σ' αυτή την πορεία είναι ένας νέος, φοιτητής που θαυμάζει πολύ και δείχνει ερωτευμένη μαζί του, ο Ορέστης.

Η ανάμνηση του πατέρα της είναι πολύ έντονη. Παρότι απών εξακολουθεί να υπάρχει στη σκέψη της και να προσδιορίζει τις επιλογές της. Το ίδιο συμβαίνει και με την μητέρα της. Η έλλειψη του αρχηγού της οικογένειας έχει παραλύσει τις δραστηριότητες της και περιμένει από την μητέρα της, την γιαγιά πια της Άννας να αποφασίζει σχεδόν για όλα και να ρυθμίζει οικογενειακές υποθέσεις.

10. Σοφία Ζαραμπούκα «Φίλοι-φίλοι καρδιοφίλοι»

Πρώτη έκδοση: Αθήνα, Οκτώβριος 1995

Εκδόσεις: Πατάκη

Τόπος: Αθήνα

Χρόνος: Μεταπολεμικά

Περίληψη

Η Αθήνα αλλάζει όψη. Γεμίζει πολυκατοικίες. Ο πόλεμος τελείωσε αλλά όλοι για αυτόν μιλούν. Στο σπίτι τα πράγματα είναι δύσκολα.. Οι γονείς έχουν διαφορετικούς χαρακτήρες και δε συμφωνούν. Δεν αργούν να καταλήξουν στο διαζύγιο. Η ζωή της μικρής ηρωίδας του μυθιστορήματος συνεχίζεται πια σε δύο σπίτια. Μένει μόνιμα με την μητέρα της αλλά επισκέπτεται πολύ συχνά τον πατέρα της και περνάει αρκετές ώρες μαζί του. Οι καινούργιες της εμπειρίες, οι σχέσεις της με τα άλλα παιδιά, τα παιχνίδια και οι περιπέτειές της περιγράφονται σ' αυτό το μυθιστόρημα.

Το κεντρικό θέμα του μυθιστορήματος είναι το διαζύγιο και η μονογονεϊκή οικογένεια που προκύπτει, δίνοντας έμφαση, όπως εξάλλου στα περισσότερα μυθιστορήματα, στις αντιδράσεις, συναισθήματα και σκέψεις της μικρής ηρωίδας

11.Κοκκινάκη Νένα «Ναταλία»

Πρώτη έκδοση: Αθήνα, Απρίλιος 1992

Εκδόσεις: Πατάκη.

Τόπος: Αθήνα

Χρόνος: Μεταπολεμικά

Περίληψη

Η Ναταλία είναι ένα κορίτσι δεκαπέντε ετών. Ζει με την μητέρα της και τον αδελφό της Χριστόφορο. Μέσα από την εξιστόρηση της ζωής της την περίοδο της εφηβείας περιγράφονται οι δυσκολίες που αντιμετώπισε η ηρωίδα μετά το διαζύγιο των γονιών της. Το σχολείο, οι παρέες, οι διακοπές, οι προβληματισμοί της για τον κόσμο των «μεγάλων» είναι κεντρικά θέματα στο μυθιστόρημα.

Οι σχέσεις της με τους δύο γονείς και η κρυφή επιθυμία της να τους δει πάλι μαζί είναι κυρίαρχα στη σκέψη της. Θυμάται την αποχώρηση του πατέρα της από το σπίτι σαν την πιο δυσάρεστη ανάμνηση στη ζωή της και ψάχνει τρόπους να ξεπεράσει το πρόβλημα που της δημιούργησε ο χωρισμός των γονιών της. Η μητέρα της αφοσιώνεται στα δύο αδέρφια προκειμένου να καλύψει το κενό της απουσίας του πατέρα αλλά αυτό δεν φαίνεται να λύνει το πρόβλημα. Ο πατέρας μένει μόνος του αλλά πάντα στις δύσκολες στιγμές της οικογένειας είναι παρών. Η επικοινωνία ανάμεσα στους πρώην συζύγους είναι καλή.

12. Ψαραύτη Λίτσα «Το αυγό της εχιδνας»

Πρώτη έκδοση: Ιούνιος 1990

Εκδόσεις: Πατάκη

Τόπος: Αθήνα

Χρόνος: Σύγχρονο

Περίληψη

Ο Στέφανος είναι 18 χρόνων, γεμάτος όνειρα για το μέλλον και ενθουσιασμό για τη ζωή. Κανείς όμως δεν τον έχει προειδοποιήσει για τις κακοτοπιές που μπορεί να συναντήσει, κανείς δεν του έχει πει ότι ακόμα και ο έρωτας, η ομορφότερη εμπειρία της νιότης, μπορεί να είναι επικίνδυνος, αν δεν προφυλαχτείς από τον κίνδυνο του AIDS. Ο Στέφανος θα κάνει το μοιραίο λάθος. Η ζωή του τώρα απειλείται. Ο Στέφανος δεν αποκαλύπτει τίποτα στην οικογένεια του την οποία θεωρεί απόμακρη και ανίκανη να τον

βοηθήσει. Αντίθετα φαίνεται από την πλοκή του μυθιστορήματος να βρίσκει συμπαράσταση στην φίλη του Όλγα.

Είναι ενδιαφέρον σ' αυτό το μυθιστόρημα η σχεδόν απόλυτη αδυναμία λειτουργίας των οικογενειακών σχέσεων και του επικοινωνιακού λόγου ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας. Είναι από τα λίγα μυθιστορήματα που δίνουν μεγαλύτερη έμφαση στις φιλικές σχέσεις και μικρότερη στις οικογενειακές.

13.Σαρή Ζώρζ «Τα Χέγια»

Πρώτη έκδοση: Αθήνα, Νοέμβριος 1987

Εκδόσεις: Πατάκη

Τόπος: Λαμία και Αθήνα

Χρόνος: Σύγχρονο με αναδρομές την περίοδο της χούντας.

Περίληψη

Η Μάτα τελειώνει το Λύκειο στη Λαμία. Ζει ευχαριστημένη και ξέγνοιαστη, με τον πατέρα της και την ανύπαντρη θεία της. Ωστόσο, αισθάνεται ότι οι δικοί της κρύβουν κάποιο μυστικό. Η μητέρα της ποια ήτανε; Ζει, ή στ' αλήθεια έχει πεθάνει; Πρέπει, θέλει να μάθει. Και τελικά τυχαία μαθαίνει ποιος είναι ο πατέρας της. Θα σκοντάψει βίαια πάνω στο παρελθόν του. Θα συγκρουστεί μαζί του. Καθώς ξετυλίγεται η ιστορία της Μάτας αποκαλύπτονται οι ανησυχίες και οι προβληματισμοί των νέων της ηλικίας της για τη ζωή και τις σχέσεις τους με το στενό οικογενειακό τους περιβάλλον, αλλά και για ευρύτερα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα.

14.Μαντέλου Ελένη «Ξέρει ο καιρός»

Πρώτη έκδοση: Αθήνα, Απρίλιος 1996

Εκδόσεις: Πατάκη

Τόπος: Αθήνα

Χρόνος: Σύγχρονο

Περίληψη

Η Μυρτώ είναι δεκαέξι χρονών, μαθήτρια Γυμνασίου. Ζει στην Αθήνα με τους γονείς της. Το μυθιστόρημα περιγράφει τη ζωή της, τις σχέσεις με τους γονείς της και το συγγενικό περιβάλλον, τις φιλίες, τους έρωτες άλλα και τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η έφηβη Μυρτώ. Οι στάσεις των γονιών της είναι καθοριστικές στις αναζητήσεις της ηρωίδας. Ο πατέρας της, διατηρεί τη στάση «θα τη βρει την άκρη μόνη της», ενώ η μητέρα της, βασανίζεται στο να προσπαθεί να της επιβάλλει να συμπεριφέρεται «σωστά» ενώ παράλληλα έχει και η ίδια τα δικά της προβλήματα. Η εφηβεία σ' αυτό το μυθιστόρημα δεν αντιμετωπίζεται σαν μια προσωπική αλλά και σαν οικογενειακή υπόθεση.

15.Κοντολέων Μάνος «Το 33»

Πρώτη έκδοση: Αθήνα, Ιούλιος 1989

Εκδόσεις: Πατάκη

Τόπος: Αθήνα

Χρόνος: Σύγχρονο

Περίληψη

Το θέμα του μυθιστορήματος αφορά στο τι συμβαίνει σε μια οικογένεια πριν από ένα διαζύγιο. Παρουσιάζεται από τον συγγραφέα με εντελώς πρωτότυπο τρόπο γιατί δεν υπάρχει αφήγηση ενός μόνο προσώπου, όπως συνήθως στα περισσότερα μυθιστορήματα που συναντήσαμε, αλλά και τα τέσσερα μέλη μιας οικογένειας, με ξεχωριστές αφηγήσεις, παρουσιάζουν τις σκέψεις τους τα προβλήματα τους, τις ελπίδες τους γύρω από αυτό που ταραξε την οικογενειακή τους αρμονία. Αντιμετωπίζονται με ειλικρίνεια θέματα όπως αυτά των σχέσεων στην οικογένεια, των προβλημάτων που προκύπτουν από μεταβολές του καθιερωμένου οικογενειακού σχήματος, των προσπαθειών προσαρμογής των μελών της οικογένειας σε νέα δεδομένα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης ο λόγος που δημιουργείται αναταραχή στην οικογένεια και το ζευγάρι εξετάζει το ενδεχόμενο του διαζυγίου. Για πρώτη φορά συναντήσαμε απροκάλυπτα να παρουσιάζεται ως λόγος διαζυγίου η παράλληλη σχέση με άλλο άνδρα της μητέρας της οικογένειας. Το θέμα αντιμετωπίζεται με ψυχραιμία και το κάθε μέλος της οικογένειας παρουσιάζει τις δικές του εκδοχές για το θέμα του διαζυγίου. Στο μυθιστόρημα δεν αποκαλύπτεται η κατάληξη, εάν δηλαδή οι σύζυγοι παραμένουν μαζί

ή τελικά οι γονείς παίρνουν διαζύγιο, αλλά αφήνεται στον αναγνώστη να δώσει τέλος ανάλογα με την κρίση του και την αντίληψή του για τα πράγματα.

16.Κώστια Κοντολέων: «Το κίτρινο φουστάνι»

Πρώτη έκδοση: Αθήνα, Οκτώβριος 2000

Εκδόσεις: Πατάκη

Τόπος: Αθήνα

Χρόνος: Μεταπολεμικά

Περίληψη

Δύο νέοι άνθρωποι ερωτεύονται και παντρεύονται...Την ευτυχία τους θέλουν να επισφραγίσουν με ένα παιδί. Αλλά αυτό όταν γεννηθεί ο πατέρας δεν θα υπάρχει πια. Θα έχει πεθάνει βίαια μέσα σε μια Αθήνα που αιματοκυλιέται από την εμφύλια διαμάχη. Το κορίτσι αυτό μεγαλώνει στην μεταπολεμική Αθήνα ζώντας μαζί με την μητέρα του που αγωνίζεται να μην του λείψει τίποτα. Τις ώρες που εργάζεται αυτή την βοηθά η ανύπαντρη αδελφή της η Θάλεια.

Το μυθιστόρημα περιγράφει τη ζωή της μητέρας και της κόρης στην μεταπολεμική Αθήνα, την καθοριστική επίδραση της ορφάνιας για την νεαρή ηρωίδα και τον ατελείωτο αγώνα της μητέρας να σταθεί άξια στο διπλό ρόλο που η μοίρα της ανέθεσε.

Η επιθυμία της μητέρας να μη λείψει τίποτα στην κόρη της και να της παρέχει όλα όσα θα είχε αν ζούσε ο πατέρας της και ακόμα περισσότερα την οδηγεί σε μια διαρκή προσπάθεια να προδιαγράψει μια ζωή για την κόρη της μέσα στην οποία η νεαρή δεν αισθάνεται άνετα και στο τέλος επαναστατεί.

17. Σοφία Φύλντιση «Ορέστης»

Πρώτη έκδοση: Αθήνα, 1985

Εκδόσεις: Καστανιώτη

Τόπος: Αθήνα

Χρόνος: 1967-69

Περίληψη

Το μυθιστόρημα περιγράφει τον καταλυτικό ρόλο που παίζει στην ζωή των ανθρώπων η παρουσία ενός άλλου ανθρώπου και συγκεκριμένα ενός παιδιού

Οι οικογενειακές σχέσεις, οι φιλίες, οι δυσκολίες και τα προβλήματα που συνάντησε ο Ορέστης αλλά και η παρέα του μέχρι να ενηλικιωθούν είναι το κύριο θέμα του μυθιστορήματος, το οποίο διαδραματίζεται στα ταραγμένα χρόνια του Πολυτεχνείου.

4. Παρουσίαση, ανάλυση και ερμηνεία δεδομένων

4.1 Οι συνθήκες ζωής και η χρήση του χρόνου.

~~Στα δεκαεπτά μυθιστορήματα του δείγματος μας τα περισσότερα πρόσωπα~~ διαδραματίζουν ρόλους που αφορούν την οικογένεια. Αυτό βέβαια ήταν αναμενόμενο μια και όπως αναφέραμε και παραπάνω η επιλογή των συγκεκριμένων μυθιστορημάτων έγινε ώστε η κεντρική θεματική τους να περιστρέφεται γύρω από την οικογένεια.

Στα μυθιστορήματα ο ήρωας είναι συνήθως κορίτσι και σπανιότερα αγόρι. Στα δεκαεπτά μυθιστορήματα τα δώδεκα έχουν κεντρική ηρωίδα κορίτσι και μόνο πέντε έχουν κεντρικό ήρωα αγόρι. Αυτό πιθανόν να σχετίζεται με τα αναγνωστικά ενδιαφέροντα των παιδιών στα οποία απευθύνονται τα μυθιστορήματα. Σύμφωνα με την έρευνα του Huus (1960) οι διαφορές των αναγνωστικών ενδιαφερόντων σύμφωνα με το φύλο είναι ελάχιστες σε παιδιά μέχρι 9 ετών, ενώ γίνονται εντυπωσιακές μεταξύ 10-13 ετών. Έτσι διαπιστώνεται ότι σ' αυτή την ηλικία διαβάζουν περισσότερο τα κορίτσια, αλλά τα αγόρια διακρίνονται για την θεματική ποικιλία των αναγνώσεών τους. Εξάλλου, τα κορίτσια προτιμούν μυθιστορίες με ρομαντική χροιά, με εξημμένο, αν και πρόωρο, ενδιαφέρον για τον κόσμο των ενηλίκων, ενώ τα αγόρια κλίνουν προς τις περιπέτειες. Και φυσικά, ενώ τα κορίτσια αυτονόητα διαβάζουν και βιβλία που θα τα θεωρούσαμε τυπικά αγορίστικα, δε συμβαίνει το αντίθετο με τα αγόρια.

Βέβαια πιθανόν και το γεγονός ότι το 70% των Ελλήνων συγγραφέων παιδικών βιβλίων είναι γυναίκες, από στατιστική που δημοσιεύτηκε για την περίοδο 1970-80, να σχετίζεται με την επιλογή κοριτσιών-ηρώων των μυθιστορημάτων τους. Επίσης αυτή η εντυπωσιακή εκ πρώτης όψεως πρωτιά αντικατοπτρίζεται και στο δικό μας δείγμα όπου από τους έντεκα συγγραφείς οι δέκα είναι γυναίκες. Αφενός γιατί πιθανόν οι συγγραφείς γυναίκες να αντλούν τις περιγραφόμενες εμπειρίες από προσωπικά βιώματα και μνήμες, αφετέρου να δικαιολογείται από την θεωρούμενη παραδοσιακή ιδιαιτερότητα της γυναικείας προσωπικότητας να βρίσκεται κοντά στο παιδί και ειδικά στο κορίτσι.¹⁹

¹⁹ Για περισσότερες πληροφορίες γύρω από την παιδική λογοτεχνία και τη γυναικεία γραφή βλ.: α) Β. Δ. Αναγνωστόπουλος, *Τάσεις και εξελίξεις της παιδικής λογοτεχνίας στη δεκαετία 1970-1980*, Αθήνα: Οι εκδόσεις των Φίλων, 1981, σ. 12.
β) P. Nodelman: «Children's Literature as Women's Writing», *Children's Literature Association, Quarterly* 13.1 (1988), σ. 31-34.

Οι ηλικίες των ηρώων κυμαίνονται από 13 έως 17 ετών. Είναι κορίτσια και αγόρια που πηγαίνουν σχολείο. Τα περισσότερα απ' αυτά βρίσκονται σε κάποια τάξη του γυμνασίου ενώ σε τρεις περιπτώσεις πρόκειται για τελειόφοιτους Λυκείου. Αναδρομικές διηγήσεις που διακόπτουν τον αφηγηματικό ειρμό, απεικονίζουν παρενθετικά διάφορες φάσεις της ζωής του ήρωα. Αναπολήσεις, ανακλήσεις μνήμης, φωτίζουν παρελθόντα δρώμενα για να καταστεί πληρέστερη και εναργέστερη η χαρακτηρισολογία του ήρωα και να διευκρινιστούν στοιχεία της αφηγηματικής πλοκής.

Παρότι συμφωνούν οι περισσότεροι θεωρητικοί ότι η θεματολογία της παιδικής λογοτεχνίας δεν είναι αποκλειστικά προσκολλημένη στο παιδί, κάτι τέτοιο δεν διαφάνηκε από το δείγμα της μελέτης μας αλλά και από την έρευνα που πραγματοποιήσαμε προκειμένου να καταλήξουμε στην επιλογή των μυθιστορημάτων. Τα περισσότερα έχουν ήρωες παιδιά σε διάφορες ηλικίες είτε πρόκειται για κοινωνικά μυθιστορήματα, είτε για περιπέτειες, ταξιδιωτικές αφηγήσεις ή ιστορικά μυθιστορήματα.

Συνέπεια της ηλικίας των παιδιών είναι η ηλικία των γονιών τους. Πράγματι όλοι οι γονείς των μυθιστορηματικών ηρώων βρίσκονται μεταξύ 40 και 45. Εξαιρεση αποτελεί μόνο η μητέρα στο «Κάτω από την καρδιά της» της Βούλας Μάστορη όπου η μητέρα είναι πολύ νέα μόλις 20 ετών. Από τις ηλικίες των γονέων και τις ηλικίες των παιδιών δεν μπορούμε βέβαια σε καμιά περίπτωση να βγάλουμε ασφαλή συμπεράσματα για τις ηλικίες γάμου και τεκνοποίησης στην Ελλάδα αλλά δημιουργείται μόνο μια διάχυτη εντύπωση στα μυθιστορήματα ότι γάμος και τεκνοποίηση συντελείται στις ηλικίες 25 με 30.

Ο τόπος κατοικίας των οικογενειών των μυθιστορημάτων είναι κυρίως η Αθήνα. Δύο μυθιστορήματα διαδραματίζονται στον Πειραιά, ένα στα Τρίκαλα και ένα στη Λαμία. Ακόμα όμως και σ' αυτές τις περιπτώσεις οι οικογένειες αυτές είτε ήρθαν από την Αθήνα να εγκατασταθούν στην επαρχία όπως στην περίπτωση της οικογένειας της Μάτας στο «Χέγια» της Ζωρζ Σαρή, είτε στο «Η εποχή των Υακίνθων» της Τούλας Τίγκα, όπου ο νέος σύζυγος και η κόρη του ήρθαν από την Αθήνα να ζήσουν στα Τρίκαλα.

Θα λέγαμε λοιπόν ότι στα μυθιστορήματα αυτά αντανakλάται κυρίως η εικόνα της οικογένειας στα αστικά κέντρα. Ο χρόνος που διαδραματίζονται τα γεγονότα των μυθιστορημάτων θα λέγαμε ότι είναι σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις σύγχρονος. Αν και δεν προσδιορίζεται πάντα ρητά ο χρόνος, από γεγονότα που περιγράφονται ή από στοιχεία της δημόσιας ζωής διαφαίνεται ότι σχεδόν όλα τα μυθιστορήματα κινούνται χρονικά στην δεκαετία του 90' και περισσότερο στις αρχές του 90' θα λέγαμε. Εξαιρείται το «Κάτω από την καρδιά της» της Βούλας Μάστορη που τοποθετείται χρονικά το 1967-69 και αναφέρεται εκτενώς στα γεγονότα του Πολυτεχνείου, καθώς και το «Φίλοι-φίλοι

καρδιοφίλου» της Σοφίας Ζαραμπούκα που διαδραματίζεται στην μεταπολεμική Αθήνα. Βέβαια αναδρομές σε προηγούμενες εποχές υπάρχουν και σε κάποιες περιπτώσεις διατηρούν ένα μεγάλο μέρος του μυθιστορήματος όπως στο «Χέγια» της Ζώρζ Σαρή στην περίοδο της Χούντας και το «Λάθος Κύριε Νόικερ» της Λότη Πέτροβιτς-Ανδρουτσοπούλου την περίοδο της γερμανικής κατοχής.

Το γεγονός ότι τα περισσότερα μυθιστορήματα αναφέρονται στην σύγχρονη εποχή και διαδραματίζονται στα αστικά κέντρα ίσως να σχετίζεται με την ιδιαιτερότητα του κοινωνικού μυθιστορήματος να προσφέρει στον αναγνώστη ρεαλιστική φαντασία. Αν θυμηθούμε δε τον αγγλικό όρο που αναφέρεται στο κοινωνικό μυθιστόρημα «contemporary fiction ή realistic fiction» μπορούμε εύκολα να κατανοήσουμε ότι το κοινωνικό μυθιστόρημα πραγματεύεται θέματα και προβλήματα της σύγχρονης εποχής τα οποία αποκρυσταλλώνονται λογοτεχνικά προβάλλοντας το μετασχηματισμό της κοινωνίας και τη θέση του νέου μέσα σ' αυτή.

Τα αστικά κέντρα πρωτοστατούν στις διαδικασίες μετασχηματισμού της κοινωνίας και για αυτό συμπεραίνουμε ότι πιθανόν να επιλέγονται από τους συγγραφείς ως τόποι δράσης της μυθιστορηματικής πλοκής περισσότερο από τις επαρχιακές πόλεις και χωριά. Άλλοι λόγοι αυτής της επιλογής ίσως να σχετίζονται με το μεγάλο αριθμό των κατοίκων των πόλεων και το αναγνωστικό κοινό στο οποίο θέλουν να απευθυνθούν.

Οι οικογένειες που περιγράφονται είναι κυρίως συζυγικές. Από τις δεκαεπτά οικογένειες που έχουν πρωταγωνιστικό ρόλο στα μυθιστορήματα οι 12 είναι συζυγικές με ένα παιδί κατά κανόνα. Από αυτές οι τρεις οικογένειες εμφανίζονται σε δεύτερο γάμο και των δύο συζύγων με παιδιά και από τους δύο γάμους και μόνο μία οικογένεια σε δεύτερο γάμο μόνο του συζύγου. Οι μονογονεϊκές οικογένειες του δείγματος είναι πέντε. Οι οικογένειες στα δύο μυθιστορήματα «Φίλοι, φίλοι καρδιοφίλοι» της Σοφίας Ζαραμπούκα και το «33» του Μάνου Κοντολέων που έχουν κεντρική θεματική τους το διαζύγιο και τις διαφωνίες των γονέων τους, εντάχθηκαν στις συζυγικές οικογένειες μια και σ' όλη σχεδόν την πλοκή εξιστορείται η οικογένεια και τα προβλήματά της ως συζυγική. Το διαζύγιο συντελείται προς το τέλος του κάθε μυθιστορήματος και δεν δίνονται περισσότερα στοιχεία για την εξέλιξη των οικογενειών αυτών ως μονογονεϊκές ή άλλου τύπου.

Υπενθυμίζουμε στο σημείο αυτό ότι «πυρηνική» ή «συζυγική» είναι η οικογένεια που περιλαμβάνει συγκατοίκηση γονέων και ανύπαντρων παιδιών. Οι περισσότεροι θεωρητικοί διαπιστώνουν τη σταδιακή μεταβολή της διευρυμένης οικογένειας (περιλαμβάνει τρεις ή περισσότερες γενιές προσώπων που συνδέονται μεταξύ τους με δεσμούς καταγωγής) σε πυρηνική. Η μεταβολή αυτή συνδέεται με τις γενικότερες

μεταβολές της ελληνικής κοινωνίας και ειδικότερα με την μείωση της παραδοσιακής μορφής αγροτικής απασχόλησης.

Το γεγονός ότι η πλειονότητα των οικογενειών στα εφηβικά μυθιστορήματα είναι συζυγικές με ένα μόνο παιδί, σε συνδυασμό με τη διαβίωση τους στα αστικά κέντρα μας παραπέμπει στη Λ. Μαράτου Αλιμπράντη και στις έρευνες για την οικογένεια στην Ελλάδα, όπου διαφαίνεται η παραπάνω τάση για μείωση των μελών του νοικοκυριού στη χώρα μας. Επίσης δειγματοληπτικές έρευνες που έγιναν στην περιφέρεια της πρωτεύουσας έδειξαν ότι η πλειοψηφία των οικογενειών ήταν «συζυγικές» (85% περίπου), ενώ οι διευρυμένες έχουν σχεδόν περιοριστεί στις περιπτώσεις συγκατοίκησης των δύο συζύγων και των παιδιών τους, με την παρουσία ενός από τους γονείς των δύο συζύγων.²⁰ Στο δικό μας δείγμα δεν παρουσιάζεται συγκατοίκηση γονέα ενός από τους δύο συζύγους με την συζυγική οικογένεια παρά μόνο στο «Μου μαθαίνετε να χαμογελάω παρακαλώ» της Ελένης Δικαίου όπου υπάρχει μια μορφή συγκατοίκησης τριών συγγενικών οικογενειών σε ένα οικογενειακό τριώροφο.

Ως προς το θέμα του αριθμού των μονογονεϊκών οικογενειών, όπως αναφέραμε και στο πρώτο μέρος, δεν υπάρχει ακριβής εκτίμηση του συνολικού αριθμού μονογονεϊκών οικογενειών στην Ελλάδα. Τα στοιχεία της Eurostat για τις τάσεις που επικρατούν στην Ευρώπη, παρουσιάζουν το «μεσογειακό μοντέλο» (Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία, Ελλάδα και Ιρλανδία) να βρίσκεται πιο χαμηλά από την υπόλοιπη Ευρώπη, δηλαδή το 5-7% του συνόλου των οικογενειών αποτελούν οι μονογονεϊκές, ενώ το χαμηλότερο ποσοστό παρατηρείται στην χώρα μας.

Τα ποσοστά του δείγματος της έρευνας μας, ως προς τις συζυγικές και τις μονογονεϊκές οικογένειες, δεν αρκούν ώστε να θεωρούνται επιβεβαιωτικά της παραπάνω περιγραφόμενης κατάστασης μια και το δείγμα είναι πολύ μικρό και οι επιλογές των συγγραφέων, όπως έχουμε ξανά αναφέρει, δεν συνιστούν στοιχεία κοινωνικών μετρήσεων με επιστημονικότητα και ακρίβεια. Παρ' όλα αυτά όμως διαφαίνεται το ενδιαφέρον των συγγραφέων όχι μόνο για την συζυγική οικογένεια που αποτελεί και την πλειοψηφία των οικογενειών στα εφηβικά μυθιστορήματα κοινωνικού περιεχομένου αλλά και για την μονογονεϊκή οικογένεια η οποία μπορεί στην Ελλάδα να είναι σε χαμηλά επίπεδα σε σχέση με τις χώρες της Ευρώπης αλλά έχει αυξηθεί ο αριθμός τους σε σχέση με το παρελθόν.²¹

Οι οικογένειες των μυθιστορημάτων ανήκουν κυρίως στα μικροαστικά στρώματα. Οι επαγγελματικές κατηγορίες που εμφανίζονται είναι: μικροί επιχειρηματίες, δημόσιοι ή

²⁰ Για περισσότερα βλ. σ.30-31 της παρούσας μελέτης.

ιδιωτικοί υπάλληλοι, πρόσωπα που απασχολούνται με την παροχή υπηρεσιών σε σχέση εξαρτημένης εργασίας ή ως ανεξάρτητοι μικροεπαγγελματίες. Συναντώνται επίσης μικροί καταστηματάρχες, μερικοί επιστήμονες καθώς και κάποιοι ελεύθεροι επαγγελματίες.²²

Το αξιοσημείωτο σ' αυτή την κατηγορία είναι ότι στα μυθιστορήματα δεν αντιπροσωπεύονται οι κυρίαρχες τάξεις εκτός ίσως από το «Κάτω από την καρδιά της» της Βούλας Μάστορη όπου ο σύζυγος είναι βιομήχανος αριστοκρατικής καταγωγής. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις ενώ συναντάμε τις παραπάνω επαγγελματικές κατηγορίες των μικροαστικών στρωμάτων που αναφέραμε δεν εμφανίζονται πουθενά οικογένειες ή άτομα που να ανήκουν σε μεγαλοαστικά στρώματα. Επίσης δεν αναφέρονται αγροτικές και εργατικές οικογένειες παρά μόνο κάποια μεμονωμένα πρόσωπα στο «Καναρίνι και μέντα», το «Κάτω από την καρδιά της» και το «Η εποχή των υακίνθων».

Η παραπάνω κατάσταση ίσως να έχει μία εξήγηση με την συντελούμενη διόγκωση του αστικού πληθυσμού και την μείωση του αγροτικού και εργατικού. Το «ταξικό προφίλ» των εργαζομένων της υπαίθρου έχει γίνει ασαφέστερο απ' ότι ήταν πριν τα 1950 και ο αγρότης έλκεται συνεχώς περισσότερο από ένα μικροαστικό καταναλωτικό πρότυπο ζωής, υποστηρίζει ο Βασίλης Φίλιας (1980).²³

Συνεπώς η διόγκωση του αστικού πληθυσμού μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το αναγνωστικό κοινό σε μεγάλο ποσοστό ανήκει στα μικροαστικά στρώματα και ότι σε συνδυασμό με το περιεχόμενο του κοινωνικού μυθιστορήματος, δηλαδή την αποτύπωση του μετασχηματισμού της κοινωνίας και της θέσης του νέου σ' αυτή, σχετίζεται με την επιλογή των συγγραφέων να αναφέρουν στα μυθιστορήματα τους οικογένειες μόνο από τα μικροαστικά στρώματα.

Πρέπει να σημειώσουμε σ' αυτό το σημείο ότι από τις 12 συζυγικές οικογένειες του δείγματος μας μόνο 5 γυναίκες εργάζονται. Τα επαγγέλματά τους ανήκουν επίσης στην παραπάνω κατηγορία, ενώ μόνο δύο απ' αυτές είναι γιατροί.

Δεν θα σχολιάσουμε στο σημείο αυτό το εύρημα αυτής της κατηγορίας αλλά θα το εντάξουμε στην γενικότερη προβληματική του ρόλου της γυναίκας στην σύγχρονη οικογένεια στην ανάλυση της κατηγορίας «Οικογενειακοί ρόλοι». Όμως πρέπει να σημειώσουμε ότι για την κατάταξη των οικογενειών στα μικροαστικά κοινωνικά στρώματα λάβαμε υπόψη μας κυρίως την εργασία του συζύγου μια και φαίνεται ότι το οικονομικά

²¹ Για περισσότερα βλ. σ. 38 της παρούσας μελέτης.

²² Βασίλης Φίλιας, *Όψεις της διατήρησης και της μεταβολής του κοινωνικού συστήματος. Απόψεις του οικονομικού μετασχηματισμού ή προβληματική των κοινωνικών μετατοπίσεων και η εποχή μας. Σύγχρονες πολιτικές διαστάσεις της αλλαγής*, τόμος Β', Αθήνα: Εκδόσεις Νέα Σύνορα. Α. Λιβάνη, 1980, σ. 223.

ενεργό μέλος στην πλειοψηφία των οικογενειών του δείγματος εξακολουθεί να είναι ο σύζυγος.

Οι σπουδές που έχουν κάνει τα μέλη των οικογενειών του δείγματος δεν καθορίζονται πάντα με ακρίβεια. Αφήνεται η εντύπωση ότι όλοι έχουν τελειώσει το Λύκειο και υπάρχουν επτά άνδρες και τρεις γυναίκες για τους οποίους δηλώνεται ρητά ότι έχουν πανεπιστημιακές σπουδές. Τα παιδιά όλων των οικογενειών είναι μαθητές και μαθήτριες άλλοτε Γυμνασίου άλλοτε Λυκείου.

Προσωπικές ασχολίες και εξωεπαγγελματικές δραστηριότητες δεν αναφέρονται σε μεγάλη έκταση στα μυθιστορήματα. Οι περισσότεροι άνδρες δεν φαίνεται να έχουν άλλες προσωπικές ασχολίες πέρα από το διάβασμα, τη μουσική και τους περιπάτους. Ένας μόνο σύζυγος απασχολείται τον ελεύθερο χρόνο του με κάτι ιδιαίτερο όπως κατασκευές πλοίων και μόνο ένας, ο βιομήχανος, είχε πολιτική δραστηριότητα (εναντίον της χούντας). Η ίδια εικόνα υπάρχει και για τις γυναίκες. Εκτός από μία που δείχνει ενδιαφέρον για τον κινηματογράφο και το διάβασμα και μία άλλη που ενδιαφέρεται για τη συλλογή παλαιών αντικειμένων, οι περισσότερες ξοδεύουν το λίγο ελεύθερο χρόνο τους σε καφέδες με φίλες και βόλτες στα μαγαζιά, κυρίως εκείνες που δεν εργάζονται έξω από το σπίτι, αλλά και πάλι χωρίς αυτό να παρουσιάζεται συχνά και χωρίς να διαθέτουν σημαντικό χρόνο για αυτή τη δραστηριότητα.

Γενικότερα δεν υπάρχουν πολλές αναφορές σε προσωπικές στιγμές ή προσωπικά ενδιαφέροντα του ζευγαριού και όταν υπάρχουν, εκλαμβάνονται από τα άλλα μέλη της οικογένειας σαν εμπόδιο στην προαγωγή της οικογενειακής ευτυχίας. Ο χρόνος μοιάζει να είναι πολύ πειστικός για τις γυναίκες, μητέρες των μυθιστορημάτων συνεπώς ο προσωπικός χρόνος φαίνεται τις περισσότερες φορές πολυτέλεια για αυτές.

Στο «Σπίτι για πέντε» της Λ. Πέτροβιτς- Ανδρουτσοπούλου διαβάζουμε στο γράμμα της μητέρας προς την αδελφή της:

«Αγαπημένη μου Καλυψώ, πήρα το γράμμα σου χτες και το διάβασα στο λεωφορείο. Από τη Δευτέρα, που άρχισα πάλι τη δουλειά, είναι η μόνη ώρα που έχω δική μου. Τα απογεύματα, πέρα από τις δουλειές του σπιτιού, έχω τώρα και άλλη απασχόληση. Κάνω το διαιτητή στα καθημερινά ματς μεταξύ Άρη και Φίλιππου», σ. 44.

Δημιουργείται η εικόνα ανθρώπων που παραμερίζουν προσωπικά ενδιαφέροντα για χάρη της οικογένειας και ότι η διασκέδαση ή η προσωπική ολοκλήρωση περνά μέσα από την οικογένεια και τις οικογενειακές στιγμές. Η τακτική αυτή κάποιες φορές καταδικάζεται

²³ Βασίλης Φίλιας, ό.π. σ. 219.

από τα νεαρά μέλη των οικογενειών ως ενοχλητική και καταπιεστική ενώ σε κάποιες άλλες περιπτώσεις που οι γονείς έχουν νέα ενδιαφέροντα και πολύ προσωπικό χρόνο αντιμετωπίζεται ως έλλειμμα στα μητρικά ή πατρικά τους καθήκοντα.

Διαβάζουμε στο «Αυγό της Έχιδνας» τον νεαρό της οικογένειας να λέει για τους γονείς του :

« Η ίδια βουλιμία παρέσυρε και τη μάνα μου. Ήταν μια καινούργια απληστία που τυραννούσε και τους δύο. Δεν μπορούσαν να μείνουν ούτε μια ώρα στη γαλήνη του σπιτιού μας. Διψούσαν για καινούργιες φιλίες, για διασκέδαση, για θόρυβο... η μητέρα μου σταμάτησε να τηγανίζει γαύρο και μαριδάκι, γιατί μύριζε ψαρίλα η κουζίνα... λαχταρούσα να βρεθώ σπίτι του Αλέκου, στο στενάχωρο κουζινάκι που έβλεπε στο φωταγωγό της πολυκατοικίας, να φάμε κεφτέδες, ζεστούς από το τηγάκι της κυρά - Δέσποινας, με τη λουλουδάτη ρόμπα», σ. 40.

Πολύ συχνά αναφέρονται τα μυθιστορήματα σε οικογενειακές συγκεντρώσεις και οικογενειακά πάρτι που παίρνει μέρος όχι μόνο η συζυγική οικογένεια αλλά και οι στενοί συγγενείς. Διαφαίνεται λοιπόν εν πρώτοις ένα στοιχείο εσωστρέφειας της οικογένειας και μια μορφή περιορισμού των μελών σε αμιγώς οικογενειακά θέματα και δραστηριότητες. Οι φιλικές σχέσεις είναι υποβαθμισμένες στα μυθιστορήματα. Αναφέρονται σποραδικά σ' αυτές και κυρίως σχετίζονται με τους εφήβους. Δεν υπάρχουν σημαντικές αναφορές για τα μεγαλύτερης ηλικίας άτομα.

Τα νεαρά μέλη των οικογενειών έχουν ενδιαφέροντα και ασχολίες όσο τους επιτρέπει η σχολική τους δραστηριότητα που φαίνεται να τους απορροφά τον περισσότερο χρόνο. Τα ενδιαφέροντα των νέων σχετίζονται κυρίως με τη μουσική και τον κινηματογράφο και ο ελεύθερος χρόνος τους περιστρέφεται σε συναντήσεις με τους φίλους τους. Δεν συναντώνται νέοι με ειδικά ενδιαφέροντα, τον αθλητισμό για παράδειγμα ή κάποιο μουσικό όργανο ή με ένα συγκεκριμένο χόμπι.

4.2 Η δομή της σύγχρονης οικογένειας

4.2.1 Κατανομή οικογενειακών ρόλων

Για την δομή της ελληνικής οικογένειας και συγκεκριμένα για τον τύπο της οικογένειας που εμφανίζεται στα μυθιστορήματα κάναμε λόγο και παραπάνω στην ανάλυση της κατηγορίας «Συνθήκες ζωής και χρήση του χρόνου». Δεν θα αναφερθούμε

ξανά στα στοιχεία αλλά θα θεωρήσουμε πια δεδομένο ότι οι οικογένειες που συναντάμε στα μυθιστορήματα είναι κατά κανόνα συζυγικές και μερικές μόνο είναι μονογονεϊκές.

Στο σημείο αυτό όμως θα παρουσιάσουμε και θα αναλύσουμε τα στοιχεία που σχετίζονται με την κατανομή των ρόλων στα πλαίσια της οικογένειας, το περιεχόμενο των ρόλων αυτών καθώς και την κατανομή της εξουσίας που αναπτύσσεται μέσα στην οικογένεια. Θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στο ερώτημα αν στη σύγχρονη – βιομηχανική κοινωνία παρουσιάζονται αλλαγές από το παραδοσιακό πυρηνικό σχήμα οικογένειας και ποιες είναι οι αλλαγές αυτές.

Μια οικογένεια θεωρείται παραδοσιακή, σύμφωνα με τον Δ. Γεώργα, στο μέτρο που υπάρχει απόλυτος προσδιορισμός των ρόλων με βάση το φύλο και την ηλικία, η απομόνωση των γυναικών και των παιδιών στον ιδιωτικό χώρο και η απουσία της έννοιας της ισότητας, των ισότιμων ρόλων.²⁴

Ως προς την κατανομή των ρόλων στα πλαίσια της οικογένειας παρατηρείται διαμόρφωση σύμφωνα με τα παραδοσιακά πρότυπα και ανάλογα με το φύλο. Έτσι εμφανίζονται ρόλοι κυρίως εκτελεστικοί για τους άνδρες και εκφραστικοί για τις γυναίκες. Ο άνδρας προμηθευτής, αρχηγός και προστάτης της οικογένειας είναι κυρίαρχο στοιχείο στα μυθιστορήματα, ενώ από την άλλη η σύζυγος έχει την ευθύνη και την φροντίδα των παιδιών, του ίδιου του συζύγου τις περισσότερες φορές, αλλά και του σπιτιού. Η διαφοροποίηση στο παραπάνω σχήμα προκύπτει από τις περιπτώσεις της εργαζόμενης γυναίκας-μητέρας η οποία όμως δεν αποποιείται τους ρόλους που παραδοσιακά της ανατέθηκαν αλλά επωμίζεται και τον ρόλο της εργαζόμενης.

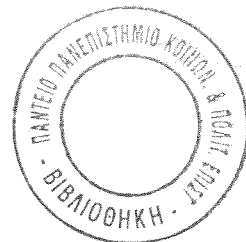
Θα αναφέρουμε ορισμένα ενδεικτικά αποσπάσματα όπου διαφαίνεται η διάσταση και ο αυστηρός καθορισμός των ρόλων των δύο φύλων στην υπόθεση της οικογένειας. Στο «Κάτω από την καρδιά της» διαβάζουμε:

«Και να 'χει ο καημένος Γρηγόρης τον μπαμπά να τον αγριοκοιτάζει, μη του ξεφύγει καμιά λέξη που θα «αποκάρδιωνε» την μαμά και θα την έκανε να φοβηθεί το μαγείρεμα», σ. 35.

Σε άλλο σημείο του ίδιου μυθιστορήματος:

«Εκείνο το Νοέμβρη, λοιπόν, έτυχε πριν από μερικές μέρες να τα τσουγκρίσουν με τη μαμά για ένα πουκάμισο που τον έλειπε ένα κουμπί. Αυτό για να ξέρεις ήταν για τον μπαμπά

²⁴ Δημήτριος Γεώργας, «Δομή και λειτουργία της ελληνικής οικογένειας», από τον τόμο με τις εισηγήσεις στο πανελλήνιο συνέδριο με θέμα *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*, επιμέλεια Λαμπρινή-Νινέττα Δ. Ζώη, Αθήνα: Εκδόσεις Επτάλοφος, σ. 26.

«το άκρον άωτον της ανοικοκυρωσύνης» και δεν υπήρχε καμία δικαιολογία για την μαμά που είχε και «βοηθό», σ. 96.

«Πάντως μετά τα Χριστούγεννα ο Νικόλας μας ήξερε να διαβάζει. Κάθισε η μαμά και του έδειξε», σ. 140.

«Αυτά τα έλεγε η μαμά όταν μιλούσε πολιτικά με τον μπαμπά. Αλλά εκείνος θύμωνε και της έλεγε να κοιτάζει μόνο το σπίτι της και τα παιδιά της», σ. 31.

«Α, η γυναίκα του Μεγάλου Αδελφού ήταν νοικοκυρά με τα όλα της. Γι αυτό τη θαύμαζε ο μπαμπάς. Ό,τι συνταγές θες τις έχει! έλεγε κάθε τόσο στη μαμά. Και κεντάει! Και ράβει! Και «δέχεται»σαν πυργοδέσποινα. Και ξέρει να ντύνεται σαν κυρία!», σ. 128.

Στο «Ξέρει ο καιρός» της Ελένης Μαντέλου διαφαίνεται εντελώς ξεκάθαρα η διαφοροποίηση στην κατανομή των ρόλων.

«Κυριακή απόγευμα. Είναι στο δωμάτιο της. Ο πατέρας έχει κουρνιαώσει κάτω από τα κεντητά ανθρωπάκια που τριγυρίζουν πιασμένα χέρι χέρι το καπέλο του λαμπατέρ, διαβάζοντας την πολυσέλιδη εφημερίδα του. Ακούει τη μητέρα της να τραγουδάει μουρμουριστά ξεχωρίζοντας ρούχα για να βάλει πλυντήριο», σ. 25.

Σε άλλο σημείο του ίδιου μυθιστορήματος το παράπονο του συζύγου για την εργαζόμενη σύζυγό του και το «έλλειμμα απέναντι στα οικιακά της καθήκοντα» είναι μεγάλο.

«...όσο για τις δουλειές...Ε, όσο να' ναι, η Βάσια πλυντήριο, για παράδειγμα, δεν άπλωνε πια... Αλλά δεν ήταν αυτό, λίγο πολύ ετούτα γίνονταν αφότου η μητέρα της έπιασε δουλειά...Ο πατέρας της μια μέρα είπε «μείναμε μόνοι μας φτεράκι, η μάνα σου, ούτε καλόγρια να ήτανε, αφιερώθηκε σε άλλο σκοπό», σ. 142.

Ο σύζυγος από την άλλη εμμένει στον παραδοσιακό ρόλο του προμηθευτή της οικογένειας αφού στις περισσότερες περιπτώσεις είναι και το μόνο οικονομικά ενεργό μέλος της οικογένειας. Εμφανίζεται επίσης ως αρχηγός και προστάτης της οικογένειας, ανησυχεί για την υγεία και την ανάπτυξη των μελών της οικογένειας αλλά διατηρεί αποστάσεις και έχει περισσότερο το ρόλο του επιβλέποντα και του ρυθμιστή παρά του ενεργά συμμετέχοντα.

Στο «Κάτω από την καρδιά της» της Βούλας Μάστορη διαβάζουμε:

«Αχ αυτός ο μπαμπάς. Όλο φοβότανε για τη μαμά. Και για τη μαμά και για όλους μας», σ. 138.

Ενώ στο «Ψάχνοντας το άσπρο φως» της Ν. Κοκκινάκη δηλώνεται ρητά η ανάγκη του πατέρα ως αρχηγού της οικογένειας.

«...Η γιαγιά έπαιρνε όλες τις αποφάσεις. Κι ήταν καλύτερα, βέβαια, που γινόταν έτσι τα πράγματα, αφού το σπίτι είχε μείνει έρημο δίχως τον αρχηγό του. Η μητέρα, άλλωστε, ήταν στο κόσμο της αμίλητη, πιο αδύνατη και πιο σκοτεινή από ποτέ», σ. 58.

Είναι φανερό, από τα παραπάνω αποσπάσματα αλλά και από την όλη έρευνά μας στα κείμενα, ότι δεν παρατηρείται καμία ευέλικτη κατανομή των οικογενειακών ρόλων. Δεν διαφαίνεται πουθενά καμία συμφωνία μεταξύ των συζύγων, καμία ουσιαστική συμμετοχή άνδρα σε ρόλο που παραδοσιακά αποδίδεται σε γυναίκα. Σε κάποιες περιπτώσεις περιορίζονται σε «ένα χέρι βοήθειας», συνήθως όμως πάλι σ' ένα τομέα που θεωρείται και πάλι παραδοσιακά ανδρικός. Στο «Ξέρει ο καιρός» βλέπουμε τον σύζυγο να κάνει μια απ' αυτές τις δουλειές:

«...και για μάστορα τι έχεις να πεις; Κόρδωσε ο πατέρας της. Ο μπαμπούλης μου είναι και ο πρώτος!», σ. 34.

Ενδιαφέρον είναι ότι και η σύζυγος αυτού του είδους τη συμμετοχή ζητάει από τον σύζυγό της στο ίδιο μυθιστόρημα. Χαρακτηριστικά λέει:

«Βάλε κανένα καρφί στον τοίχο, του έλεγε, φτιάξε κανένα ντουλάπι, κλάδεψε καμιά τριανταφυλλιά, που όλο μ' αυτά τα παιχνίδια καταγίνεσαι...», σ. 33.

Κάποιες διεκδικήσεις και παράπονα διατυπώνονται από την πλευρά των γυναικών. Παρόλα αυτά οι γυναίκες μοιάζει να λειτουργούν μέσα στο ρόλο τους χωρίς οι απόψεις ή οι θέσεις τους να επηρεάζουν την δική τους πραγματικότητα. Εντονότερες φωνές διαμαρτυρίας και εναντίωσης για τον καταναγκασμό των γυναικών στο ρόλο της «βασίλισσας του σπιτιού», προέρχονται από τα νεαρότερα μέλη της οικογένειας, συνήθως από τη νεαρή κόρη, η οποία προβληματίζεται, αμφιβάλλει, διαφωνεί αλλά τελικά επηρεάζεται από την μητέρα της.

Στο «Μαργαρίτα» της Ν.Κοκκινάκη συναντάμε μια τέτοια περίπτωση:

«Με τη μαμά είμαστε εντελώς διαφορετικές...Τακτοποιεί το σπίτι, περιποιείται τα ρούχα, ψωνίζει ολόκληρα πρωινά- σκέψου ότι ξέρει σε ποια γωνιά της αγοράς, σε ποιο μαγαζί βρίσκεται το συγκεκριμένο είδος, κεντάει και μαγειρεύει υπέροχα. Είναι γενικά πολύ αφοσιωμένη στην οικογένεια της, αυτό πρέπει να της το αναγνωρίσω. Η μητέρα μου υπάρχει μέσα στο σπίτι και μέσα από μας. Όμως αν και κάποτε τη θαυμάζω, δεν θα έλεγα πως είναι ευτυχισμένη, ούτε θα ήθελα να γίνω σαν την μαμά. Μου πέφτει λίγο παλιομοδίτικη, κι ας είναι μόλις σαράντα χρονών», σ. 12.

Βλέπουμε λοιπόν, ότι ενώ στην παραδοσιακή κοινωνία η γυναίκα αποδεχόταν ως φυσικό προορισμό της την προσφορά, χωρίς να αισθάνεται μάλιστα ότι καταπιέζεται, η σύγχρονη Ελληνίδα έχει μπλεχτεί στο παιχνίδι της κατάκτησης της προσωπικής της

ευτυχίας. Παρότι αναθεωρεί και αμφισβητεί τις επιλογές του γυναικείου φύλου, διατηρεί μέσα της ζωντανά τα δεδομένα πιο παραδοσιακών αντιλήψεων και στάσεων ζωής. Έτσι η πλειονότητα του γυναικείου πληθυσμού παραπαίει ανάμεσα σε αντιφατικές αντιλήψεις και αλληλοσυγκρουόμενες συμπεριφορές.²⁵

Οι εργαζόμενες γυναίκες των μυθιστορημάτων δεν είναι πολλές, όπως αναφέραμε και παραπάνω. Για την ακρίβεια στους κεντρικούς ρόλους έχουμε πέντε γυναίκες εργαζόμενες.

Η μία είναι γυμνάστρια στο «Η εποχή των υακίνθων», άλλη είναι μικροβιολόγος στο «Ναταλία», οδοντίατρος στο «33», καταστηματάρχης ρούχων στο «Επικίνδυνα παιχνίδια», ηθοποιός στο «Χέγια».

Σε άλλα μυθιστορήματα και σε πρόσωπα που δεν έχουν κεντρικό ρόλο, αποδίδονται επαγγέλματα όπως αυτό της καθαρίστριας στο «Κάτω από την καρδιά της», αλλά και στο η «Εποχή των υακίνθων» καθώς και της βοηθού στο δικηγορικό γραφείο του συζύγου της στο «Μου μαθαίνετε να χαμογελάω παρακαλώ». Βέβαια υπάρχουν μυθιστορήματα όπου δεν αναφέρεται το επάγγελμα όπως στο «Σπίτι για πέντε» όπου απλά αναφέρεται ως εργαζόμενη.

Τα επαγγέλματα που ασκούνται από τις γυναίκες των μυθιστορημάτων δεν απαιτούν αυξημένες διοικητικές ικανότητες και δυναμισμό. Ακόμα και η περίπτωση της οδοντιάτρου και της μικροβιολόγου είναι ειδικότητες με χαμηλό ποσοστό ευθύνης σε σχέση με τις άλλες και παραδοσιακά επιλέγονται από γυναίκες.

Ενδιαφέρον και ως ένα σημείο εξαίρεση αποτελεί η μητέρα στα «Χέγια» της Ζώρζ Σαρή όπου η μητέρα είναι ηθοποιός και αντιπροσωπευτικός τύπος δυναμικής γυναίκας με άποψη και πολιτική τοποθέτηση. Παρουσιάζεται διεκδικητική και μαχητική πράγμα όμως που είχε συνέπειες στον ρόλο της ως μητέρας αφού αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το παιδί της για χάρη της πολιτικής της δράσης την περίοδο της χούντας.

Κρίνοντας συνολικά τις προτάσεις των συγγραφέων για την επαγγελματική απασχόληση των γυναικών θα λέγαμε ότι σε γενικές γραμμές αποδίδεται ρεαλιστικά η πραγματικότητα. Διακρίνεται όμως αναμφίβολα ένας συντηρητισμός τουλάχιστον για τις προοπτικές που θεωρητικά διανοίγονται στις μελλοντικές γενιές.

Κλείνοντας την ερμηνεία στην υποκατηγορία «Κατανομή οικογενειακών ρόλων» θα υπογραμμίζαμε την απουσία εφηβικών μυθιστορημάτων που αναδιοργανώνουν έτσι τις σχέσεις των δύο φύλων μέσα στην καθημερινότητα της οικογενειακής ζωής, ώστε να

²⁵ Χ. Κατάκη, ό.π. σ. 117-151.

απολαμβάνουν τα μέλη της εξίσου το δικαίωμα στην εξωοικιακή εργασία και να ευθύνονται εξίσου για τις υποχρεώσεις του σπιτιού.

Τελικά το κρίσιμο ερώτημα σε συνάφεια με όλα τα παραπάνω αφορά στη σχέση εργασίας και μητρότητας. Στα εφηβικά μυθιστορήματα διαφαίνεται ότι η επαγγελματική δραστηριότητα της γυναίκας να δημιουργεί έλλειμμα στα μητρικά και οικογενειακά της καθήκοντα. Ο προβληματισμός και η ανάλυση της κατηγορίας «Εικόνα της μητέρας» που ακολουθεί περιστρέφεται γύρω από το ποια είναι γενικότερα η εικόνα της μητέρας στο σύγχρονο εφηβικό μυθιστόρημα και ποιες οι πιθανές διαφοροποιήσεις, μετά την αύξηση του αριθμού των εργαζομένων γυναικών, από την εικόνα της μητέρας του παρελθόντος

4.2.2 Η εικόνα της μητέρας.

Στα εφηβικά μυθιστορήματα συναντάμε κυρίως μητέρες αφοσιωμένες ολοκληρωτικά στα παιδιά τους. Τα παιδιά τις αγαπούν, είτε συμφωνούν είτε διαφωνούν με τις πράξεις και τις ενέργειές τους. Είναι πάντα καλές, είτε είναι αυστηρές είτε όχι. Ας δούμε όμως κάποια αποσπάσματα από τα κείμενα για να σχηματίσουμε μία εικόνα για τον ρόλο της μητέρας έτσι όπως διαφαίνεται από τις απόψεις των παιδιών στα μυθιστορήματα.

Από το «Κάτω από την καρδιά της»

«Όχι. Η μαμά δεν έλεγε «κακά λόγια». Ακόμα κι όταν θύμωνε», σ. 91,

«...η μαμά ήταν περήφανη», σ. 94,

«...η μαμά ψυχοπονούσε και ψύλλο που λέει ο λόγος», σ. 113,

«Α, δεν τη σταματούσε τίποτε τώρα τη μαμά. Και να ξέρεις, πάντα της έβρισκε αυτό που έψαχνε», σ. 162.

Από το «Μαργαρίτα»

«...Η μαμά είναι γενικά πολύ αφοσιωμένη στην οικογένειά της...Η μητέρα μου υπάρχει στο σπίτι μέσα από μας....Όμως αν και τη θαυμάζω... μου πέφτει λίγο παλιομοδίτικη κι ας είναι μόνο σαράντα χρονών ...», σ. 12.

Βλέπουμε σ' αυτό το τελευταίο απόσπασμα ξεκάθαρα πια τη σύγκρουση που περιγράψαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Η νεαρή Ελληνίδα παραπαίει ανάμεσα στον παραδοσιακό ρόλο της μητέρας της που την θαυμάζει μεν για την αφοσίωσή της στην οικογένεια αλλά από την άλλη χωρίς να έχει ξεκαθαρίσει ακριβώς γιατί, φαίνεται να μην την ευχαριστεί ο τρόπος ζωής της μητέρας της ως αναφορά στις δικές της επιλογές. Είναι ενδιαφέρον ότι λέει «τη θαυμάζω» και όχι «την αγαπώ» που θα ήταν ίσως κατανοητό μια και πρόκειται για την μητέρα της και θα την αγαπούσε ακόμα και αν διαφωνούσε με τις

επιλογές της. Εμφανίζεται έντονα στα μυθιστορήματα η σύγκρουση του παραδοσιακού με την καινοτομία., της επιρροής των μητρικών και πατρικών προτύπων καθώς και η κοινωνικοποιητική δράση ενός ολόκληρου κοινωνικού συστήματος που εμποδίζει τα νεαρά τουλάχιστον κορίτσια να ξεκαθαρίσουν μέσα τους πια, όχι μόνο επιφανειακά και βερμπαλιστικά, αλλά να αποκρυσταλλώσουν ουσιαστικά και να αφομοιώσουν την πραγματική έννοια της ισότητας των δύο φύλων και να την μετατρέψουν σε πράξη.

Είναι φανερό λοιπόν ότι τα κείμενα ακολουθούν την στερεοτυπική εικόνα της μητέρας, που βασική της υποχρέωση είναι να φροντίζει τα παιδιά της και λιγότερο τον εαυτό της. Όλες οι μητέρες των κειμένων μαγειρεύουν για τα παιδιά τους, τα διαβάζουν όπου χρειάζεται, ανησυχούν για αυτά, κουβεντιάζουν μαζί τους, τα μαλώνουν και τα συμβουλεύουν. Κάποιες απ' αυτές είναι υπερπροστατευτικές και καταπιεστικές πράγμα που σχολιάζεται αρνητικά στα περισσότερα μυθιστορήματα, αλλά από την άλλη η στάση των συγγραφέων για μια πιο φιλελεύθερη αγωγή είναι από πολύ συγκρατημένη έως και αρνητική. Για να το κάνουμε αυτό πιο σαφές, ενώ φαίνεται ότι τα παιδιά των οικογενειών των μυθιστορημάτων διαμαρτύρονται και σαρκάζουν τις περιπτώσεις των μητέρων που είναι καταπιεστικές και υπερπροστατευτικές, οι συγγραφείς όμως αποδίδουν τα προβλήματα προσαρμογής, επικοινωνίας, δυσκολιών στη μάθηση, εμπλοκής με ναρκωτικά κλπ, στα παιδιά που προέρχονται από οικογένειες με φιλελεύθερες απόψεις ή εν τέλει με τη λιγότερο φορτική διαπαιδαγώγηση.

Στο «Μαργαρίτα» συναντάμε μία πολύ καταπιεστική μητέρα που έχει πρωταγωνιστικό ρόλο στο μυθιστόρημα κατά την διάρκεια του οποίου η νεαρή Μαργαρίτα εξιστορεί όλες τις εκφάνσεις αυτής της καταπίεσης πράγμα που οδηγεί τελικά μητέρα και κόρη να έχουν πολύ απόμακρες και τυπικές σχέσεις. Όταν όμως έρχεται η στιγμή να μιλήσει η φίλη της για την δική της μητέρα που είναι διαφορετική από το παραδοσιακό πρότυπο η στάση των συγγραφέων είναι αρνητική και απαξιωτική. Ας δούμε όμως τα δύο αποσπάσματα για να αντιληφθούμε καλύτερα την αντίφαση στις θέσεις της συγγραφέως για το ζήτημα.

«Η μητρική ευθύνη εκφράζεται μονάχα στην προσπάθεια να ακολουθώ τις εντολές της, από τον τρόπο εμφάνισής μου και την καθώς πρέπει συμπεριφορά μέχρι τους κανόνες ηθικής... Μπροστά σε μια τόσο τέλεια μητέρα δεν μπορώ παρά να υπακούω σιωπηλά εδώ και 17 χρόνια! Τι ωφελεί να αντιδράσω αφού έτσι πρέπει;», σ. 75.

Σε άλλο σημείο του ίδιου μυθιστορήματος, για την μητέρα της φίλης της διαβάζουμε:

«Η ζωή της μητέρας της, που διευθύνει διαφημιστικό γραφείο, δεν της αρέσει καθόλου. Είναι σαν να έχω μια μεγαλύτερη αδελφή μου εμπιστευτήκε. Σκέψου ότι η μαμά μου λέει τα πάντα, ακόμα και για τα φλέρτ της μου μιλάει», σ. 92.

Εντύπωση προκαλεί επίσης και η διάσταση απόψεων στο «Μου μαθαίνετε να χαμογελάω παρακαλώ» όπου υπάρχουν δύο οικογένειες συγγενικές μεταξύ τους. Η μία έχει μια αυταρχική καταπιεστική μητέρα με κόρη «με μαζεμένα τα λουριά» όπως λέει η ίδια, όμως «καλή μαθήτριά» και «λογικό κορίτσι», ενώ η άλλη οικογένεια με «μοντέρνα μητέρα» έχει κόρη που δεν την περιορίζει, ούτε της απαγορεύει πολλά πράγματα. Αυτήν όμως την κόρη η συγγραφέας επέλεξε να είναι η κακή μαθήτριά και να συλληφθεί κάνοντας χρήση ουσιών. Το μυθιστόρημα αποδίδει με σαφήνεια και σε πολλά σημεία την υπευθυνότητα στην μητέρα και στον τρόπο που διαπαιδαγωγεί την κόρη της. Χαρακτηριστικά, ο πατέρας της συντηρητικής οικογένειας λέει για τη μητέρα της άλλης οικογένειας:

«Άρπα την τώρα, Νίνα, με τις ξιपाσιές και τις μοντέρνες θεωρίες σου.!, σ. 102.

Στα παραπάνω μυθιστορήματα αλλά και στα περισσότερα θα λέγαμε του δείγματος με εξαίρεση τα « Σπίτι για πέντε», «Τα Χέγια», και το «33», διαγράφεται με διαύγεια μια μονοδιάστατη αντίληψη των συγγραφέων για το γυναικείο φύλο. Σε γενικές γραμμές απεικονίζεται μια γυναίκα που κύριος προορισμός της είναι η μητρότητα και η ανατροφή των παιδιών, στο πρόσωπο δε όλων αυτών των γυναικών εσωτερικεύονται τα χαρακτηριστικά που εξιδανικευμένα συνθέτουν την γυναίκα –ίνδαλμα. Ο μητρικός ρόλος ωραιοποιείται, στην πραγματικότητα όμως γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης, εφόσον εισχωρεί στους άλλους γυναικείους ρόλους και τους κυριεύει.²⁶

Στα μυθιστορήματα όμως που αναφέραμε παραπάνω και που εξαιρούνται από την παραπάνω περιγραφή διαπιστώνουμε μια σχετικά πιο σύγχρονη αντίληψη της μητέρας. Στο «Σπίτι για πέντε» συναντάμε τη διαζευγμένη μητέρα με παιδί, σε δεύτερο γάμο, στον οποίο ο επίσης δευτεροπαντρεμένος σύζυγός της έχει και αυτός παιδί από τον πρώτο του γάμο. Επιχειρούν λοιπόν να μείνουν όλοι μαζί σε ένα καινούργιο σπίτι. Η μητέρα που βρίσκεται σε αναμονή του τρίτου παιδιού, αντιμετωπίζει διάφορες δύσκολες καταστάσεις καθημερινά, οι οποίες αν και πολλές φορές την φέρνουν σε δύσκολη θέση προσπαθεί να τις αντιμετωπίσει άλλοτε με επιτυχία και άλλοτε όχι. Πρόκειται για μια ρεαλιστικότερη απεικόνιση της σύγχρονης μητέρας σε σχέση με άλλα μυθιστορήματα αλλά και εδώ

²⁶ Λ. Μ. Μουσούρου, *Γυναικεία απασχόληση και οικογένεια στην Ελλάδα και αλλού*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1985, σ. 101.

λείπουν τα στοιχεία εκείνα που θα ευαισθητοποιήσουν τα νέα παιδιά σε θέματα ισότητας των δύο φύλων και ισοκατανομής των οικογενειακών ρόλων.

Στα «Χέγια» της Ζώρζ Σαρή η μητέρα του μυθιστορήματος είναι στα όρια της απόρριψης. Παρότι δεν έχει πρωταγωνιστικό ρόλο στο μυθιστόρημα, έχει πολύ έντονη παρουσία σχεδόν σε όλη τη διάρκεια του μυθιστορήματος. Αρχικά, ο αναγνώστης μένει με την εντύπωση ότι η μητέρα αυτή έχει εγκαταλείψει το παιδί της χωρίς όμως να γνωρίζει τους λόγους. Στην συνέχεια, αποκαλύπτεται ότι πρόκειται για μια συνειδητοποιημένη γυναίκα με πολιτική άποψη και αντιδικτατορική δράση. Η δράση της αυτή και τα γεγονότα της περιόδου την παρασύρουν σε μια κατάσταση κινδύνου όπου για να σώσει τη ζωή της πρέπει να φυγαδευτεί στο εξωτερικό.

Με αυτό το μητρικό σύμβολο δίνεται και άλλη διάσταση στο μητρικό ρόλο διαμέσου του παιδικού βιβλίου. Η νέα μητέρα που δραστηριοποιείται και μάχεται για τα ιδανικά και τα πιστεύω της, πράγμα που ήταν μέχρι στιγμής ήταν μόνο προνόμιο και καθήκον περισσότερο των ανδρών. Η γυναίκα δεν χρησιμοποιεί ως πρόσχημα το φύλο της για να ενεργοποιηθεί σε δραστηριότητες που αποτελούν συνέπεια της προσωπικής της ιδεολογίας ούτε επικαλείται το μητρικό της ρόλο για την αποφυγή των προσωπικών της ευθυνών. Η λογοτεχνική αυτή μητέρα απαλλαγμένη από στενά προαπαιτούμενες συμπεριφορές, προκαθορισμένες μόνο και μόνο γιατί είναι συνδεδεμένες με το μητρικό πρότυπο αποδίδει ρεαλιστικότερα την πραγματικότητα αλλά και προετοιμάζει πληρέστερα τους μελλοντικούς ενήλικες.

Στο «33» του Μάνου Κοντολέων, συναντάμε μια άλλη μητέρα που δεν έχει τίποτα ηρωικό σαν την προηγούμενη, αλλά αντίθετα είναι καθημερινή, προβληματισμένη, γεμάτη εσωτερικές συγκρούσεις. Είναι επίσης εργαζόμενη ενώ παράλληλα έχει και την αποκλειστική φροντίδα των παιδιών της. Η ζωή της αναστατώνεται από ένα καινούργιο έρωτα, πράγμα που δημιουργεί προβληματισμούς και αναταράξεις στην ζωή των μελών της οικογένειας. Η ίδια παραπαίει ανάμεσα σε επιλογές ζωής που είναι πολύ σημαντικές για την ίδια. Ο συγγραφέας δεν δίνει απάντηση στο δίλημμα της ηρωίδας του. Αφήνει τον κάθε αναγνώστη να δώσει το δικό του τέλος στην ιστορία. Αυτή η στάση είναι πολύ ενδιαφέρουσα και σύγχρονη. Δεν καταλήγει για άλλη μια φορά σε προαποφασισμένη στάση της γυναίκας που πηγάζει από το μητρικό της ρόλο, αλλά παραδέχεται με αυτό τον τρόπο ότι οι συνθήκες της ανθρώπινης ζωής και οι ανθρώπινες συμπεριφορές έχουν αλλάξει.

Τα ερωτήματα που δημιουργούνται λοιπόν γύρω από το ρόλο της μητέρας και του πατέρα και την προετοιμασία ή καλύτερα την εκπαίδευση των ανθρώπων για την ανάληψη

τους, είναι πολλά και εύλογα. Οι κοινωνικοί ρόλοι και η εκπαίδευσή μας σε αυτούς είναι ένα μεγάλο ζήτημα. Για το ρόλο της μητέρας όμως, ακόμα περισσότερο, υπάρχει μεγάλη διάσταση απόψεων ανάμεσα σε μη φεμινιστές/ στρίες θεωρητικούς και σε φεμινιστές/στρίες.

Οι μεν πρώτοι δεν αναρωτιούνται για την αναπαραγωγή της μητρότητας ούτε και για την κοινωνική προέλευση της γονεϊκότητας, και φαίνεται να καταλήγουν ότι πρόκειται για μια βιολογικά αναπόφευκτη κατάσταση. Αυτό θεωρούν πραγματικότητα είτε αναγνωρίζουν είτε όχι την κοινωνιολογική σημασία της οικογένειας και του γυναικείου ρόλου στην κοινωνική αναπαραγωγή.

Οι φεμινιστές και φεμινίστριες συγγραφείς από την άλλη έχουν διαφορετικές εξηγήσεις. Μια σημαντική τάση στην φεμινιστική θεωρία (που συμβαδίζει με τους κοινωνικούς ψυχολόγους) στην εκμάθηση του ρόλου ή της γνωστικής εκπαίδευσης στο ρόλο συνίσταται στο ότι η μητρότητα των γυναικών, όπως και άλλες πτυχές της δραστηριότητας του γυναικείου φύλου, είναι προϊόν της εκπαίδευσης σε γυναικείους ρόλους και σχετίζεται με την ταυτότητα αυτών των ρόλων. Τα κορίτσια διδάσκονται να είναι μητέρες, εκπαιδεύονται στην φροντίδα των μωρών, και τους λένε ότι πρέπει να γίνουν μητέρες. Τυλίγονται σε ροζ κουβέρτες, παίζουν με κούκλες και έχουν τα φορτηγάκια των αδελφών τους αφημένα μακριά, μαθαίνουν ότι το να είσαι κορίτσι δεν είναι τόσο καλό όσο το να είσαι αγόρι, δεν επιτρέπεται να είναι βρώμικες, αποθαρρύνονται από σχολικές δραστηριότητες, και γι' αυτό γίνονται μητέρες. Βάλλονται από τα πρώτα παιδικά τους χρόνια με βιβλία, περιοδικά, σχολικά προγράμματα, τηλεοπτικά προγράμματα, γεμάτα από προμητρικά στερεότυπα φύλου. Ταυτίζονται με τις μητέρες τους καθώς μεγαλώνουν και αυτή η ταύτιση έχει σαν αποτέλεσμα την εξέλιξη του κοριτσιού σε μητέρα. Έτσι τα κορίτσια αυτά επιλέγουν στην συνέχεια να κάνουν «κοριτσιίστικα πράγματα» μόνο και στην συνέχεια «γυναικεία πράγματα» μόνο, όπως το να γίνουν μητέρες, ως αποτέλεσμα όσων έμαθαν όταν ήταν κορίτσια. Με αυτήν την οπτική, τα κορίτσια ταυτίζονται με τις μητέρες τους ως αποτέλεσμα της μάθησης ότι είναι κορίτσια και θέλουν να είναι όπως πρέπει να είναι ένα κορίτσι.

Μια άλλη άποψη στο θέμα παρουσιάζεται από την Margaret Polatnick, η οποία αναρωτιέται όχι γιατί οι γυναίκες γίνονται μητέρες αλλά γιατί δεν γίνονται οι άνδρες. Η δική της εξήγηση συνδέεται με την κατανομή της ισχύος και του κοινωνικού ελέγχου. Θεωρεί δεδομένη την ισχύ των ανδρών όπως θεωρεί και δεδομένη την έλλειψη ισχύος των γυναικών και υποστηρίζει ότι οι άνδρες χρησιμοποιούν την ισχύ τους να επιβάλλουν την διαιώνιση της μητρότητας στις γυναίκες. «Οι άνδρες δεν μεγαλώνουν παιδιά επειδή δεν

θέλουν». (Αυτό βέβαια συνεπάγεται ότι είναι ικανοί να επιβάλλουν τις προτιμήσεις τους). Η Polatnick επιχειρεί να δείξει γιατί άνθρωποι στην κοινωνία μας που έχουν δύναμη πάνω σε άλλους επιλέγουν να μην παρέχουν γονεϊκή φροντίδα. Το να είσαι γονιός, ως μια απασχόληση που δεν πληρώνεται, αποκλείεται από τον κόσμο της δημόσιας δύναμης, συνεπάγεται χαμηλότερο στάτους, λιγότερη δύναμη, και μικρότερο έλεγχο στον πλούτο από την εργασία που πληρώνεται. Η επιβολή ανατροφής και φροντίδας των παιδιών στις γυναίκες διατηρεί την έλλειψη ισχύος στις γυναίκες.

Όλες οι απόψεις των φεμινιστών/στριων θεωρητικών συγκλίνουν στο ότι η φροντίδα και ανατροφή των παιδιών από γυναίκες είναι αποτέλεσμα κομφορμιστικής συμπεριφοράς και προσωπικών προθέσεων.²⁷

4.2.3 Η εικόνα του πατέρα

Η εικόνα του πατέρα στα μυθιστορήματα του δείγματος είναι εξιδανικευμένη στα μάτια των παιδιών. Σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις των συζυγικών οικογενειών του δείγματος ο πατέρας είναι ο «καλός» της υπόθεσης, κυρίως στις περιπτώσεις που υπάρχουν προβλήματα με καταπιεστικές και υπερπροστατευτικές μητέρες. Ο πατέρας είναι εκείνος που κρατάει τις αποστάσεις από τα παιδιά ενώ ταυτόχρονα επιβλέπει και συντονίζει τις δραστηριότητες που τα αφορούν. Ακριβώς όμως αυτή η μη ενεργή εμπλοκή του στα καθημερινά ζητήματα των παιδιών και της οικογένειας που σχετίζονται με την διατροφή, την ένδυση, την παρακολούθηση στα μαθήματα, έχει κάνει την παρουσία του στα μυθιστορήματα να απεικονίζεται τρυφερή, ευαίσθητη, με καλή καρδιά, με κατανόηση. Εμφανίζονται σχεδόν πάντα λιγομίλητοι, σοβαροί, μετρημένοι, σίγουροι για αυτό που λένε, καταπιεστικοί όπως και οι μητέρες καμιά φορά, αλλά πάντα με καλή καρδιά και καλές προθέσεις. Φαίνεται σε αρκετά σημεία των μυθιστορημάτων ο πατέρας να είναι αντικείμενο θαυμασμού από τα παιδιά. Τον θαυμάζουν για την δύναμή του, τις γνώσεις του, την αποφασιστικότητά του. Ο μπαμπάς είναι για βόλτες και χαλαρές κουβεντούλες, ενώ η μαμά για δουλειές στο σπίτι, αγγαρείες και φωνές. Τα παρακάτω αποσπάσματα δίνουν μία εικόνα γύρω από το πώς βλέπουν τα παιδιά τον πατέρα στο εφηβικό μυθιστόρημα.

Στο «Μαργαρίτα»:

²⁷ Chodorow A, «The reproduction of mothering: Psychoanalysis "The sociology of gender", 1978, U. of. C. Press, από το φάκελο σημειώσεων του μαθήματος «Φύλο και σύγχρονη κοινωνική θεωρία», Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας, σ. 11.

«Τον κοιτώ ίσια στα μάτια και μαντεύει την επιθυμία μου, ξέρει τι θέλω, μπορεί και τι σκέφτομαι. Ο μπαμπάς δεν φλναρεί όπως η μαμά, και του αρέσει το διάβασμα, αντίθετα από εκείνη. Μπορεί γι' αυτό να ταιριάζουμε περισσότερο...», σ. 29.

Στο «Μου μαθαίνετε να χαμογελάω παρακαλώ»:

«...και προπαντός όχι τη συντροφιά του μπαμπά(δεν τη βαριέται), κι εκείνη την αγάπη του την απέραντη, που την αγκάλιαζε σαν σύννεφο στο χρώμα του ουρανού, χρυσό και γαλάζιο.», σ. 13.

Στο «Ψάχνοντας για το άσπρο φως»:

«...ο καλός Αη-Βασίλης με την πυκνή κατάλευκη γενειάδα δεν είναι παρά ο γλυκός μπαμπάς σου, που μαντεύει την επιθυμία σου για το πρωτοχρονιάτικο δώρο», σ. 23.

Σε άλλο σημείο του ίδιου βιβλίου:

«Την Άννα την ενοχλούσε τρομερά η αυταπάτη αυτή του πατέρα της, που ήταν ο μόνος άνθρωπος που εκείνη τουλάχιστον, δε θα μπορούσε να κοροϊδέψει ποτέ, κι ούτε ποτέ να πει ψέματα», σ. 27.

Στο «Φίλοι-φίλοι καρδιοφίλου»:

«...ο πατέρας μου μπορεί να απειλούσε πως θα φύγει, αλλά είχε καλή καρδιά», σ. 24.

Εξαίρεση αποτελεί ο πατέρας στο «Αυγό της Έχιδνας», ο οποίος δεν έχει καμία συμμετοχή στη ζωή και τα προβλήματα της οικογένειας του. Απορροφημένος από την επαγγελματική του ζωή και τις φιλοδοξίες του δεν διαθέτει χρόνο για τα παιδιά του παρά μόνο για τα επικρίνει σε κάθε ευκαιρία. Έτσι ο μεγάλος γιος της οικογένειας είναι πολύ επικριτικός απέναντί του, σχεδόν απορριπτικός όπως εξάλλου και στην μητέρα του. Είναι η μοναδική περίπτωση που συναντήσαμε στα μυθιστορήματα, όπου η ουσιαστική απουσία των γονιών είναι σχεδόν ολοκληρωτική. Εδώ δεν υπάρχουν απλά προβλήματα επικοινωνίας ανάμεσα στις δύο γενιές αλλά ουσιαστικά διακοπή σχέσεων. Ο νέος δεν μπορεί να τους εμπιστευθεί, ούτε καν να τους πλησιάσει. Αυτοί εμφανίζονται εξαιρετικά αδιάφοροι για τα παιδιά τους και πολύ απασχολημένοι με τα προσωπικά τους προβλήματα. Παρόλα αυτά στην εναγώνια προσπάθεια του νέου, ο οποίος πάσχει από Aids, να βρει στήριγμα και πατρική κατανόηση, δικαιολογεί τον πατέρα του και προσπαθεί να κατανοήσει τη στάση του.

Διαβάζουμε σε κάποιο σημείο του μυθιστορήματος:

«...δεν ήταν σκληρός ο πατέρας μου. Τη μέρα που γεννήθηκα...δεν μ' άφηνε λεπτό από την αγκαλιά του....Προσπαθούσε όμως πάντα να επιβάλλει τη δική του θέληση», σ. 31, 31.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο πατέρας στα μυθιστορήματα είναι ο αρχηγός της οικογένειας. Ακόμα και στην περίπτωση που η μητέρα είναι πιο δυναμική, όπως στο

«Μαργαρίτα», και παίρνει αποφάσεις, αυτό δεν πρέπει να γίνεται φανερά αλλά με ένα ιδιαίτερο τρόπο ώστε να φαίνεται ότι αποφασίζει ο πατέρας.

Η μητέρα φέρεται να λέει στο ίδιο βιβλίο σε κόρη και ανιψιά:

«Αν νομίζετε ότι θα καθυστερήσετε περισσότερο να πάρετε άδεια από τους πατεράδες σας».

Η εξουσία του πατέρα δεν αμφισβητείται. Στις συζυγικές οικογένειες του δείγματος ο πατέρας λειτουργεί ως παραδοσιακός οικογενειάρχης, που έχει σαν βασικό καθήκον την εξεύρεση πόρων και την εξασφάλιση της υλικής υποστήριξης της οικογένειας. Στο «Επικίνδυνα παιχνίδια» ο πατέρας παθαίνει μια μορφή κατάθλιψης, επειδή τα επαγγελματικά του δεν εξελίσσονται με τον τρόπο που θέλει και έτσι φεύγει και εξαφανίζεται από την οικογένειά του ντροπιασμένος και δυστυχής. Στο διάστημα της απουσίας του η οικογένεια υποφέρει και ενώ η μητέρα εργάζεται, στην ουσία εκείνη που παίρνει τη θέση του πατέρα ως προστάτης της οικογένειας είναι η γιαγιά. Στην απουσία του πατέρα και στην αδυναμία της μητέρας, αποδίδει το μυθιστόρημα, την εμπλοκή της κόρης με τα ναρκωτικά. Οποσδήποτε η ευθύνη αποδίδεται και στους δύο γονείς, αλλά δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στην εξαφάνιση του πατέρα η οποία συνεπάγεται την πλήρη αποδιοργάνωση της οικογένειας. Γι' αυτό ακριβώς το λόγο τα πράγματα τακτοποιούνται όταν πια ο πατέρας επιστρέφει στην οικογένεια του, με καινούργια δουλειά, τακτοποιημένος οικονομικά και εμφανίζεται ως ο σωτήρας που ρυθμίζει πια τα πάντα. Δηλώνει δε ο ίδιος ότι έφυγε από κοντά τους γιατί δεν μπορούσε να ζήσει ως αποτυχημένος που δεν μπορεί να συντηρήσει την οικογένεια του. Δεν έδωσε κανένα σημείο ζωής όλο αυτό το διάστημα γιατί ήθελε πρώτα να «πετύχει» επαγγελματικά και οικονομικά και κατόπιν να επιστρέψει «με το κεφάλι ψηλά».

Χαρακτηριστικά λέει:

«Ήθελα να γυρίσω με το κεφάλι ψηλά, νικητής...Με σίγουρη δουλειά και γεμάτο πορτοφόλι. Έπρεπε ν' αποδείξω πρώτα στον εαυτό μου κι ύστερα σ' εσάς ότι είμαι άξιος να ζήσω την οικογένεια μου...», σ. 133.

Η καινούργια του δουλειά είναι στην Θεσσαλονίκη οπότε εκεί πρόκειται να μετακομίσει όλη η οικογένεια. Δεν υπάρχει κανένας προβληματισμός από μέρους του για την εργασία της μητέρας που είναι στην Αθήνα και πως μπορεί εκείνη να εργαστεί στη Θεσσαλονίκη μια και ουσιαστικά θεωρείται βοηθητική και σαφώς υποδεέστερης σημασίας από εκείνη του πατέρα.

Δεν συναντήσαμε κανένα πατέρα να αναλαμβάνει ή να συμμετέχει με κάποιους τρόπους σε οικιακές εργασίες, εκτός από τις περιπτώσεις μονογονεϊκών οικογενειών όπου

αρχηγός είναι ο πατέρας και θα τις συζητήσουμε σε επόμενο κεφάλαιο. Ακόμα και στις περιπτώσεις όπου η μητέρα είναι εργαζόμενη δεν παρατηρείται καμιά μορφή συμμετοχής από τον πατέρα στην φροντίδα των παιδιών και του σπιτιού. Η παρουσία τους γίνεται αισθητή μόνο σε έκτακτες περιστάσεις όπως στις αρρώστιες ή στα ατυχήματα των παιδιών όπου κατά κανόνα τρέχουν μαζί με την μητέρα στο γιατρό ή στο νοσοκομείο.

Δεν παρατηρήσαμε στα μυθιστορήματα να ασκείται κριτική ή να εκφράζονται παράπονα από τα παιδιά για τον πατέρα σε αντίθεση με την περίπτωση της μητέρας με εξαίρεση το «Αυγό της Έχιδνας» όπου ασκείται κριτική και για τους δύο γονείς.

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι η εικόνα του πατέρα στα μυθιστορήματα, είναι παραδοσιακή, χωρίς όμως να διαθέτει τα στοιχεία της αυταρχικότητας και των προνομίων που είχε στο παρελθόν, ως απόλυτος αρχηγός της οικογένειας. Εξακολουθεί να είναι ο βασικός υπεύθυνος για την οικονομική υποστήριξη της οικογένειά του, ο προστάτης τους και ο βασικός συντελεστής λήψης αποφάσεων για μικρά αλλά και για μεγάλα ζητήματα. Οι σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στα παιδιά και τον πατέρα είναι πιο τρυφερές απ' ότι στο παρελθόν. Εμφανίζεται πιο ευαίσθητος και με μεγαλύτερη κατανόηση από την μητέρα στα προβλήματα των εφήβων. Σε πολλά μυθιστορήματα όπου η μητέρα δεν εργάζεται στο δημόσιο χώρο, αποκομίσαμε την εντύπωση ότι ο θαυμασμός των παιδιών για τον πατέρα και η αυστηρή κριτική από την άλλη για την μητέρα, είχε να κάνει με την διάσταση εργαζόμενου και μη εργαζόμενου ατόμου. Ο πατέρας της ελληνικής οικογένειας αποπνέει σιγουριά στα παιδιά και εμπιστοσύνη. Παρότι δεν είναι εκδηλωτικός σχεδόν ποτέ-τα παιδιά τις περισσότερες φορές μαντεύουν την διάθεσή του-τους αφιερώνει χρόνο κυρίως για περιπάτους, εκδρομές, συζητήσεις και τους παρέχει βοήθεια σε πράγματα που δεν είναι όμως σχετικά με την καθημερινή και αναγκαία φροντίδα τους. Ανεξάρτητα από το επάγγελμα του τα παιδιά τον θαυμάζουν και σε όλες τις περιπτώσεις αναζητούν και προβάλλουν τα καλά στοιχεία του χαρακτήρα του.

4.2.4 Η εικόνα του παιδιού

Οι δραστηριότητες των παιδιών των μυθιστορημάτων του δείγματος σχετίζονται κυρίως με το σχολείο. Στο «Φίλοι-φίλοι καρδιοφίλοι» περιγράφονται αναλυτικά σκηνές από τη σχολική ζωή της ηρωίδας. Οι σχέσεις της με την δασκάλα, τους συμμαθητές της, τα παιχνίδια τους, οι σκανδαλιές τους είναι κεντρικό θέμα του μυθιστορήματος. Επίσης αναφορές και αναλυτικές περιγραφές από τη σχολική ζωή συναντάμε και στο «Ξέρει ο καιρός».

Όλα τα παιδιά στα μυθιστορήματα ανεξάρτητα από την ηλικία τους απασχολούνται με τα μαθήματά τους, το διάβασμα και τις εξετάσεις. Ιδιαίτερα, όταν η ηρωίδα είναι στην τελευταία τάξη του σχολείου το θέμα των εξετάσεων είναι κυρίαρχο. Παρουσιάζονται παιδιά με μεγάλη αγωνία και άγχος, που καταβάλουν μεγάλη προσπάθεια να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις του εκπαιδευτικού συστήματος αλλά και των οικογενειών τους. Τέτοιες καταστάσεις συναντάμε στο «Μου μαθαίνεται να χαμογελάω παρακαλώ», στο «Μαργαρίτα» και στο «Ψάχνοντας το άσπρο φως».

Στο «Μου μαθαίνεται να χαμογελάω παρακαλώ» η νεαρή ηρωίδα έχει στόχους στη ζωή της που περνάνε μέσα από την επιτυχία της στο πανεπιστήμιο. Η προσπάθεια που καταβάλει είναι τεράστια όπως επίσης και η πίεση που δέχεται από την μητέρα της. Από μια συνομιλία της μητέρας της με μια φίλη της διαγράφεται καθαρά η σημασία που δίνει η μητέρα στις καλές επιδόσεις της κόρης της.

«Ναι, Βιβή μου, και βέβαια βγήκε πρώτη στην τάξη της !Πάλι. Και βέβαια θα πάρει έπαινο και το απονυσιολόγιο του χρόνου. Ε, ε τέτοιο διάβασμα! Τι λόγια μου είπαν οι καθηγητές της! Το κορίτσι σας κυρία μου, είναι διάνοια!», σ. 10.

Τα όνειρά της νεαρής ηρωίδας του παραπάνω μυθιστορήματος καταρρέουν μετά από δύο συνεχόμενες αποτυχίες στις εξετάσεις για το πανεπιστήμιο. Αισθάνεται ντροπιασμένη και αποτυχημένη. Η μητέρα της εξακολουθεί να την επηρεάζει και να την κατευθύνει στις μετέπειτα επιλογές της. Η ίδια φαίνεται εντελώς παραδομένη στην επιρροή και την εξουσία της μέχρι τη στιγμή που δημόσιος υπάλληλος πια, όπως το ήθελε η μητέρα της, αντιλαμβάνεται ότι δεν έχει ζήσει τη ζωή που ονειρευόταν εκείνη αλλά τη ζωή που διάλεξε η μητέρα της για αυτήν.

Στο μυθιστόρημα αυτό διαγράφεται ξεκάθαρα η σπουδαιότητα που δίνουν οι γονείς στην Ελλάδα στην εισαγωγή των παιδιών τους στο πανεπιστήμιο. Όταν αυτή η μητέρα κάνει όνειρα για την κόρη της φαίνεται να λέει:

«Την Ιφιγένεια; Σχεδόν δεν την βλέπω πια .Τόσο απασχολημένη...Όταν είναι κανείς διαπρεπής επιστήμων...», σ. 76.

Στο «Ψάχνοντας το άσπρο φως», η ηρωίδα χάνει τον πατέρα της και στη συνέχεια αποτυγχάνει στις εξετάσεις εισαγωγής της στο πανεπιστήμιο. Η αποτυχία της αποδίδεται από την ίδια στην έλλειψη οργάνωσης και σκληρής μελέτης. Μετά όμως από πολύ προσπάθεια να ξεπεράσει τον θάνατο του πατέρα της, οργανώνεται και ετοιμάζεται να ξαναδώσει εξετάσεις. Είναι σαφές στο μυθιστόρημα ότι αυτό το επιδιώκει γιατί πιστεύει ότι αυτό ήθελε και ο πατέρας της όσο ζούσε και θα ήθελε να είναι περήφανος για εκείνη.

Αλλά και στο «Μαργαρίτα» η ηρωίδα απασχολείται πολύ με το διάβασμα και την προετοιμασία για τις εξετάσεις. Μέσα από μια ημερολογιακού τύπου εξιστόρηση της καθημερινότητας και των προβλημάτων της, που στην πραγματικότητα είναι γράμματα που απευθύνει σε ένα παλιό της καθηγητή αλλά που δεν τα στέλνει ποτέ, καθρεφτίζεται όλη η αγωνία της για τις εξετάσεις και η μεγάλη προσπάθεια που καταβάλει να είναι καλή μαθήτρια.

Βέβαια στο σημείο αυτό θέλαμε να τονίσουμε ότι σε όλα τα μυθιστορήματα το «καλό παιδί» συνδέεται με τον «καλό μαθητή». Δεν έχει διαχωριστεί ακόμα ούτε στην συνείδηση των συγγραφέων ότι είναι δυνατόν αυτά τα δύο πράγματα να είναι διαφορετικά και ξεχωριστά. Στο «σπίτι για πέντε» διαβάζουμε:

«Από το Φίλιππο δεν έχουμε κανένα παράπονο. Σπουδαίο παιδί! Σοβαρός, μελετηρός. Όχι σαν τον Άρη, που διαβάζει μονάχα Αστερίξ!..», σ. 53.

Οι περισσότεροι λοιπόν μαθητές και μαθήτριες του δείγματος είναι καλοί, έξυπνοι και εργατικοί μαθητές. Μέτριοι μαθητές που δεν αγαπούν το διάβασμα ή παρουσιάζουν κάποιες δυσκολίες στη μελέτη είναι μόνο τέσσερις, οι οποίοι έχουν και δεύτερους ρόλους στα μυθιστορήματα.

Είναι νομίζουμε σαφές ότι στα μυθιστορήματα ενθαρρύνεται η σχολική μελέτη και η προσπάθεια που οδηγεί στην επιτυχία και την αναγνώριση, χωρίς όμως να αποκρύπτονται οι δυσκολίες, τα προβλήματα και οι αποτυχίες.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ενθάρρυνση των συγγραφέων γύρω από την λογοτεχνική μελέτη. Πολλά παιδιά των μυθιστορημάτων αγαπούν το λογοτεχνικό βιβλίο στο οποίο συναντούν συνήθως ένα φίλο, ένα σύντροφο και σύμβουλο στις δύσκολες στιγμές. Ανατρέχουν συχνά σ' αυτά προκειμένου να βρουν απαντήσεις ή απλά να ξεκουραστούν και να ξεχαστούν από τα σχολικά διαβάσματα και ζητήματα της εφηβείας που τα απασχολούν. Μερικά δε από αυτά εκδηλώνουν ενδιαφέροντα συγγραφικά, τα οποία τα συμπεριλαμβάνουν και στις μελλοντικές τους επιδιώξεις.

Χωρίς να χάνουν τον παιδαγωγικό τους στόχο τα εφηβικά μυθιστορήματα θεωρούμε ότι αποδίδουν με ρεαλισμό και χωρίς καθόλου θα λέγαμε διδακτική διάθεση την πραγματικότητα γύρω από το σχολείο και τα εκπαιδευτικά πράγματα γενικότερα.

Τα παιδιά στα μυθιστορήματα αναλαμβάνουν πρωτοβουλίες και δράση σε αρκετά ζητήματα. Δεν είναι παθητικά όντα που υπακούουν χωρίς να σκέφτονται και να κρίνουν.

Η περίπτωση του Λεωνή στο «Καναρίνι και μέντα» είναι η πιο χαρακτηριστική. Παρουσιάζεται ο μικρός ήρωας όχι στον κλασικό ρόλο του παιδιού που απολαμβάνει τις φροντίδες της θείας του, με την οποία μένει μαζί, αλλά ως άτομο που συμμετέχει στις

δουλείες του σπιτιού, στο μέτρο βέβαια που μπορεί και έχει τον χρόνο. Όταν τα πράγματα γίνονται δύσκολα για αυτόν, αποφασίζει να φύγει κρυφά από την θεία του και να επιστρέψει στο ίδρυμα που έζησε από μικρός. Με τη φυγή του αυτή παίρνει μια σειρά αποφάσεις, έρχεται σε επαφή με διάφορους ανθρώπους και αντιμετωπίζει πολλούς κινδύνους τους οποίους όμως με την εξυπνάδα αλλά και το ήθος που διαθέτει τους ξεπερνάει.

Ενδιαφέρον σ' αυτό το μυθιστόρημα είναι η προσπάθεια της συγγραφέως να μη ξεπεράσει την ευαίσθητη ισορροπία ανάμεσα στην νομιμότητα και την παρανομία το «σωστό» και το «λάθος». Να μη δημιουργήσει λανθασμένες εντυπώσεις στους νεαρούς αναγνώστες και ίσως λανθασμένα πρότυπα συμπεριφοράς. Η παιδαγωγική λειτουργία του μυθιστορήματος επανεμφανίζεται συχνά και αποτρέπει υπερβάσεις των ορίων του «κοινωνικώς αποδεκτού» και του «πολιτικώς ορθού».

Μετά τη φυγή του ο Λεωνής για να φτάσει στο ίδρυμα, μπαίνει στο λεωφορείο χωρίς να χτυπήσει εισιτήριο, αλλά υπόσχεται στον εαυτό του ότι με πρώτη ευκαιρία θα χτυπήσει δύο. Λέει αρκετά ψέματα προκειμένου να εξασφαλίσει μεταφορικό μέσο και κάποια χρήματα αλλά έχει τρομερές τύψεις και κάποια στιγμή δεν αντέχει και ομολογεί την αλήθεια. Σε καμιά περίπτωση λοιπόν δεν δημιουργείται η εντύπωση ότι πρόκειται για κάποιο παιδί που κάνει παράνομες πράξεις, αντίθετα προβάλλεται μέσα από αυτές, η ευαίσθησία, η δυναμικότητα του χαρακτήρα και το ήθος του.

Τα παιδιά των μυθιστορημάτων υποχρεώνονται πολλές φορές από τους γονείς τους ή τους στενούς συγγενείς σε δράσεις που δεν τις επιθυμούν, αλλά είναι τόσο φανερό η αντίθεσή τους που δεν αφήνει περιθώρια να σκεφτεί ο αναγνώστης ότι πρόκειται για πειθήνια άτομα χωρίς βούληση. Αντίθετα δημιουργούνται αρνητικά συναισθήματα για τους γονείς που με τη ματαιοδοξία τους ταλαιπωρούν τα παιδιά.

Στο «Φίλοι-φίλοι καρδιοφίλου» για παράδειγμα, η νεαρή ηρωίδα πρέπει να μάθει τρόπους καλής συμπεριφοράς μια και πρόκειται να επισκεφτεί τη νονά της καλεσμένη σε τραπέζι για να εορτάσουν την ονομαστική της εορτή. Περιγράφει λοιπόν τις προσπάθειές της ή καλύτερα τα μαρτύρια της. Οι σκηνές αυτές δεν δημιουργούν σε καμιά περίπτωση την εντύπωση ότι η μικρή είναι ένα υπάκουο κορίτσι το οποίο εκπαιδεύεται να αναλάβει τον κοινωνικό ρόλο που «οφείλει» στο μέλλον, αλλά ένα έξυπνο παιδί με δημιουργικό μυαλό και ατελείωτη φαντασία. Με πολύ χιούμορ λοιπόν η συγγραφέας περιγράφει τη σκηνή:

«Άφησα κάτω τα μαχαιροπήρουνα, πήρα το μπουτάκι και άρχισα να το ροκανίζω. Η νονά μου έστελνε βλέμματα σαν κεραυνούς, τότε σε μένα τότε στην μαμά μου.

-Τουλάχιστον μη σκουπιστείς στη λινή πετσέτα! Μου ψιθύρισε εκείνη, κι εγώ της έγνεψα όχι, να μην ανησυχεί. Τελειώνοντας, σκούπισα το χέρι μου στο βελούδο της καρέκλας», σ. 58.

Ακόμα όμως και στις περιπτώσεις που οι επικοινωνιακές σχέσεις των παιδιών δεν είναι καλές με τους γονείς τους, και αυτό γίνεται στις περιπτώσεις κυρίως που ο ένας ή και οι δύο γονείς είναι καταπιεστικοί ή υπερπροστατευτικοί, το βάρος της ευθύνης για την αποτυχία των σχέσεων ή των προβλημάτων που δημιουργούνται δεν πέφτει από τους συγγραφείς στα παιδιά αλλά στους γονείς. Τα παιδιά φαίνεται να συνειδητοποιούν τα «λάθη» συμπεριφοράς ή και διαπαιδαγώγησης των μεγάλων τα οποία αναφέρουν, σχολιάζουν και πολλές φορές ειρωνεύονται. Στο ίδιο μυθιστόρημα διαβάζουμε:

«Αυτή η μαμά μου όλο κάτι καλό έχει να πει για μένα! Πότε ότι είμαι ανορθόγραφη, πότε ακατάστατη και πότε ότι έχω μεγάλη μύτη. Την άκουσα να λέει σε μια φίλη της: -Ήμουν πολύ ωραία μικρή... Δυστυχώς, η κόρη μου έμοιασε στον μπαμπά της», σ. 112.

Στο «Ναταλία» συναντάμε τον πατέρα της ηρωίδας που δείχνει να ενδιαφέρεται πολύ για την προσαρμογή της συμπεριφοράς της κόρης του στα πρότυπα μιας μικρής «καθώς πρέπει» κυρίας. Η κόρη του όμως φαίνεται να διαπιστώνει την κενότητα όλων αυτών των φιλοδοξιών και τη βλέπουμε να το σχολιάζει:

«Η Ναταλία είναι μια μικρή δεσποινίς» συνηθίζει να λέει ο πατέρας μου, λες και όλο το πρόβλημα ήταν να γίνω «δεσποινίς». Ελπίζω βέβαια να τον απασχολεί το ίδιο και το αν νιώθω καλά, αν αισθάνομαι δυνατή κι ευτυχισμένη», σ. 13.

Τα παιδιά λοιπόν στα μυθιστορήματα εμφανίζονται δυναμικά, με άποψη, με πλούσια συναισθήματα. Έχουν αρετές και ικανότητες. Επιθυμούν και επιζητούν την συμπαράσταση και την κατανόηση των γονιών τους άσχετα αν αυτό δεν πραγματοποιείται πάντα. Ακόμα και στις περιπτώσεις των καταπιεσμένων παιδιών είναι ξεκάθαρη η στάση των συγγραφέων ότι πρόκειται για απαράδεκτη κατάσταση που αποβαίνει τελικά εις βάρος του παιδιού.

5. Διαπροσωπικές σχέσεις

5.1. Ανάμεσα στους γονείς

Οι αναφορές που υπάρχουν στα μυθιστορήματα γύρω από τις σχέσεις των γονέων δεν είναι ούτε πάρα πολλές, ούτε πολύ περιγραφικές. Θα λέγαμε ότι οι συγγραφείς αποφεύγουν

να διαπραγματευθούν εκτενώς το θέμα ακόμα και στις περιπτώσεις που οι σχέσεις είναι διαταραγμένες και τελικά οι σύζυγοι οδηγούνται σε λύση διαζυγίου.

Στο «Φίλοι-φίλοι καρδιοφίλου», δηλώνονται ρητά κάποιες διαφωνίες και μερικοί διαπληκτισμοί ανάμεσα στους γονείς της κεντρικής οικογένειας που περιγράφει το μυθιστόρημα, κυρίως πάνω σε προσωπικές επιλογές και όχι σε θέματα που αφορούν τα παιδιά. Οι δύο γονείς νοιάζονται για το καλό του παιδιού τους αλλά εκδηλώνουν το ενδιαφέρον τους και την φροντίδα τους με διαφορετικό τρόπο. Και σ' αυτό το μυθιστόρημα δεν υπάρχουν λεπτομέρειες και σκηνές γύρω από τις σχέσεις του ζευγαριού, αλλά καθίσταται σαφές ότι παρά τις διαφωνίες τους, κεντρική θέση κατέχει η κοινή αγάπη και το ενδιαφέρον για την κόρη τους. Παρά τις κακές σχέσεις του ζευγαριού δεν κακολογούν ο ένας τον άλλον και κυρίως μπροστά στο παιδί. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το σημείο που η μητέρα μιλάει με την αδελφή της για τον σύζυγό της και τα προβλήματα του γάμου της στα γαλλικά για μην καταλαβαίνει η κόρη της.

Επίσης δεν υπάρχουν σημαντικές αναφορές γύρω από αισθήματα αγάπης και τρυφερότητας καθώς και συναισθηματικές συναλλαγές ανάμεσα στον πατέρα και την μητέρα. Στο «Κάτω από την καρδιά της» η νεαρή σύζυγος βρίσκεται αρκετά συχνά στην αγκαλιά του συζύγου της όπου βρίσκει στοργή και ασφάλεια, ενώ λίγες σκηνές συντροφικότητας του ζευγαριού περιγράφονται και στο «Η εποχή των υακίνθων». Στα υπόλοιπα μυθιστορήματα όπου πρωταγωνιστεί η συζυγική οικογένεια θα λέγαμε ότι παρουσιάζονται σχέσεις ανάμεσα στα ζευγάρια απόμακρες και αδιάφορες. Δεν παρατηρείται επίσης κάποια μορφή ουσιαστικής επικοινωνίας παρά μόνο για την διευθέτηση καθημερινών προβλημάτων.

Συνήθως τα ζευγάρια περιγράφονται από τους συγγραφείς ως δύο διαφορετικοί άνθρωποι με ξεχωριστά ενδιαφέροντα και ασχολίες που πολλές φορές γίνονται αφορμή για διαφωνίες και εντάσεις. Η κοινή συμβίωση πολλών χρόνων δεν φαίνεται να έχει καταλήξει σε συμφωνίες, κατανόηση και επικοινωνία αλλά αντίθετα θα λέγαμε σε διαφωνίες, απομάκρυνση του ενός από τον άλλο και αντιπαλότητα σε πολλά πεδία της καθημερινής ζωής. Για παράδειγμα στο «Η εποχή των υακίνθων» ο πρώτος σύζυγος και πατέρας της νεαρής ηρωίδας έχει ένα πολύ ενοχλητικό χόμπι για τη μητέρα- φτιάχνει караβάκια- ενώ η ίδια ενδιαφέρεται για παλιά έπιπλα και αντικείμενα σπιτιού. Στο «Μου μαθαίνεται να χαμογελάω παρακαλώ» ο πατέρας ζει σ' ένα σπίτι όπου ανήκει στην γυναίκα του και όπου στους υπόλοιπους δύο ορόφους κατοικούν τα δύο αδέρφια της. Εκείνος προσπαθεί να προβάλλει την δική του οικογένεια παρουσιάζοντας διαρκώς φανταστικούς συγγενείς- ήρωες και αντιπαθεί ό,τι προέρχεται ή συνδέεται με την γυναίκα του και την δική της

οικογένεια (τόπος καταγωγής της, συνήθειες κλπ). Στο πρώτο μυθιστόρημα κατέληξαν σε διαζύγιο, στο δεύτερο σε συμβατικές σχέσεις που βασίζονται στην καταπίεση του ενός από τον άλλο.

Στο «Κάτω από την καρδιά της», το ζευγάρι δεν έχει καθόλου κοινά ενδιαφέροντα. Είναι εντελώς διαφορετικοί άνθρωποι, με διαφορετική κοινωνική προέλευση, παιδεία και κοινωνικοποίηση. Η χειριστική συμπεριφορά του συζύγου από την μία μεριά και η μεγάλη αγάπη, αφοσίωση και θαυμασμός της νεαρής συμβίας του στο πρόσωπό του αλλά και στον πρόσφατο σχετικά γάμο τους, δεν επιτρέπει τη δημιουργία κλίματος διαφωνιών, εντάσεων, και ψυχρότητας στο γάμο τους, αλλά αντίθετα προβάλλονται σχέσεις που βασίζονται στον θαυμασμό από τη πλευρά της συζύγου και στο σχεδόν «πατρικό» ενδιαφέρον από την πλευρά του συζύγου.

Αναφερόμενοι στη χειριστική συμπεριφορά του συζύγου στο «Κάτω από την καρδιά της», θα θέλαμε να επεκταθούμε λίγο παραπάνω σ' αυτό το θέμα, διερευνώντας τις σχέσεις εξουσίας που αναπτύσσονται μέσα στην οικογένεια. Οι σχέσεις αυτές είτε σχετίζονται με το φύλο, κυρίως ως αναφορά στις μεταξύ των συζύγων σχέσεις, είτε σχετίζονται με την ηλικία ως αναφορά στις σχέσεις μεγαλύτερων και μικρότερων, δηλαδή παιδιών και γονέων ή μεταξύ αδελφών ή στενών συγγενών σε κάποιες περιπτώσεις. Η δομή της οικογένειας φαίνεται ότι εκφράζει και αναπαράγει την έννοια της εξουσίας και της εξάρτησης όπως αυτή του άνδρα πάνω στη γυναίκα και του ενήλικα πάνω στο παιδί. Εξουσία, να θυμίσουμε στο σημείο αυτό, θεωρείται σύμφωνα με τον Max Weber, η νόμιμα ασκούμενη δύναμη. Η αναγνωρισμένη και αποδεκτή ικανότητα καθορισμού της συμπεριφοράς του άλλου, ακόμα και παρά την εκφρασμένη αντίρρηση του.

Έτσι, σε όλα τα μυθιστορήματα του δείγματος διαπιστώθηκαν σχέσεις εξουσίας και των δύο κατηγοριών. Στην πρώτη κατηγορία, δηλαδή στις σχέσεις που σχετίζονται το φύλο, παρατηρήθηκαν εξουσιαστικές σχέσεις κυρίως των ανδρών σε γυναίκες. Περιπτώσεις που να συμβαίνει απολύτως το αντίθετο δεν παρατηρήθηκαν. Όμως πρέπει να σημειώσουμε ότι σε κάποιες περιπτώσεις, όπως για παράδειγμα στο «Μου μαθαίνετε να χαμογελάω παρακαλώ», φαίνεται να παίζεται ένα παιχνίδι κυριαρχίας ανάμεσα στους δύο συζύγους. Ο ένας προσπαθεί να καθορίσει την συμπεριφορά του άλλου και αυτό εναλλάσσεται διαρκώς σε όλη τη διάρκεια του μυθιστορήματος.

Τα μυθιστορήματα στα οποία αποκρυπτογραφούνται σχέσεις εξουσίας είναι πολλά. Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει το «Κάτω από την καρδιά της» όπου εκεί περιγράφονται σε όλη τους την έκταση οι σχέσεις αυτές. Ο σύζυγος μεγαλύτερος σε ηλικία προσπαθεί να κατευθύνει τη ζωή της νεαρής συζύγου του, να την προστατεύσει, να την

διαπαιδαγωγήσει ακόμα και να την μορφώσει. Εκείνη διαφωνεί με πολλά από αυτά αλλά δεν αντιδρά ποτέ δραστικά. Αντίθετα μέσα σε ένα περίεργο κλίμα υποτιθέμενων φεμινιστικών εξάρσεων, που μένουν όμως μόνο στα λόγια, στην πραγματικότητα υποτάσσεται στον τρόπο ζωής που πονηρά και έμμεσα της επιβάλλει ο σύζυγός της.

Χαρακτηριστικά αποσπάσματα από το βιβλίο είναι:

«Λοιπόν, τότε η μαμά είχε γίνει κατακόκκινη (από την προσβολή του συζύγου) κι ήθελε να του πει κάτι αμέσως, αλλά κατάπιε τη γλώσσα της. Άλλωστε εκείνη είχε φαγωθεί να τον πάρει», σ. 16.

Σε άλλο σημείο στο ίδιο βιβλίο:

«Δεν ξέρω για τους άλλους άντρες, αλλά ο μπαμπάς ήταν πολύ έξυπνος. Γι αυτό κι άφηγε τις δύο φιλενάδες την Κυριακή να πάνε σινεμά στην απογευματινή και μετά να καθίσουν κάπου για ένα γλυκό και να τα πουν», σ. 61.

Και όσο δε για τον πρώτο γάμο του συζύγου στο «Κάτω από την καρδιά της»:

«Α, στον πρώτο γάμο του μπαμπά έπεφτε και ξύλο. Όμως, όλα κι όλα. Η μαμά το είχε ξεκόψει αυτό από την αρχή στον μπαμπά», σ. 93.

Είτε λοιπόν εμφανίζονται σχέσεις εξουσίας μονομερώς όπως οι παραπάνω, είτε πραγματοποιείται ένας διαρκής αγώνας επικράτησης, είναι γεγονός ότι οι εξουσιαστικές σχέσεις που παρατηρούνται στην ευρύτερη κοινωνία αναπαράγονται από την οικογένεια και διαιωνίζονται. Το σκεπτικό που διατυπώνεται και στο παραπάνω μυθιστόρημα «...το βασικό είναι να σκίσεις τη γάτα πρώτος!», σ. 94, περιγράφει και επιβεβαιώνει τα παραπάνω.

5.2 Ανάμεσα σε γονείς και παιδιά

Όπως αναφέραμε και στο κεφάλαιο γύρω από την εικόνα των παιδιών στα μυθιστορήματα, η ευαισθησία, ο προβληματισμός, η δυναμικότητα αλλά και οι καλοί τρόποι, είναι στοιχεία που φαίνεται να χαρακτηρίζουν τα παιδιά των μυθιστορημάτων. Οι συγγραφείς είναι σαφώς με το μέρος τους προσπαθώντας να αποδώσουν στο χαρτί τις αγωνίες τους, τα αδιέξοδά τους, τις σχολικές τους προσπάθειες, τις υπερβολές της εφηβείας τους, την σκληρότητά τους καμιά φορά, τις απερισκεψίες τους, την νεανική τους ορμητικότητα αλλά το έντονα ανεπτυγμένο κριτικό τους πνεύμα. Εξάλλου, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι νέοι αποτελούν σχεδόν αποκλειστικά το αναγνωστικό κοινό αυτών των μυθιστορημάτων.

Οι σχέσεις ανάμεσα στους γονείς και στα παιδιά είναι οπωσδήποτε σχέσεις φροντίδας και στοργής από την πλευρά των γονέων. Οι γονείς δείχνουν μεγάλο ενδιαφέρον για τις σπουδές, για την υγεία τους, την διατροφή τους, τις συναναστροφές τους. Η παιδοκεντρικότητα, χαρακτηριστικό της σύγχρονης οικογένειας, είναι απόλυτα εμφανής στα μυθιστορήματα του δείγματος. Σε κάποιες δε περιπτώσεις η φροντίδα των γονιών είναι τόσο υπερβολική και καταπιεστική που έχει άσχημα αποτελέσματα στην ζωή του νέου. ~~Στα μυθιστορήματα την συναντάμε κυρίως από τις μητέρες, οι οποίες φτάνουν σε~~ εξωφρενικές υπερβολές και φαντάζονται παντού κινδύνους. Αυτή η αντιμετώπιση δημιουργεί εκτός των άλλων προβλημάτων και επικοινωνιακά προβλήματα ανάμεσα στους νέους και τους γονείς τους.

Στο «Μου μαθαίνεται να χαμογελάω παρακαλώ» η μητέρα της ηρωίδας είναι τόσο προστατευτική και καταπιεστική ώστε οι σχέσεις της με την κόρη της είναι ουσιαστικά σχέσεις επιβολής από μέρους της και υπακοής από την κόρη της. Ουσιαστική επικοινωνία και διάλογος μεταξύ τους δεν υπάρχει, ενώ σ' όλο αυτό το αρνητικό κλίμα η ουδετερότητα του πατέρα δεν βοηθά καθόλου την κατάσταση. Ακόμα και σ' αυτές τις περιπτώσεις όμως η αγάπη ανάμεσα στα μέλη της οικογένειας είναι δεδομένη και αδιαμφισβήτητη.

Χαρακτηριστικά δείγματα της υπερπροστασίας της μητέρας για την δεκαεξάχρονη κόρη της στο παραπάνω μυθιστόρημα είναι τα εξής:

«Η Ιφιγένεια δεν είχε ξανακάνει μπάνιο όποτε ήθελε ούτε όση ώρα ήθελε. Μια ότι η μαμά δεν οδηγούσε και ενώ σιχαινόταν τα λεωφορεία, δίσταζε να υποχρεώνεται στους άλλους, μια η τρύπα του όζοντος κι οι υπεριώδεις ακτίνες, μια «Μην πας βαθιά, η θάλασσα σε τραβάει μέσα, μπορεί να κουραστείς και να πνιγείς!», σ. 28.

Οι σχέσεις λοιπόν ανάμεσα στους γονείς και τα παιδιά δεν είναι πάντα ρόδινες και ευτυχισμένες. Εκτός από την περίπτωση του Στέφανου στο «Αυγό της Έχιδνας» και της Ιφιγένειας στο «Μου μαθαίνετε να χαμογελάω παρακαλώ», όπου στην πραγματικότητα δεν υπάρχει απολύτως καμιά επικοινωνία και κατανόηση ανάμεσα στους γονείς και στα παιδιά τους, σε όλα τα υπόλοιπα μυθιστορήματα παρατηρούνται σχέσεις μεγαλύτερης επικοινωνίας μεν αλλά που βασίζονται πάντα στην πατρική και μητρική εξουσία να ρυθμίζουν πράγματα και καταστάσεις που αφορούν τον νέο και την νέα. Άλλοτε αυτές οι ρυθμίσεις γίνονται μέσα από διάλογο και επικοινωνία, όπως για παράδειγμα στο «Σπίτι για πέντε» και άλλοτε μέσα από καθαρή άσκηση εξουσίας που φτάνει μερικές φορές και στην άσκηση βίας από τους γονείς στα παιδιά τους.

Μερικά τέτοια παραδείγματα συναντάμε στο «Μου μαθαίνετε να χαμογελάω παρακαλώ»:

«Το δεξί της χέρι (της μητέρας) με τη χοντρή βέρα έσκασε με δύναμη πάνω στο μάγουλο της Ιφιγένειας», σ. 16.

Σε άλλο σημείο στο ίδιο μυθιστόρημα:

«..Μα το δικό της το ρεζίλι, που την έδερνε ακόμα, κορίτσι δεκαέξι χρονών!», σ. 16.

Στο «Οι δυο τους κι άλλοι δυο» συναντάμε και εκεί τον πατέρα της μικρής ηρωίδας να βρίσκεται κάποια στιγμή σε κατάσταση εκτός ελέγχου:

«Το χέρι του Μάρκου (ο πατέρας) σηκώθηκε και έπεσε πάνω στο πρόσωπό της» (στην κόρη), σ. 58.

Στο ίδιο μυθιστόρημα η μικρή ηρωίδα φαίνεται να δίνει μια πολύ εύστοχη εξήγηση για την υπερβολικά καταπιεστική συμπεριφορά του πατέρα της:

«Που όλο προσπαθεί να με ψαρέψει με ποιους μίλησα, με ποιους χόρεψα στα πάρτι και τέτοια άλλα παρόμοια, που μου τη δίνουν. Κι όλα αυτά τα κάνει- είμαι σίγουρη-γιατί δεν έχει και με κανέναν άλλο να ασχοληθεί. Η μόνη διαθέσιμη είμαι εγώ και πάνω σ' εμένα ξεσπά τα αρχιγιλίκια του!..», σ. 35.

Οι γονείς επιτρέπουν και απαγορεύουν πράγματα στα παιδιά τους ανάλογα με τον τρόπο που αντιλαμβάνονται οι ίδιοι τη ζωή και τους κινδύνους. Δεν παρατηρείται κάποια ομοιόμορφη στάση απέναντι στο ζήτημα. Είναι πάντως γεγονός, ότι ο έλεγχος και οι απαγορεύσεις συναντώνται σε όλα τα μυθιστορήματα. Υπάρχουν διαφοροποιήσεις μόνο στον βαθμό ελέγχου και ελευθερίας από τους γονείς προς τα παιδιά.

Στο «Μου μαθαίνεται να χαμογελάω παρακαλώ» διαβάζουμε:

«Η μαμά είχε έναν ολόκληρο κατάλογο από ΑΠΑΓΟΡΕΥΕΤΑΙ κι η διαφορά της από τον μπαμπά ήταν πως δεν έμπαινε καν στο κόπο να τα αιτιολογήσει.», σ. 11.

Στα περισσότερα μυθιστορήματα σχηματίζεται η εικόνα των διαφορετικών απόψεων και του επικοινωνιακού χάσματος ανάμεσα στους νέους και τους γονείς τους. Οι νέοι φαίνεται να το συνειδητοποιούν και το υπομένουν ως «αναγκαίο κακό», παρότι είναι φανερό ότι επιθυμούν μια πιο ουσιαστική επικοινωνία και περιμένουν από τους γονείς τους μια πιο σύγχρονη αντιμετώπιση. Διατυπώνουν λοιπόν πολύ συχνά παράπονα και σκέψεις που αποδεικνύουν την επιθυμία τους για πιο φιλικές και ουσιαστικές σχέσεις μέσα στην οικογένεια τους.

Είναι γεγονός λοιπόν ότι η εικόνα των σχέσεων ανάμεσα στα παιδιά και τους γονείς τους δεν είναι πάντα ιδανική. Παρότι πρόκειται σχεδόν πάντα για μια οικογένεια ικανή να οργανώνεται προς όφελος των μελών της, η συγκέντρωση κάτω από την ίδια στέγη δεν γίνεται πάντα σ' ένα κλίμα χωρίς συγκρούσεις και διαφωνίες μεταξύ τους.

5.3 Τα άλλα μέλη της οικογένειας

Ο παππούς και η γιαγιά θεωρούνται βασικά μέλη της ελληνικής οικογένειας.

Στα περισσότερα μυθιστορήματα του δείγματος δεν συναντήσαμε μόνιμη συμβίωση οικογένειας με τα ηλικιωμένα μέλη της. Συμβίωση υπάρχει μόνο στο «Κάτω από την καρδιά της» όπου η μεγάλη κόρη της οικογένειας αναλαμβάνει να φροντίζει, σε μόνιμη βάση, την άρρωστη και ανήμπορη πια μητέρα της μέχρι τα τελευταία της. Στο ίδιο μυθιστόρημα σημαντικό ρόλο παίζουν και το ζευγάρι των γονέων της νεαρής μητέρας που δεν ζουν βέβαια μαζί της, αλλά διατηρούν στενές σχέσεις μαζί της.

Σε όλα σχεδόν τα άλλα μυθιστορήματα κυρίαρχο ρόλο έχει συνήθως η γιαγιά. Την συναντάμε πολύ συχνά και σε διάφορους ρόλους. Άλλοτε είναι η γιαγιά που την επισκέπτονται τα εγγόνια στις διακοπές στο χωριό, άλλοτε ζει κοντά τους και επισκέπτεται συχνά την οικογένεια του γιου ή της κόρης και άλλοτε ζει μαζί τους, κυρίως στις περιπτώσεις μονογονεϊκών οικογενειών, για να βοηθήσει οικονομικά και στις καθημερινές φροντίδες του σπιτιού. Είναι όμως πάντα προστατευτική, συντηρητική στις απόψεις της, γεμάτη συμβουλές και φροντίδες για τα εγγόνια και για όλη την οικογένεια.

Δεν συναντήσαμε λοιπόν στα μυθιστορήματα μόνο γιαγιάδες και παππούδες που τους επισκέπτονται τα εγγόνια τους τα καλοκαίρια στα χωριά, όπως στο «Λάθος κύριε Νόιγκερ», αλλά και γιαγιάδες που ζουν στην πόλη δυναμικές, που ενδιαφέρονται μεν για τα παιδιά τους αλλά έχουν και προσωπικά ενδιαφέροντα όπως η γιαγιά στο «Επικίνδυνα παιχνίδια». Σε πολλές περιπτώσεις αναλαμβάνουν την φροντίδα της οικογένειας και ρόλο αρχηγού ειδικά όταν δεν υπάρχει ο άνδρας της οικογένειας.

Διαβάζουμε στο «Ψάχνοντας για το άσπρο φως» για την συμπεριφορά της γιαγιάς μετά τον θάνατο του πατέρα της οικογένειας:

«... δεν τα συνήθιζε κάτι τέτοια η γιαγιά. Εδώ και λίγο καιρό μετακόμισε στο σπίτι τους, φερόταν σαν αρχηγός, ήθελε, δηλαδή, πάντα να παίρνει τις αποφάσεις να 'χει τον τελευταίο λόγο, από τα πιο μικρά ίσαμε τα μεγαλύτερα.», σ. 58.

Εκτός από τις γιαγιάδες και τους παππούδες, στα μυθιστορήματα ενεργό ρόλο παίζει και το ευρύτερο οικογενειακό περιβάλλον. Πολύ συχνά θείοι και θείες, ανίψια και ξαδέλφια εμπλέκονται στα μυθιστορήματα. Οι επαφές μεταξύ τους δεν είναι μόνο σε οικογενειακές γιορτές αλλά είναι συχνές και ουσιαστικές. Στις περισσότερες περιπτώσεις είναι σχέσεις αλληλοβοήθειας και ουσιαστικής εμπλοκής στα προβλήματα της οικογένειας.

Συναντάμε τους θείους, κυρίως τους μεγαλύτερους στην ηλικία, συχνά να παίζουν τον ρόλο του προστάτη ή του συμβούλου της οικογένειας.

Τα μυθιστορήματα αναφέρονται πολύ συχνά και στις οικογενειακές συγκεντρώσεις που γίνονται στις ονομαστικές εορτές, γενέθλια, επετείους, Χριστούγεννα και όλες τις μεγάλες γιορτές. Ανταλλάσσουν δώρα, συζητούν, διαφωνούν και σχολιάζουν. Η συχνότητα των μυθιστορηματικών αναφορών στις οικογενειακές συγκεντρώσεις μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι εξακολουθούν να αποτελούν ένα σημαντικό συνδετικό στοιχείο της ελληνικής οικογένειας, πράγμα που ενισχύει την άποψη περί οικογενειοκεντρικότητας της ελληνικής κοινωνίας. Στις οικογενειακές αυτές συγκεντρώσεις συνηθίζεται να παρευρίσκονται κυρίως οι στενοί συγγενείς και πρόσωπα που συνδέονται με την οικογένεια με κάποιο επίσημο τρόπο όπως π.χ κουμπάροι. Επίσης, δεν παρατηρούνται σημαντικές αναφορές σε φιλικές συγκεντρώσεις και γενικότερα σε φιλικές σχέσεις των γονέων.

Στο «Κάτω από την καρδιά της» διαβάζουμε για το παραδοσιακό τελετουργικό της οικογενειακής γιορτής:

«....την ήθελε συνέχεια κοντά του, (σε οικογ. συγκέντρωση)....κι ας έλεγε το πρωτόκολλο της οικογένειας ότι τότε οι γυναίκες φεύγουν κι αφήνουν τους άντρες να τα πουν», σ. 60.

Στο «Μαργαρίτα» οι διακοπές είναι οικογενειακές:

«....φεύγουμε για διακοπές. Θα μείνουμε στο σπίτι της θείας Τάνιας, της αδελφής της μαμάς. Μαζί μας θα είναι η οικογένεια της θείας μου, ο άντρας της, ο θείος Αλέκος, και τα δικά της παιδιά, η Στέλλα...», σ. 45.

Κάποια από τα θέματα των συζητήσεων στις οικογενειακές συγκεντρώσεις όπως τα παρουσιάζει η Ιφιγένεια στο «Μου μαθαίνεται να χαμογελάω παρακαλώ»:

«Δοκίμασε να κάθεται τ' απόβραδα με τους μεγάλους στου θείου Ιάκωβου. Μιλούσαν για πολιτική, για τα συγγενολόγια, για πίεση, δίαιτες και χοληστερίνη» σ137

Προετοιμασίες και ενθουσιασμό για την οικογενειακή γιορτή συναντάμε στο «Η εποχή των υακίνθων».

«Έλεγα για την Αγγελική κι εκείνα τα καταπληκτικά σχέδια που είχαμε κάνει για κείνη τη σημαντική οικογενειακή γιορτή. Τι θα φορέσουμε, τι θα ψωνίσουμε, τι θα μαγειρέψουμε...», σ. 10.

Οι συγγενείς λοιπόν στο εφηβικό μυθιστόρημα παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο όπως φαίνεται και από τα παρακάτω αποσπάσματα. Χαρακτηριστικά στο «Οι δυο τους κι άλλοι δυο», οι δύο γιαγιάδες της μικρής ηρωίδας συνηθίζουν τα εξής:

«Οι γιαγιάδες παλιά ερχόντουσαν κάθε μέρα, τώρα όμως, ευτυχώς, το κόψανε αυτό το καθημερινό κι έρχονται μόνο δύο φορές την εβδομάδα...», σ. 17.

Στο «Η εποχή των Υακίνθων» ο αδελφός της μητέρας της οικογένειας εμπλέκεται ενεργά στη ζωή της αδελφής.

«Όμως, ο θεός Απόστολος ήθελε να εγκρίνει τις παρέες της μαμάς, να γνωρίζει όλες τις δοσοληψίες της ιδίως με άντρες, και όλα αυτά γίνονταν θαυμάσιες ευκαιρίες για να τσακώνονται», σ. 15.

Σε άλλο σημείο του ίδιου μυθιστορήματος διαβάζουμε για τις προθέσεις του θείου:

«Ο θεός Απόστολος όμως είχε βάλει σκοπό της ζωής του να ξαναπαντρέψει τη μαμά, με γαμπρό της αρεσκείας του αυτή τη φορά, για να εκπληρώσει το χρέος του», σ. 48.

Οι σχέσεις ανάμεσα τις γιαγιάδες και τα εγγόνια είναι συνήθως τρυφερές. Τους κάνουν χατίρια και δώρα. Τα φροντίζουν και απαλλαγμένες από την αποκλειστική ευθύνη τους παίζουν τον ρόλο του καλού στις διαφωνίες τους με τους γονείς τους.

Στο «Επικίνδυνα παιχνίδια» η νεαρή ηρωίδα του μυθιστορήματος λέει για την γιαγιά της:

«Η γιαγιά δε θέλει να μου λείπει τίποτα, τις γιαγιάδες τις έφτιαξε ο θεός για να γλιτώνουν τα εγγόνια τους από την γρίνια των γονιών τους,...η γιαγιά μου δίνει κάθε μήνα «επίδομα βιβλιοθήκης...», σ. 25.

Είναι φανερό ότι η σύγχρονη πυρηνική οικογένεια διατηρεί στενές σχέσεις με το συγγενικό της περιβάλλον. Η αλληλοβοήθεια και η αλληλοϋποστήριξη των μελών είναι φανερή στα μυθιστορήματα, είτε πρόκειται για την περίθαλψη των ηλικιωμένων μελών της οικογένειας, είτε πρόκειται για παροχή βοήθειας από τις γιαγιάδες και τους παππούδες στην εργαζόμενη μητέρα. Οποσδήποτε η συχνότητα εμφάνισης των συγγενών στα μυθιστορήματα και ο μεγάλος βαθμός εμπλοκής τους στα ζητήματα της συζυγικής οικογένειας μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι οι συγγενικοί δεσμοί στην σύγχρονη ελληνική οικογένεια εξακολουθούν να είναι αρκετά ισχυροί.

6. Οι λειτουργίες της σύγχρονης οικογένειας.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει σε όλες οι οικογένειες του δείγματος υπάρχουν ένα ή δύο παιδιά. Η αναπαραγωγική λειτουργία της οικογένειας είναι δεδομένη. Ο αριθμός των παιδιών μειώνεται σημαντικά από τις προηγούμενες δεκαετίες αλλά η διαιώνιση του

ανθρώπινου γένους εξακολουθεί να πραγματοποιείται μέσα στους κόλπους της οικογένειας.

Οι οικονομικές λειτουργίες της οικογένειας δεν είναι κεντρικό θέμα στα μυθιστορήματα. Τα μέλη των οικογενειών του δείγματος αρκετά συχνά αναπτύσσουν καταναλωτική δράση, ενώ από την άλλη πλευρά δεν υπάρχει οικογένεια που να λειτουργεί ως πλήρης οικονομική μονάδα (παραγωγής και κατανάλωσης).

Η εκπαίδευση των νέων μελών της οικογένειας πραγματοποιείται και ρυθμίζεται από το κράτος. Το σχολείο, ο ρόλος του αλλά και οι δραστηριότητες που αναπτύσσονται σ' αυτό απασχολεί τα μυθιστορήματα μια και είναι ένα από τα κεντρικά ενδιαφέροντα και μέρος της ζωής των ηρώων τους. Περιγράφονται οι σχολικοί χώροι και οι καθημερινές δραστηριότητες αλλά δίνεται κυρίως έμφαση στις διαπροσωπικές σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στους μαθητές αλλά και ανάμεσα σε μαθητές και τους καθηγητές τους.

Η λειτουργία της οικογένειας όμως που είναι ιδιαίτερα έκδηλη στα μυθιστορήματα είναι η ψυχολογική. Η ανάγκη για προστασία και στοργή μέσα στην οικογένεια είναι έκδηλη. Όταν συναντούν πάσης φύσεως δυσκολίες τα μέλη των οικογενειών, κατά κανόνα, επιθυμούν και συνήθως βρίσκουν υποστήριξη από την οικογένεια τους. Οι πιο συνηθισμένες περιπτώσεις είναι αυτές των παιδιών των οικογενειών που σχεδόν για κάθε πρόβλημα ή σε κάθε δύσκολη στιγμή νοιώθουν την ανάγκη της παρηγοριάς ή της αγκαλιάς της μητέρας ή του πατέρα τους ανάλογα με το ποιον από τους δύο αισθάνονται περισσότερο κοντά.

Τα προβλήματα που απασχολούν τα παιδιά αυτής της ηλικίας και παρουσιάζονται στα μυθιστορήματα, σχετίζονται συνήθως με το σχολείο, τις εξετάσεις, τις σχέσεις με τους συμμαθητές ή συμμαθήτριες, τις φιλικές τους σχέσεις, τις σχέσεις με συγγενικά ή άλλα πρόσωπα του περιβάλλοντος τους και τις σχέσεις με τους ίδιους τους γονείς τους ή τους ανθρώπους που έχουν αναλάβει την φροντίδα τους και συμβιώνουν μαζί τους. Μόνο στο «Αυγό της Έχιδνας» συναντήσαμε το πρόβλημα του AIDS και στο «Επικίνδυνα παιχνίδια» πρόβλημα με ναρκωτικά όπου είναι και τα κεντρικά θέματα αυτών των μυθιστορημάτων. Αναφορά σε περιστατικό με ναρκωτικά υπάρχει και στο «Μου μαθαίνετε να χαμογελάω παρακαλώ».

Στο «Καναρίνι και μέντα» ο νέος του μυθιστορήματος έχει να παλέψει με σκληρές και αντίξοες συνθήκες. Συναντά κακούς και επικίνδυνους ανθρώπους μέχρι τελικά να τα καταφέρει και να καταλήξει ασφαλής στην οικογένεια του και στους ανθρώπους που τον

αγαπούν. Η ασφάλεια και η στοργή που παρέχεται από την οικογένεια είναι ιδιαίτερα τονισμένη στα μυθιστορήματα.

Αλλά και σε όλα σχεδόν τα μυθιστορήματα, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, δίνεται μεγάλη έμφαση στην παροχή ασφάλειας, σιγουριάς, άκριτης αποδοχής και στοργής από την οικογένεια ή έστω από κάποια μέλη της.

Στο «Κάτω από την καρδιά της» διαβάζουμε για τον μικρό της οικογένειας: *«Ο Νικόλας μας δε φώναζε κανέναν όταν τρόμαζε. Απλώς έτρεχε και κλεινόταν στην αγκαλιά της μαμάς»*, σ. 78.

Στο ίδιο μυθιστόρημα η υπόσχεση του πατέρα για παροχή παντοτινής βοήθειας και στήριξης περιλαμβάνεται στη φράση:

«Να ξέρεις κόρη μου ότι είμαι εδώ για σένα. Για πάντα», σ. 100.

Στο «Η εποχή των υακίνθων» η νεαρή ηρωίδα τονίζει τη σπουδαιότητα της υποστήριξης της οικογένειας της:

«Εγώ όμως είχα τις δικές μου ιδέες και τις δικές μου απόψεις και πολύ καμάρι να ο μπαμπάς και η μαμά ήταν με το μέρος μου και με παίρνανε, μάλιστα και στα σοβαρά», σ. 34.

Στο ίδιο μυθιστόρημα όταν τα σταθερά σημεία στήριξης, δηλαδή οι γονείς κλονίζονται, χάνεται στην πραγματικότητα η σιγουριά και η ασφάλεια που αναζητούν οι νέοι από τους γονείς τους:

«...δεν υπάρχει τίποτα πιο δύσκολο και πιο πικρό για ένα παιδί, και μάλιστα της ηλικίας στην οποία ήμουν εγώ τότε, από το να βλέπει τη μαμά του ή τον μπαμπά του να κλαίει. Σαν να γκρεμίζεται ένας τοίχος που πάνω του ακουμπάει. Σαν να γυρίζει ο κόσμος ανάποδα», σ. 70.

Την τρυφερότητα και την ασφάλεια του οικογενειακού περιβάλλοντος τονίζει και η νέα στα «Επικίνδυνα παιχνίδια» λέγοντας:

«Με παίρνει ο ύπνος με το χέδι του μπαμπά, το γέλιο της μαμάς, την καληνύχτα της γιαγιάς. Ο κόσμος μου... Γεμάτος αγάπη, γαλήνη, ξεγνοιασιά κι ασφάλεια...», σ. 37.

Βέβαια ψυχολογική στήριξη δεν υπάρχει μόνο από τους γονείς προς τα παιδιά τους αλλά και μεταξύ των συζύγων και των συγγενικών μελών της οικογένειας.

Οι σύζυγοι συμπαραστέκονται ο ένας στον άλλο σε δύσκολες στιγμές ασθενειών, ατυχημάτων, δυσκολιών και προβλημάτων στην εργασία τους ή οπουδήποτε αλλού. Το ίδιο κάνουν και οι συγγενείς οι οποίοι τρέχουν κάθε στιγμή σε κάθε δυσκολία της οικογένειας.

Οι οικογένειες σε γενικές γραμμές εμφανίζονται ενωμένες, ιδιαίτερα όταν υπάρχει κάποιος ορατός κίνδυνος που απειλεί κάποιο μέλος της. Δεν αποκλείονται οι διαφωνίες, οι ζήλιες, τα παράπονα πολλές φορές ή ακόμα και ανταγωνισμός μεταξύ τους αλλά σε γενικές γραμμές το πλαίσιο είναι να καταδειχθεί μια οικογένεια που μόνο μέσα στους κόλπους της τα μέλη μπορούν να αντιμετωπίσουν δυσκολίες και προβλήματα.

Αναφερθήκαμε και σε άλλο σημείο για την οικογενειοκεντρικότητα της σύγχρονης οικογένειας και για την εσωστρέφεια που παρατηρείται στα εφηβικά μυθιστορήματα. Είναι γεγονός ότι ενώ περιγράφονται στενές οικογενειακές σχέσεις όπως αναφέραμε ήδη, από την άλλη δεν αναφέρονται στα μυθιστορήματα πολλές κοινωνικές σχέσεις. Τα μέλη των οικογενειών δεν συναναστρέφονται συχνά ανθρώπους έξω από το ευρύτερο οικογενειακό τους περιβάλλον. Δεν καταγράφονται συχνές κοινωνικές συναναστροφές ούτε στους γονείς αλλά ούτε και στους νέους των μυθιστορημάτων. Στην πραγματικότητα, στα μυθιστορήματα δίνεται μεγάλη έμφαση στις οικογενειακές σχέσεις, έτσι ώστε να θεωρούνται από τον αναγνώστη πολύ σημαντικές και αναντικατάστατες, ακόμα και αν αυτές δεν τηρούν τις προϋποθέσεις ώστε να θεωρούνται επωφελείς για τα μέλη των οικογενειών.

Γενικότερα θα λέγαμε ότι θεωρείται δεδομένο και αδιαμφισβήτητο από τους συγγραφείς ότι η συνολική οργάνωση της ζωής του ανθρώπου συντελείται μέσα στο οικογενειακό πλαίσιο όποιο και αν είναι αυτό. Η οικογένεια μόνο μπορεί να προστατεύσει τα μέλη της από τους «εξωτερικούς» κινδύνους, να παρέχει την στοργή και την ασφάλεια που χρειάζονται τα άτομα που ζουν σ' ένα κόσμο που μεταβάλλεται διαρκώς. Παρουσιάζεται ως μια σταθερή, διαχρονική αξία σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο, που παρά τις μεταβολές στην μορφή της (π.χ μονογονεϊκή) εξακολουθεί να επιτελεί κυρίως τις κοινωνικοποιητικές και ψυχολογικές λειτουργίες της.

7. Μονογονεϊκές οικογένειες

7.1 Μετά από διαζύγιο

Στα εφηβικά μυθιστορήματα του δείγματος μας εντοπίσαμε οκτώ μυθιστορήματα που αναφέρονται σε μονογονεϊκές οικογένειες. Αυτά είναι :Το «Φίλοι-φίλοι καρδιοφίλου», το «Ψάχνοντας το άσπρο φως», το «Επικίνδυνα παιχνίδια», το «Χέγια», το «Ναταλία», το «Λάθος κύριε Νόιγκερ», το «Οι δυο τους και άλλοι δυο» και το «Κίτρινο φουστάνι».

Σημειώνουμε σ' αυτό το σημείο ότι όλα τα παραπάνω μυθιστορήματα έχουν ως κεντρικό θέμα την μονογονεϊκή οικογένεια που δημιουργείται μετά από διαζύγιο, χηρεία ή από αποχώρηση του ενός από τους δύο συζύγους από τον γάμο. Συμπεριλάβαμε στο δείγμα των μονογονεϊκών οικογενειών το «Επικίνδυνα παιχνίδια» παρότι η οικογένεια επανασυνδέθηκε τελικά με την αρχική της μορφή, διότι στο μεγάλο διάστημα της απουσίας του συζύγου, η μητέρα με την κόρη λειτούργησαν ως μονογονεϊκή οικογένεια.

~~Τα τέσσερα από τα οκτώ μυθιστορήματα αναφέρονται σε μονογονεϊκή οικογένεια~~ που προέκυψε μετά από διαζύγιο των συζύγων, τα τρία μετά από χηρεία και ένα μετά από χωρισμό μεγάλης διάρκειας. Δύο μόνο οικογένειες έχουν αρχηγό τον πατέρα και αυτές εφόσον η μητέρα στην μία περίπτωση δεν ζει πια και στην άλλη έχει φύγει στο εξωτερικό. Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις αρχηγός της μονογονεϊκής οικογένειας είναι η μητέρα.

Όπως αναφέραμε και στο κεφάλαιο της μεθοδολογίας, τα παραπάνω μυθιστορήματα είναι όσα προέκυψαν μετά από έρευνα στη βιβλιογραφία των κοινωνικών μυθιστορημάτων επιδιώκοντας να συμπεριλάβουμε στο δείγμα μας μυθιστορήματα που το κεντρικό τους θέμα είναι η μονογονεϊκή οικογένεια, έτσι ώστε να υπάρξουν πολλές πληροφορίες προς ανάλυση. Ενδεχομένως λοιπόν αναφορές για μονογονεϊκές οικογένειες να υπάρχουν και σε άλλα μυθιστορήματα αυτής ή και άλλων κατηγοριών. Σε σχέση όμως με το σύνολο της βιβλιογραφίας του κοινωνικού μυθιστορήματος της τελευταίας εικοσαετίας τα οκτώ μυθιστορήματα που έχουν κεντρικό θέμα τους την μονογονεϊκή οικογένεια θα λέγαμε ότι είναι μάλλον λίγα δεδομένου ότι πρόκειται για ένα θέμα που φαίνεται να αφορά όλο και περισσότερες οικογένειες.

Ας επαναλάβουμε όμως στο σημείο αυτό τον ορισμό της Eurostat για την μονογονεϊκή οικογένεια πριν ξεκινήσουμε την ανάλυση της κατηγορίας. «Η μονογονεϊκή οικογένεια είναι η οικογένεια στην οποία ένας γονιός, χωρίς σύζυγο ή σύντροφο, αλλά ίσως μαζί με άλλα άτομα (π.χ τους γονείς του/της), ζει μ' ένα τουλάχιστον ανύπαντρο παιδί εξαρτημένο απ' αυτόν».

Τα μυθιστορήματα που έχουν κεντρικό θέμα τους το διαζύγιο είναι τέσσερα. «Η εποχή των υακίνθων», «Το 33», το «Ναταλία» και το «Φίλοι-φίλοι καρδιοφίλου». Βέβαια και στο «Κάτω από την καρδιά της» γίνονται αναφορές και συζητήσεις για το διαζύγιο, στο «Μου μαθαίνεται να χαμογελάω παρακαλώ», καθώς και στο «Λάθος κύριε Νόιγκερ».

Οι λόγοι των διαζυγίων που αναφέρονται στα μυθιστορήματα από τους γονείς είναι συνήθως διαφωνία χαρακτήρων και δυσκολίες στην κοινή συμβίωση. Εκείνο που διαφέρει ως προς την αιτιολογία είναι «το 33», το οποίο με αρκετό θάρρος αναφέρει ότι το επικείμενο διαζύγιο σχετίζεται με μια παράλληλη σχέση της μητέρας. Το ίδιο μυθιστόρημα

επίσης, πρέπει να επισημάνουμε, αναφέρεται κυρίως σε καταστάσεις πριν από το διαζύγιο, χωρίς όμως τελικά να οριστικοποιεί ο συγγραφέας το γεγονός του διαζυγίου, αφήνοντας την απόφαση για την εξέλιξη της σχέσης στην επιλογή και την κρίση του αναγνώστη.

Επίσης στο «Μου μαθαίνεται να χαμογελάω παρακαλώ» αναφέρεται επίσης μία περίπτωση διαζυγίου σε δευτερεύον πρόσωπο του μυθιστορήματος που οφείλεται σε παράλληλη σχέση του συζύγου χωρίς όμως να δίνονται πολλά στοιχεία και χωρίς να υπάρχει εκτενής αναφορά σ' αυτή την οικογένεια.

Σε όλες τις άλλες περιπτώσεις η ασυμφωνία, οι αγεφύρωτες διαφορές, τα διαφορετικά ενδιαφέροντα των συζύγων παρουσιάζονται ως αιτίες των διαζυγίων.

Σε όλα τα μυθιστορήματα με κεντρικό θέμα το διαζύγιο, τα ζευγάρια είναι εργαζόμενα. Στο «Φίλοι-φίλοι καρδιοφίλου» μόνο δεν καθίσταται σαφές εάν η μητέρα εργάζεται. Το γεγονός λοιπόν ότι οι γυναίκες εργάζονται σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις των διαζυγίων, ενισχύει την άποψη ότι η οικονομική ανεξαρτησία της γυναίκας απελευθέρωσε και τις επιλογές της μέσα στον γάμο.

Δεν παρατηρείται σημαντική οικονομική υποβάθμιση της οικογένειας μετά το διαζύγιο. Τα παιδιά σε όλες τις περιπτώσεις μετά τον χωρισμό μένουν μόνιμα με την μητέρα τους αλλά διατηρούν σχέσεις με τον πατέρα τους τα Σαββατοκύριακα ή περιστασιακά. Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως στο «Κάτω από την καρδιά της» το παιδί της οικογένειας μένει με την γιαγιά του πατέρα του μετά τον χωρισμό των γονιών του και μαζί με τον πατέρα του μόνο όταν εκείνος δημιουργεί καινούργια οικογένεια. Η νέα σύζυγος πια αναλαμβάνει την φροντίδα του παιδιού από τον πρώτο του γάμο.

Οι χωρισμοί είναι πάντα ήρεμοι και χωρίς εντάσεις. Δεν γίνονται σκηνές μπροστά στα παιδιά, τα οποία στις περισσότερες περιπτώσεις δεν αντιλαμβάνονται τις διαφωνίες των γονέων τους και ο χωρισμός αποτελεί έκπληξη για αυτά. Τέτοια περίπτωση είναι το «Ναταλία» αλλά και το «Η εποχή των υακίνθων». Οι ηρωίδες και των δύο μυθιστορημάτων δεν είχαν αντιληφθεί τις απόμακρες σχέσεις των γονιών τους και η αποχώρηση του πατέρα και στις δύο περιπτώσεις αποτέλεσε όχι μόνο έκπληξη και σοκ για τις ίδιες. Το «Φίλοι-φίλοι καρδιοφίλου» είναι πιο ρεαλιστικό στις περιγραφές του, ιδιαίτερα όταν η μικρή αντιλαμβάνεται τον «πόλεμο» όπως τον αποκαλεί ανάμεσα στους γονείς της, αλλά και αυτό εξακολουθεί στα περισσότερα σημεία του να διατηρεί την λογική της ευπρέπειας και της ωραιοποίησης που διέπει την παιδική λογοτεχνία στο όνομα της παιδαγωγικής της λειτουργίας.

Η πραγματικότητα σαφώς δεν είναι έτσι. Οι συζυγικές συγκρούσεις δεν αποφεύγονται πάντα από τους συζύγους πριν ή μετά το διαζύγιο και τα παιδιά δεν αγνοούν

πάντα τα δρώμενα στην οικογένεια τους. Πολλές φορές τα ίδια είναι μάρτυρες έντονων συγκρουσιακών καταστάσεων ανάμεσα στους γονείς τους, ενίοτε δε εκπληρώνουν και το ρόλο του μεσολαβητή.

Επαναλαμβάνουμε λοιπόν την άποψή μας ότι η παράθεση στα μυθιστορήματα των πιο εξωραϊσμένων περιστατικών διαζυγίου σχετίζεται με τη διάθεση των συγγραφέων για εξομάλυνση της πραγματικότητας αλλά και προστασίας, των νέων στους όποιους απευθύνονται, από άσχημες, και τραυματικές ίσως καταστάσεις. Βέβαια κατά τη γνώμη μας η ωραιοποίηση των καταστάσεων δεν επιτρέπει τελικά την πραγματική και ουσιαστική προσέγγιση του θέματος. Μάλλον παραπλανά θα λέγαμε το εφηβικό μυθιστόρημα μ' αυτό τον τρόπο, παρά προετοιμάζει τους νέους και τις νέες. Στην πραγματικότητα ωραιοποιώντας το θέμα και αποφεύγοντας να προσεγγίσει την πραγματικότητα, διαφεύγει από την αποστολή του το κοινωνικό μυθιστόρημα, αποστολή που σχετίζεται με την προετοιμασία για την ομαλή ένταξή των νέων στο κοινωνικό σύνολο.

Στα μυθιστορήματα του δείγματος συναντάμε πολύ λίγες αντιδράσεις και συναισθήματα των συζύγων μετά το διαζύγιο γιατί επικεντρώνονται κυρίως στα συναισθήματα και στις αντιδράσεις των παιδιών. Παρόλα αυτά όταν εκφράζονται συναισθήματα αυτά είναι μόνο από τις γυναίκες και πάντα αρνητικά. Είναι συνηθισμένο να εκφράζουν οι γυναίκες των μυθιστορημάτων στεναχώρια για την κατάσταση μετά το διαζύγιο, πικρία και απαισιοδοξία, ανεξάρτητα από το αν η απόφαση για το διαζύγιο πάρθηκε και από τους δύο μαζί.

Χαρακτηριστικά, διαβάζουμε στο «Επικίνδυνα παιχνίδια»:

«Μέρα -νύχτα κλεισμένη στο σπίτι, δύο χρόνια τώρα, να κλαίει τα νιάτα της που της τ' έκλεψε ο πατέρας του, της τα σπατάλησε, τα καλύτερα της χρόνια, για να' έρθει τώρα στα πενήντα του να ερωτευθεί, ντροπής πράγματα, ένα κοριτσάκι!», σ. 85.

Αλλά και στο «Ναταλία» παρότι αρχικά φαινόταν ότι ο χωρισμός του ζευγαριού και το διαζύγιο προέκυψε μέσα από την συναίνεση και των δύο στη συνέχεια του μυθιστορήματος αποκαλύπτεται ότι η μητέρα δεν μπορεί να οργανώσει ξανά την ζωή της, επικεντρώνεται μόνο στα παιδιά της και εκφράζει πίκρα και δυστυχία για την ζωή της μετά το διαζύγιο.

«Στα ματιά της καθρεφτίστηκε η απορία, ο πόνος μαζί με την αθωότητα. Δεν ξέρεις, Νάτα, πως περνάω χωρίς τον πατέρα σου; Δεν το ξέρεις; Ζω μαζί σας, μέσα από σας ζω πια και θέλω να σας χαρώ μεγάλα κι ευτυχισμένα παιδιά», σ. 63.

Επίσης στο ίδιο πλαίσιο ανάπτυξης του θέματος του διαζυγίου κινείται το «Η εποχή των υακίνθων». Το ζευγάρι χωρίζει ήσυχα και μετά από συμφωνία. Η κόρη της

οικογένειας καλά καλά δεν καταλαβαίνει πως και γιατί έγινε αυτό. Της εξηγούν οι γονείς της στο μυθιστόρημα ότι απλώς πρόκειται για δυσκολίες που παρουσιάστηκαν στην συμβίωση και διαφορές στα ενδιαφέροντα τους, αλλά ως προς εκείνη, θα την αγαπούν και θα την φροντίζουν πάντα σαν να είχε δύο οικογένειες. Παρότι σ' αυτό το μυθιστόρημα έχουμε περιγραφές του πατέρα πριν και μετά τον χωρισμό του, σημειώνουμε ότι δεν εκφράζονται ούτε δυσκολίες, πικρίες από μέρους του αλλά και ούτε θετικά συναισθήματα χαράς και ανακούφισης. Διατηρεί καλές σχέσεις με την προηγούμενη γυναίκα του η οποία εξακολουθεί να τον βοηθά και μετά το διαζύγιο καθώς επίσης και με την κόρη του.

Εκεί που δίνεται μεγάλη έμφαση από το εφηβικό μυθιστόρημα και δικαιολογημένα ίσως αν σκεφτούμε το κοινό στο οποίο απευθύνεται είναι τα συναισθήματα και οι αντιδράσεις των νέων στο διαζύγιο των γονιών τους. Τα παιδιά των οικογενειών των μυθιστορημάτων εκφράζουν κατά κανόνα πικρία και απογοήτευση από τον χωρισμό των γονιών τους. Σε πολλές περιπτώσεις και άσχετα από την εξέλιξη της κατάστασης στην οικογένεια τους, θυμούνται τον χωρισμό των γονιών τους σαν το πιο πικρό και δυσάρεστο πράγμα στην ζωή τους.

Στο «Η εποχή των υακίνθων» διαβάζουμε:

«Ο χωρισμός τους με τον μπαμπά, που ήταν σίγουρα από τα πιο πικρά πράγματα που μου έτυχαν στη ζωή μου...», σ. 54.

Στο «Λάθος κύριε Νόιγκερ» επίσης ο νέος της οικογένειας όχι μόνο σκέφτεται με πίκρα τον χωρισμό των γονιών του και την απομάκρυνση του πατέρα του, ο οποίος ξαναπαντρεύτηκε στην Γερμανία, αλλά και θεωρεί ότι έχει ο ίδιος μέρος της ευθύνης για την αδιαφορία που έδειξε στη συνέχεια ο πατέρας του για αυτόν:

«Έτσι είχε γίνει και με τον πατέρα μου, όταν ήμουν μικρός-νομίζω πήγαινα στην πρώτη δημοτικού. Ήρθε να με δει μια φορά, όταν είχε φύγει πια από το σπίτι, κι εγώ δεν ήθελα να τον πλησιάσω. «Δε σ' αγαπάω» του φώναζα «δεν είσαι καλό μπαμπάς» κι άλλα τέτοια. Αν δεν τον είχα φερθεί τόσο άσχημα, που ξέρεις; Όχι πως θα ξαναγύριζε, βέβαια. Όμως μπορεί να είχε νοιαστεί πιο πολύ για μένα. Να μην έμενε στη Γερμανία. Να μην παντρευόταν τη Γερμανίδα του και να μην έκανε τόσα χρόνια να ξαναφανεί», σ. 146.

Στην συνέχεια του ίδιου μυθιστορήματος ο νέος εξακολουθεί να διατηρεί μια στάση καχυποψίας για τις προθέσεις του πατέρα του, πράγμα που ενδεχομένως να σχετίζεται με το αίσθημα απόρριψης και ματαίωσης που ένοιωσε μετά την απομάκρυνση του πατέρα του από το σπίτι.

«Ο πατέρας μας παράγγειλε πως θέλει να πάμε για ψάρεμα οι τρεις άνδρες-ο παππούς, εκείνος κι εγώ. Για μένα κυρίως έρχεται, λέει. Παράτησε τις δουλειές του επειδή με

πεθόμην. Γιατί να μην το πιστέψω; Εδώ τόσα και τόσα εντελώς απίστευτα άκουσα φέτος το καλοκαίρι και ήταν αλήθεια.», σ. 168.

Στο δε «Ναταλία» η κόρη της οικογένειας σκέφτεται πάντα με πόνο την στιγμή του χωρισμού των γονιών της:

«Όταν θυμάμαι εκείνο το βράδυ του χωρισμού, μου έρχεται να βάλω τα κλάματα...», σ. 19.

Και σε άλλο σημείο του ίδιου μυθιστορήματος:

«Ήταν 15 Ιουνίου 1988. Εγώ πήρα το απολυτήριο του Δημοτικού και οι γονείς μου χώρισαν. Από τότε πιστεύω πως μια χαρά συνοδεύεται απαραίτητα από μια λύπη.», σ. 21.

Σε πολλές περιπτώσεις οι συνέπειες στη ζωή των νέων είναι σημαντικότερες και εντονότερες. Στο «Κάτω από την καρδιά της» οι γονείς του Γρηγόρη κάνουν πολύχρονο δικαστικό αγώνα για την επιμέλεια του παιδιού. Η διαδικασία αυτή επηρεάζει αρνητικά τον νέο, ο οποίος αντιμετωπίζει προβλήματα βραδυγλωσσίας, ιδιαίτερα έντονα τις περιόδους των δικαστηρίων, προβλήματα στο σχολείο και στις σχέσεις του με την καινούργια οικογένεια του πατέρα του.

Διαβάζουμε στο μυθιστόρημα:

«Βλέπεις είχε και εκείνο το «και- και-και» του Γρηγόρη..... είχε έρθει στο μεταξύ κι η μαμά του από την Ουγκάντα και μας έκανε πάλι δικαστήριο, για τον πάρει εκείνη», σ. 52.

Σε άλλο σημείο του ίδιου βιβλίου:

«Βλέπεις, η μαμά κι η γιαγιά του Γρηγόρη τον είχαν πάει σε παιδοψυχίατρο κι είχαν πάρει χαρτί που έλεγε ότι «το παιδί έχει ψυχολογικά προβλήματα», σ. 73.

Αλλά και στο «Η εποχή των υακίνθων» φαίνεται το διαζύγιο να έχει επηρεάσει έντονα και να έχει δημιουργήσει προβλήματα στην νεαρή ηρωίδα:

« Ο χωρισμός της μαμάς και του μπαμπά, εκτός από τα άλλα προβλήματα, μου είχε δημιουργήσει και μια αβεβαιότητα για πολλά πράγματα. Δεν αισθανόμουν σχεδόν ποτέ σίγουρη για κάτι, ούτε για το πώς αγαπούν οι άνθρωποι, ούτε για το τι σημαίνει να παντρεύεσαι, αφού είναι τόσο απλό να χωρίσεις », σ. 29.

Στο ίδιο μυθιστόρημα εκφράζεται και μια άλλη συνέπεια του διαζυγίου στα παιδιά που σχετίζεται με τον στιγματισμό του παιδιού χωρισμένης οικογένειας και την αντιμετώπισή του από την κοινωνία.:

« Ντρεπόμουν κιόλας λιγάκι τον κόσμο και τα παιδιά της παρέας μου και τους δασκάλους μου. Ετοιμαζόμουν και για το γυμνάσιο τότε και δεν ήθελα να με λυπούνται οι άλλοι », σ. 63.

Στην προσπάθεια που κάνουν οι νέοι να ξεπεράσουν την πίκρα του χωρισμού των γονιών τους αναφέρονται συχνά τα μυθιστορήματα. Πότε κάνουν συγκρίσεις με τους φίλους και συμμαθητές τους οπότε διαπιστώνουν ότι το διαζύγιο είναι συχνό φαινόμενο της σύγχρονης κοινωνίας, πότε συγκρίνουν την περίπτωσή τους με περιπτώσεις απώλειας του ενός γονέα από θάνατο, οπότε αισθάνονται και τυχεροί που τουλάχιστον ο δικός τους γονέας ζει έστω και μακριά τους και πότε βρίσκουν ακόμα και πλεονεκτήματα στην περίπτωση που κάποιος ζει με τον ένα γονιό αλλά επισκέπτεται συχνά τον άλλο. Τα παρακάτω αποσπάσματα από το «Ναταλία» αποδεικνύουν τα παραπάνω:

« Δεν είμαι άλλωστε το μοναδικό παιδί που έζησε το χωρισμό των γονιών του. Αν έκανα μια στατιστική, θα έβρισκα τις μισές τουλάχιστον από τις συμμαθήτριες μου να έχουν περάσει αυτή την περιπέτεια. Πολλές μάλιστα δηλώνουν και ευχαριστημένες. Οι γονείς που χωρίζουν- λένε-προσπαθούν να γίνουν αγαπητοί στα παιδιά τους, και συναγωνίζονται για το ποιος θα ικανοποιήσει κάθε τους επιθυμία, Ό,τι επιθυμήσουν το έχουν, πότε από τον ένα και πότε από τον άλλο-έτσι φαίνεται, πιστεύουν οι γονείς μπορούν να εξαγοράσουν την αγάπη των παιδιών, που δεν τους βλέπουν ενωμένους, και δε ζουν και με τους δύο, σ. 32.

Σε άλλο σημείο του ίδιου μυθιστορήματος διαβάζουμε:

«...και σκεφτόμουν την Άννα ,που έχασε τον πατέρα της...εγώ έπρεπε να νοιώθω τυχερή παρά τη μεγάλη ατυχία που με βρήκε. Βλέπεις, εγώ δεν είχα «πένθος»...Το αποτέλεσμα όμως ήταν το ίδιο: ούτε η Άννα θα ζει πια με τον πατέρα της μα ούτε κι εγώ ζω με το δικό μου», . σ51.

Η ανάληψη της φροντίδας των παιδιών από την μητέρα στην περίπτωση του διαζυγίου θεωρείται αυτονόητη στα μυθιστορήματα και δεν συζητείται καθόλου το θέμα από τα ζευγάρια. Στην περίπτωση του «Κάτω από την καρδιά της» η δικαστική-διεκδίκηση του παιδιού από τον πατέρα είναι στην πραγματικότητα αγώνας εκδίκησης κατά της πρώην συζύγου του και τακτικής μη παραχώρησης «κεκτημένων». Εξάλλου η φροντίδα του παιδιού ανατίθεται αποκλειστικά στη γιαγιά αρχικά και στην δεύτερη σύζυγο στη συνέχεια.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι το διαζύγιο υπάρχει ως θέμα στα σύγχρονα εφηβικά μυθιστορήματα σε μια συχνότητα που δικαιολογείται ίσως από την αύξηση του αριθμού των διαζυγίων στην χώρα μας. Αντιμετωπίζεται από τους συγγραφείς με πολύ διακριτικότητα και στόχος τους είναι κατά κανόνα να παρουσιάσουν το διαζύγιο σαν ένα πρόβλημα που αφορά κυρίως τους γονείς και δεν επηρεάζει αισθητά την κατάσταση του παιδιού. Παρά το αρχικό σοκ και την πικρία που αντιμετωπίζουν τα παιδιά των οικογενειών σχεδόν πάντα ξεπερνούν τα προβλήματα και ομαλά συνεχίζουν την ζωή τους

και τις σχέσεις τους με τους δύο γονείς τους. Τα παιδιά μένουν κατά κανόνα με την μητέρα. Μένουν με τον πατέρα μόνο εάν εκείνος δημιουργήσει καινούργια οικογένεια.

Οπωσδήποτε οι συγγραφείς αναφέρονται στο διαζύγιο και την μονογονεϊκή οικογένεια σαν μια κατάσταση που βιώνεται αρνητικά κυρίως από τις γυναίκες και τα παιδιά. Οι μεν γυναίκες αισθάνονται πίκρα και απογοήτευση και βιώνουν το διαζύγιο ως αποτυχία, τα δε παιδιά επηρεάζονται μεν από τον χωρισμό, αλλά σε όλα σχεδόν τα μυθιστορήματα ακολουθούν οι διαβεβαιώσεις των γονιών τους για την αγάπη και την φροντίδα που θα απολαμβάνουν ακόμα και αν ζούνε χωριστά. Έτσι σε όλα τα μυθιστορήματα, για τα παιδιά των οικογενειών, δίνεται ένα «αίσιο τέλος» στην περιπέτεια του διαζυγίου. Βλέπουνε τους διαζευγμένους γονείς να νοιάζονται για αυτά, να τα φροντίζουν και να είναι ενωμένοι όταν πρόκειται για ζητήματα που τα αφορούν. Τα παιδιά ανεξάρτητα από την διαμονή τους στο σπίτι της μητέρας τους απολαμβάνουν τις φροντίδες, την αγάπη και την συχνή παρουσία του πατέρα τους.

Για τους άνδρες- συζύγους δεν υπάρχουν περιγραφές και λεπτομέρειες για τον τρόπο που αντιμετωπίζουν το διαζύγιο. Συνήθως φεύγει ο πατέρας από το σπίτι αφήνοντας την μητέρα και τα παιδιά στην αρχική τους κατοικία, για αυτό και δεν παρουσιάζονται στα διαζευγμένα ζευγάρια μεταβολές στο επίπεδο της κατοικίας αλλά και στο οικονομικό επίπεδο.

Πρέπει να σημειώσουμε στο σημείο αυτό ότι δεν υπήρξαν στα μυθιστορήματα οικογένειες συζυγικού τύπου, ούτε μονογονεϊκές που δημιουργήθηκαν εκτός γάμου, από επιλογή των δύο συντρόφων. Ο γάμος θεωρείται προϋπόθεση από τους συγγραφείς και η μονογονεϊκή οικογένεια σχετίζεται πάντα με μια δεύτερη φάση της συζυγικής οικογένειας μετά από το διαζύγιο ή τη χηρεία.

Σε γενικές γραμμές θα λέγαμε ότι οι συγγραφείς επιλέγουν να παρουσιάσουν τις πιο ομαλές εκδοχές των διαζυγίων. Τα πάντα διεκπεραιώνονται σ' ένα κλίμα συνεννόησης και αμοιβαίας κατανόησης και συμφωνίας. Εκτός από το «Κάτω από την καρδιά της» όπου υπάρχουν διεκδικήσεις και αντιδικίες με την σύζυγο από τον πρώτο γάμο, σε όλες τις άλλες περιπτώσεις δεν παρουσιάζονται ούτε οι δυσκολίες που οδηγούν στο διαζύγιο, ούτε περιγράφεται η μετά το διαζύγιο κατάσταση με ρεαλιστικό τρόπο ώστε να παρουσιάζεται το θέμα στις πραγματικές του διαστάσεις και εκδοχές. Οι συγγραφείς επιλέγουν περιπτώσεις όπου όλοι μεν αναστατώνονται από το διαζύγιο, γονείς και παιδιά, αλλά γρήγορα εντάσσονται και προσαρμόζονται στις νέου τύπου οικογένειές τους. Οι σχέσεις δε ανάμεσα στα ζευγάρια αλλά και ανάμεσα στα παιδιά και τον απόντα γονιό παρουσιάζονται συνήθως ως σχέσεις φροντίδας και στοργής.

Γενικότερα θα λέγαμε ότι οι συγγραφείς επιχειρούν να προβάλλουν το μήνυμα ότι το διαζύγιο είναι ένα γεγονός που υπάρχει και συνηθίζεται στην κοινωνία μας, η κύρια αιτία του είναι οι διαφορετικοί χαρακτήρες των ζευγαριών πράγμα που οδηγεί σε ασυμφωνίες, δημιουργεί κάποια προβλήματα και αναστατώσεις στις οικογένειες, αλλά η κοινή αγάπη των γονιών για τα παιδιά τους συντελεί στο να αντιμετωπίζονται όλα με διάθεση συνεργασίας. Συνήθως επιχειρείται να καλλιεργηθεί η εικόνα του παιδιού που απολαμβάνει τις φροντίδες και την αγάπη των γονιών του οι οποίοι απλά διαμένουν σε διαφορετικά σπίτια.

7.2 Μετά από χηρεία

Οι μονογονεϊκές οικογένειες που σχηματίστηκαν μετά από χηρεία είναι τέσσερις συνολικά στο δείγμα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι δύο από αυτές έχουν αρχηγό άνδρα. Σε όλες τις περιπτώσεις η σκιά του προσώπου που έφυγε είναι πολύ έντονη και οι αναμνήσεις οδυνηρές. Ιδιαίτερα φορτισμένο φαίνεται το «Αναζητώντας το άσπρο φως», όπου μετά τον θάνατο του πατέρα η μεν μητέρα δεν μπορεί να ανασυγκροτηθεί με κανένα τρόπο και βουλιάζει καθημερινά σ' ένα τέλμα απραξίας και αναποφασιστικότητας, η δε κόρη της οικογένειας λειτουργεί και αποφασίζει πάντα με γνώμονα τις επιθυμίες που είχε εκφράσει ο πατέρα της όσο ζούσε για εκείνη. Η παρουσία του πατέρα υπήρξε καταλυτική για την οικογένεια. Ήταν αυτός που έπαιρνε τις αποφάσεις, αυτός που την συντηρούσε. Η ξαφνική του απουσία παρέλυσε την οικογένεια και δεν επέτρεψε σε κανένα από τα μέλη της να λειτουργήσει αυτόβουλα, γι αυτό την ανάγκη του αρχηγού που έφυγε αναπλήρωσε η γιαγιά η οποία ρύθμιζε και αποφάσιζε για τα πάντα.

Αλλά σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις μονογονεϊκών οικογενειών υπάρχει ένα τρίτο πρόσωπο που είτε κατοικεί μόνιμα μαζί τους, είτε έρχεται σε πολύ συχνή επαφή με την οικογένεια και βοηθά στις καθημερινές της ανάγκες. Τις περισσότερες φορές στα μυθιστορήματα του δείγματος πρόκειται για τη γιαγιά ή την ανύπαντρη αδελφή του προσώπου που έχει αναλάβει την φροντίδα του παιδιού. Πολλές φορές συναντήσαμε το πρόσωπο αυτό να αναλαμβάνει και το ρόλο του αρχηγού ή του ρυθμιστή των πραγμάτων στην μονογονεϊκή οικογένεια.

Στο «Κίτρινο φουστάνι» την φροντίδα της μικρής τις ώρες που η μητέρα της εργάζεται την έχει αναλάβει η θεία, αδελφή της μητέρας της.

Στο «Οι δυο τους κι άλλοι δυο» το θέμα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον μια και πρόκειται για μονογονεϊκή οικογένεια με αρχηγό άνδρα. Ο πατέρας μετά το τροχαίο ατύχημα που στοίχισε τη ζωή της γυναίκας του αποφασίζει ενάντια στις απαιτήσεις των γιαγιάδων να ζήσει μαζί με την κόρη του και να τη μεγαλώσει μόνος του. Βέβαια πρόκειται για μια έφηβη μαθήτρια γυμνασίου πια, πράγμα που μάλλον διευκολύνει αυτού του είδους τις αποφάσεις για το ανδρικό φύλο.

~~Διαβάζουμε σχετικά τις περιγραφές της κόρης για το παραπάνω ζήτημα:~~

«Μα στην εβδομάδα πάνω, οι γιαγιάδες αποφάσισαν να εκφράσουν τις αντιρρήσεις τους. Δεν γίνεται να φροντίζεις ένα παιδί! Έχεις το γραφείο σου. Έχεις τις σκοτούρες σου! Είναι και το μαγειρέμα! Και το καθάρισμα. Και τότε ο Μάρκος (ο πατέρας) ύψωσε τη φωνή του: Το παιδί μου είμαι ικανός να το μεγαλώσω! Δήλωσε.», σ. 16.

Ο ήρωας του «Οι δυο τους κι άλλοι δυο» είναι η περίπτωση του άνδρα που απείχε από το μεγάλωμα του παιδιού του και τις οικιακές εργασίες, μια και αυτά σύμφωνα με το παραδοσιακό πρότυπο που επικρατεί στην Ελλάδα, υπήρξαν αρμοδιότητες της συζύγου του όσο ζούσαν μαζί. Όταν εκείνη χάνεται τόσο απότομα αυτός αποφασίζει να αντιμετωπίσει τις ευθύνες του και να μείνει κοντά στο παιδί του, με όλες τις δυσκολίες που συνεπάγεται για αυτόν μια τέτοια απόφαση, μια και χρειάζεται να αντιμετωπίσει ρόλους με τους οποίους δεν είχε εξοικειωθεί ή έστω προετοιμαστεί με κάποιο τρόπο.

Η σχέση της κόρης με τον πατέρα είναι πολύ καλή και πολύ φιλική αρχικά τουλάχιστον. Τον αποκαλεί με το μικρό του όνομα και εκείνος αναλαμβάνει να καλύψει τα κενά της μητρικής απουσίας. Αντιμετωπίζει τα ειρωνικά σχόλια από τους συναδέλφους και τους φίλους του κάνοντας από την άλλη μεριά μεγάλη προσπάθεια να προσαρμοστεί και ο ίδιος στην καινούργια κατάσταση. Ο ήρωας του Μ. Κοντολέων δεν θυσιάζεται για την κόρη του και δεν διαμαρτύρεται για τον διπλό ρόλο που ανέλαβε. Επιχειρούν να συνεργαστούν και να αλληλοβοηθηθούν προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις καθημερινές ανάγκες. Είναι αβέβαιος και ανήσυχος για πολλά που αφορούν το παιδί του και τα οποία αγνοούσε μέχρι τώρα ή τουλάχιστον δεν χρειαζόταν να εμπλακεί ενεργά αλλά προσπαθεί να μάθει και να κερδίσει το χαμένο έδαφος.

Στην πορεία της σχέσης πατέρα και κόρης παρουσιάζονται προβλήματα, τα οποία κυρίως ανακύπτουν μετά την εμφάνιση ενός νέου προσώπου στη ζωή του πατέρα. Είναι ενδιαφέρουσα η διάσταση που δίνει ο συγγραφέας στον ήρωα. Είναι πατέρας και μάλιστα σε διπλό ρόλο αλλά είναι και άνδρας που ενδιαφέρεται για καινούργιες γνωριμίες και σύντροφο. Εδώ η παιδοκεντρική αντίληψη που κυριαρχεί στην ελληνική οικογένεια δεν εξοβελίζει τα άλλα ενδιαφέροντα του πατέρα και δεν καταπνίγει άλλες επιθυμίες.

Ο ίδιος αναρωτιέται: «Ένας γονιός, λοιπόν, έχει πάψει να είναι άνθρωπος; Ο πατέρας δεν είναι και άντρας;», σ. 71.

Γενικότερα πάντως στα μυθιστορήματα ο αρχηγός της μονογονεϊκής οικογένειας, είτε είναι άνδρας, είτε είναι γυναίκα, σχολιάζεται θετικά από τα άλλα πρόσωπα εάν είναι αφοσιωμένος στα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις που αφορούν τα παιδιά.

Στο «Μου μαθαίνεται να χαμογελάω παρακαλώ» διαβάζουμε σχόλια για ένα πατέρα:

«Άξιος ο μισθός του. Σαν μάνα και πατέρας στάθηκε στα παιδιά από τότε που χήρεψε»
έλεγε», σ. 119.

Βέβαια το δείγμα είναι πολύ μικρό για να υπάρξουν γενικά συμπεράσματα αλλά φαίνεται από τις επιλογές των συγγραφέων ότι δεν είναι πρόσφορο θέμα η μονογονεϊκή οικογένεια μετά από διαζύγιο με αρχηγό άνδρα. Βέβαια ο μεγάλος αριθμός των μονογονεϊκών μετά από διαζύγιο με αρχηγό γυναίκα προφανώς επηρεάζει τις επιλογές των συγγραφέων. Παρά, επαναλαμβάνουμε, το πολύ μικρό δείγμα ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι άνδρες αρχηγοί των μονογονεϊκών οικογενειών κατάφεραν σχετικά γρήγορα μετά την απώλεια της συντρόφου τους να αναδιοργανωθούν και να λειτουργήσουν ως οικογένεια καθώς και να επιχειρήσουν νέες γνωριμίες και σχέσεις, σε αντίθεση με τις γυναίκες. Η μητέρα στο «Ψάχνοντας το άσπρο φως» για παράδειγμα, δεν τα κατάφερε ποτέ. Παραμένει άβουλη και θλιμμένη μέχρι το τέλος του μυθιστορήματος. Η συγγραφέας δεν της αναγνωρίζει κανένα προσόν, ούτε καμιά δυνατότητα ούτε καν σε πράγματα που έχουν σχέση με την κόρη της και την διαπαιδαγώγηση της. Ενδεχομένως για την παραπάνω κατάσταση να λειτούργησε στη συγγραφέα η στερεοτυπική εικόνα του δυναμικού άνδρα και της ευαίσθητης γυναίκας.

Στο «Κίτρινο φουστάνι» αντίθετα, η μητέρα, χήρα έχοντας ένα κορίτσι να αναθρέψει τα δύσκολα χρόνια μετά τον πόλεμο, αρχίζει ένα αγώνα επιβίωσης για αυτή και για το μωρό της. Αντιλαμβάνεται τον εαυτό της σε διπλό ρόλο και αφοσιώνεται σ' αυτό το σκοπό για όλη της τη ζωή. Το παιδί της αποτελεί το κέντρο του κόσμου της και ζει μόνο για να το μεγαλώσει χωρίς αυτό να νοιώσει στερήσεις από την έλλειψη του πατέρα. Και σ' αυτή την περίπτωση δεν υπάρχει ανασυγκρότηση της προσωπικής ζωής μετά τον θάνατο του συζύγου παρότι πρόκειται για μια δυναμική γυναίκα αυτή τη φορά. Η συγγραφέας την παρουσιάζει εξαρτημένη από την μνήμη του συζύγου και υποδουλωμένη στην αντίληψη ότι η ζωή και η ευτυχία υπάρχει από εδώ και στο εξής μόνο μέσα από το παιδί της.

Χαρακτηριστικά διαβάζουμε:

«Κι ο αγώνας άρχισε, αγώνας επιβίωσης για αυτήν και το μωρό. Έπαιρνε δουλειά ακόμα και στο σπίτι, έκανε «συνεργεία», να μην του λείψει τίποτα, έπρεπε να πάει στα

καλύτερα σχολεία, έπρεπε να μάθει γαλλικά, το πιάνο, ένα σωρό έπρεπε, όλα για τη μικρή, για τον εαυτό της τίποτα, που περιθώρια για προσωπική ζωή, το παιδί ολόκληρος ο κόσμος της και η κάθε της έγνοια.

Γενικότερα, η μονογονεϊκή οικογένεια, είτε δημιουργείται μετά από διαζύγιο είτε μετά από χηρεία, αντιμετωπίζεται ως μια κατάσταση προβληματική για τα μέλη της. Σε όλες τις περιπτώσεις υπάρχει στεναχώρια και θλίψη, ειδικά στα νεαρά μέλη των οικογενειών. Η στεναχώρια της «απώλειας» του ενός από τους γονείς τους, το ακατανόητο πολλές φορές της απόφασής τους, κυρίως στις περιπτώσεις του διαζυγίου, η αβεβαιότητα της νέας κατάστασης, δημιουργεί στα παιδιά εντυπώσεις διάλυσης του οικογενειακού σχήματος. Η διγονεϊκή οικογένεια αντιμετωπίζεται ως ο κανόνας από τους συγγραφείς, οπότε και οποιαδήποτε άλλη μορφή οικογενειακής συγκρότησης παρουσιάζεται σαν απόκλιση ή ως «αναγκαίο κακό» στις περισσότερες περιπτώσεις.

Ανακεφαλαίωση, συζήτηση και συμπεράσματα.

Τα αποτελέσματα που παρουσιάστηκαν και σχολιάστηκαν στο κεφάλαιο αυτό μας επιτρέπουν, κατ' αρχήν, να κάνουμε ένα σύντομο απολογισμό, που αφορά την επαλήθευση των αρχικών μας υποθέσεων. Διαπιστώνουμε πράγματι:

-Τα περισσότερα μυθιστορήματα διαδραματίζονται στα αστικά κέντρα και οι οικογένειες που περιγράφονται είναι κυρίως συζυγικές με ένα παιδί. Η δομή της σύγχρονης οικογένειας και η κατανομή των ρόλων εξακολουθεί να πραγματοποιείται σύμφωνα με τα παραδοσιακά πρότυπα και ανάλογα με το φύλο. Έτσι εμφανίζονται ρόλοι εκτελεστικοί για τους άνδρες και εκφραστικοί για τις γυναίκες. Ο άνδρας προμηθευτής, αρχηγός και προστάτης της οικογένειας είναι κυρίαρχο στοιχείο στα μυθιστορήματα, ενώ από την άλλη η σύζυγος έχει την ευθύνη της φροντίδας των παιδιών, του σπιτιού αλλά και του συζύγου τις περισσότερες φορές.

-Οι εργαζόμενες γυναίκες των μυθιστορημάτων δεν είναι πολλές. Τα διλήμματα της ελληνίδας μητέρας ανάμεσα στην εργασία και την οικογένεια είναι έντονα. Δεν υπάρχουν γυναίκες-μητέρες οι οποίες να εκδηλώνουν επαγγελματικές φιλοδοξίες και δραστηριοποίηση σε πολιτικούς ή άλλους χώρους του δημόσιου βίου. Κύριο μέλημα και προτεραιότητα όλων των γυναικών των μυθιστορημάτων είναι η οικογένεια και η επιδίωξη της οικογενειακής ευτυχίας. Ο πατέρας από την άλλη μεριά εξακολουθεί να θεωρείται ο προστάτης της οικογένειας και ο συντονιστής των δραστηριοτήτων των μελών της. Δεν

είναι αυταρχικός, αλλά πάντα η παρουσία του αποπνέει δύναμη, σοβαρότητα και ασφάλεια. Επαληθεύοντας λοιπόν την αντίστοιχη υπόθεση, πράγματι, σε καμία περίπτωση μυθιστορήματος δεν εμφανίζεται ελαστική κατανομή ρόλων μεταξύ των συζύγων.

-Η δομή της οικογένειας εκφράζει και αναπαράγει την έννοια της εξουσίας και της εξάρτησης όπως αυτή του άνδρα πάνω στη γυναίκα και του ενήλικα πάνω στο παιδί. Πράγματι, σε όλα τα μυθιστορήματα του δείγματος διαπιστώθηκαν σχέσεις εξουσίας και των δύο κατηγοριών. Στην πρώτη κατηγορία παρατηρήθηκαν εξουσιαστικές σχέσεις κυρίως των ανδρών-συζύγων ως προς τις γυναίκες-συζύγους τους. Ενώ δεν υπήρξαν περιπτώσεις που να συμβαίνει απολύτως το αντίθετο. Ωστόσο, «παιχνίδια κυριαρχίας» ανάμεσα στους δύο συζύγους εμπεριέχονται σε κάποια μυθιστορήματα. Σχέσεις εξουσίας διαπιστώνονται επίσης από τους μεγαλύτερους προς τα νεαρότερα μέλη των οικογενειών. Έτσι, οι γονείς ρυθμίζουν τα περισσότερα ζητήματα των παιδιών τους και επιχειρούν να επιβάλλουν τις απόψεις τους και τις προσδοκίες τους, όχι πάντα μέσα από διάλογο και συνεννόηση, αλλά πολλές φορές και με τη βία. Ο «υπερπροστατευτισμός» των γονέων προς τα παιδιά τους, ο οποίος διακρίνεται σχεδόν στα περισσότερα μυθιστορήματα, αιτιολογείται σύμφωνα με τα παραπάνω. Βέβαια πρέπει να επισημάνουμε ότι οι γονείς λειτουργούν υπερπροστατευτικά και καταπιεστικά με αποδέκτες τα παιδιά τους, οι συγγραφείς όμως απαξιώνουν αυτές τις στάσεις μέσα από τις αντιδράσεις των παιδιών.

-Οι συγγενικές σχέσεις είναι ορατές και σημαντικές σε όλα σχεδόν τα μυθιστορήματα. Οι συγγενείς συμμετέχουν πολλές φορές στη ζωή της οικογένειας και εμπλέκονται με τα προβλήματά της. Οι παππούδες και κυρίως οι γιαγιάδες βοηθούν την οικογένεια να αντιμετωπίσει τα καθημερινά ζητήματα. Στις περιπτώσεις μονογονεϊκής οικογένειας πολλές φορές έχουν τον ρόλο του αρχηγού και του ρυθμιστή των οικογενειακών υποθέσεων.

-Σε όλα τα μυθιστορήματα και ανεξάρτητα από τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η οικογένεια δεν παρατηρείται αμφισβήτηση του θεσμού. Όλα τα πρόσωπα των μυθιστορημάτων αποδέχονται το θεσμό της οικογένειας και τον αντιμετωπίζουν ως εξαιρετικά σημαντικό. Διαπιστώνονται παρόλα αυτά προβληματισμοί για τη λειτουργικότητά του, κυρίως από τους νέους ανθρώπους, σε ζητήματα που σχετίζονται με την παραδοσιακότητα της ελληνικής οικογένειας και τις εξελίξεις που διαδραματίζονται στον κοινωνικό χώρο και οι οποίες υπαγορεύουν μεγαλύτερη ελαστικότητα στην κατανομή των οικογενειακών ρόλων και διεύρυνση των οικογενειακών μορφών.

-Οι ψυχολογικές λειτουργίες της οικογένειας καταλαμβάνουν ένα σημαντικό μέρος στα μυθιστορήματα. Συνίστανται κυρίως στην ανάγκη των ατόμων να αισθάνονται ασφαλή

και να απολαμβάνουν τη στοργή των άλλων. Χαρακτηριστικό όλων σχεδόν των μυθιστορημάτων είναι η έμφαση που δίνεται την φροντίδα και την ανατροφή των παιδιών. Ο παιδοκεντρικός λοιπόν χαρακτήρας επαληθεύεται, καθώς επίσης και η εσωστρέφεια της ελληνικής οικογένειας. Τα μέλη των οικογενειών λύνουν τα προβλήματα τους μόνο στο εσωτερικό της, με τη βοήθεια των άλλων μελών της ή έστω στενών συγγενών. Δεν δίνεται έμφαση σε φιλικές σχέσεις ούτε σε άλλους φορείς που ενδεχομένως θα μπορούσαν να συντρέξουν στην επίλυση διαφόρων οικογενειακών προβλημάτων. ~~Οι χαρές, οι λύπες, τα προβλήματα, οι αποφάσεις, όλα συμβαίνουν στο εσωτερικό της οικογένειας.~~ Γενικότερα, θα λέγαμε, ότι θεωρείται δεδομένο και αδιαμφισβήτητο από τους συγγραφείς ότι η συνολική οργάνωση της ζωής του ανθρώπου συντελείται μέσα στο οικογενειακό πλαίσιο, όποιο κι αν είναι αυτό. Η οικογένεια εμφανίζεται δυνατή και ενωμένη, ιδιαίτερα όταν έχει να αντιμετωπίσει ένα ορατό κίνδυνο που απειλεί κάποιο μέλος της.

-Είναι καθοριστικής σημασίας ο επικοινωνιακός λόγος μεταξύ των μελών της οικογένειας που όμως δεν εμφανίζεται σε όλες τις περιπτώσεις. Αντίθετα, θα λέγαμε, στις περισσότερες περιπτώσεις μυθιστορημάτων η επικοινωνία ανάμεσα σε γονείς και παιδιά, σε μια ουσιαστική βάση, δεν υπάρχει στα εφηβικά μυθιστορήματα, όπως επίσης δεν υπάρχει και ανάμεσα στους γονείς, ακόμα και στις περιπτώσεις που περιγράφονται συζυγικές οικογένειες που ζουν μαζί πολλά χρόνια.

-Ο γάμος θεωρείται προϋπόθεση για τη δημιουργία οικογένειας. Σε καμία περίπτωση δεν παρουσιάζεται στα μυθιστορήματα οικογένεια ως αποτέλεσμα επιλογής ή άλλης συμφωνίας μεταξύ των γονέων. Οι σχέσεις των μυθιστορηματικών ζευγαριών δεν περιλαμβάνουν ιδιαίτερες συναισθηματικές συναλλαγές μεταξύ τους. Οι αναφορές βέβαια των συγγραφέων στις σχέσεις των ζευγαριών δεν είναι πολλές ούτε πολύ περιγραφικές. Αποφεύγουν να διαπραγματευθούν εκτενώς το θέμα, ακόμα και σε περιπτώσεις που θα ήταν απολύτως αναγκαίο, όπως για παράδειγμα όταν πρέπει να τεκμηριώσουν στοιχεία για ένα διαζύγιο που περιγράφουν. Γενικότερα, θα λέγαμε ότι η εικόνα του γάμου στα μυθιστορήματα παραπέμπει σε σχέσεις μάλλον τυπικές και απόμακρες των ζευγαριών, οι οποίες συγκλίνουν στα σημεία που σχετίζονται με τα παιδιά τους. Παρόλα αυτά υποστηρίζουμε ότι ο παιδευτικός χαρακτήρας των μυθιστορημάτων δεν επιτρέπει στους συγγραφείς να αναπτύξουν περαιτέρω το θέμα και να αντιμετωπίσουν ρεαλιστικά το γάμο.

-Το διαζύγιο στα μυθιστορήματα εμφανίζεται ως πρόβλημα στη ζωή της οικογένειας. Δημιουργούνται αναστατώσεις και πικρίες, σ' ένα αρχικό στάδιο, οι οποίες αφορούν κυρίως τα παιδιά και τις μητέρες των οικογενειών. Δεν καταγράφηκαν αντιδράσεις από τους συζύγους, με τους οποίους, θα λέγαμε δεν απασχολούνται σχεδόν καθόλου οι

συγγραφείς. Επίσης στα μυθιστορήματα του δείγματος δεν παρατηρήθηκαν μεταβολές στο επίπεδο κατοικίας ή διαβίωσης της οικογένειας μετά το διαζύγιο, πράγμα που είχαμε συμπεριλάβει στις υποθέσεις μας. Δεν καταγράφονται διαπληκτισμοί ανάμεσα στα ζευγάρια παρότι τις περισσότερες φορές ο λόγος που δηλώνεται για το διαζύγιο είναι η ασυμφωνία στους χαρακτήρες. Τα παιδιά πικραίνονται αρχικά αλλά στη συνέχεια αντιλαμβάνονται ότι έχουν και τους δύο γονείς να τα φροντίζουν και να περνάνε πολλές ώρες μαζί. ~~Ο πολύ προσεκτικός τρόπος που τίθενται τα ζητήματα των διαζυγίων στα~~ μυθιστορήματα, η επιλογή παρουσίασης των πιο ανώδυνων περιπτώσεων διαζυγίων και το «αίσιο τέλος» που υπάρχει σε όλα, μας παραπέμπει για άλλη μια φορά στον παιδευτικό ρόλο που είναι πεπεισμένοι οι συγγραφείς ότι πρέπει να έχει ένα μυθιστόρημα που απευθύνεται σε ηλικίες 12-16. Έτσι, θα λέγαμε, ότι το θέμα αγγίζεται με μάλλον επιφανειακό τρόπο μέσα από συγκεκριμένα σχήματα ή με σποραδικές αναφορές, οι οποίες όμως μάλλον αποπροσανατολίζουν τους αποδέκτες των μηνυμάτων, παρά συντελούν στην ανάπτυξη κριτικής στάσης και προβληματισμού των εφήβων πράγμα που θα έπρεπε να είναι και ο ουσιαστικός στόχος των συγγραφέων.

-Η μονογονεϊκή οικογένεια που προέρχεται από διαζύγιο είναι ένα θέμα που έχει απασχολήσει τους συγγραφείς την τελευταία εικοσαετία. Σχετίζεται πιθανώς η αύξηση αυτών των μυθιστορημάτων με την αύξηση του αριθμού των μονογονεϊκών οικογενειών στην Ελλάδα. Σε όλες τις περιπτώσεις μονογονεϊκής οικογένειας μετά από διαζύγιο αρχηγός είναι η μητέρα πράγμα που συμφωνεί και με την αρχική μας υπόθεσή. Όμως από την άλλη μεριά δεν εμφανίζονται σημαντικά στοιχεία με τα οποία να αποδίδονται ευθύνες στη μονογονεϊκή οικογένεια για προβλήματα που παρουσιάζονται στα μέλη της ή στην κοινωνία γενικότερα, πράγμα που δεν συμφωνεί με την αρχική μας υπόθεση. Παρότι υπάρχει και πάλι εμφανής διάθεση προστασίας του αναγνωστικού κοινού από μέρους των συγγραφέων, η μονογονεϊκή οικογένεια προκύπτει πάντα μετά από τη διάλυση της διγονεϊκής, που είναι ο κανόνας και το πρότυπο συγκρότησης οικογένειας. Συνέπεια αυτής της αντίληψης είναι να παρουσιάζεται η μονογονεϊκή ως απόκλιση ή ως «αναγκαίο κακό» σε όλες τις περιπτώσεις μυθιστορημάτων.

Πέραν, όμως, από τις παρατηρήσεις που συνδέονται με τις αρχικές μας υποθέσεις, θα διατυπώσουμε ορισμένες γενικές σκέψεις πάνω στο ιδεολογικό περιεχόμενο των κειμένων, επιμένοντας σε ορισμένες τάσεις που διέπουν τα περισσότερα έργα προσδίδοντάς τους ένα κοινό παρανομαστή.

Η πρώτη παρατήρηση αφορά τη σαφή υπερίσχυση, στον ιδεολογικό τομέα, μια προβληματικής που στηρίζεται στην ηθική και στους κανόνες ηθικής συμπεριφοράς. Η

υιοθέτηση μιας αξίας ή απαξίας δεν ανάγεται από τους μυθιστοριογράφους στα επιστημονικά κριτήρια του ορθού ή του εσφαλμένου, ούτε σε μια επιχειρηματολογία που επικαλείται ψυχολογικούς, ανθρωπολογικούς ή κοινωνιολογικούς νόμους και νόρμες. αλλά επιβάλλονται σαν αυτόνομες και αυθύπαρκτες οντότητες.

Μια δεύτερη παρατήρηση αφορά την υπερίσχυση, στον ιδεολογικό τομέα, ενός συντηρητικού και συμβατικού ηθικού κώδικα, που κυριαρχεί σε όλο το χώρο της καθημερινής ζωής. Οι διαπροσωπικές σχέσεις, η τρέχουσα συμπεριφορά, οι αντιλήψεις και τα ιδεολογικά στερεότυπα που αναφέρονται στις γυναίκες ή που αφορούν τους θεσμούς (Οικογένεια, Κράτος, Δικαιοσύνη), διαπνέονται από ένα πνεύμα κάθε άλλο παρά επαναστατικό ή κριτικό, τείνουν προς τη συντήρηση του status quo και την αναπαραγωγή των παραδοσιακών προτύπων.

Με την ευκαιρία αυτή θα υπογραμμίσουμε την παντελή απουσία πολιτικής δράσης και προβληματισμού στα μυθιστορήματα του δείγματος.

Μια τρίτη παρατήρηση σχετίζεται με τη διάθεση των συγγραφέων να συμπεριλάβουν μεν στη θεματολογία τους σύγχρονες μορφές της ελληνικής οικογένειας, ζητήματα διαπροσωπικών σχέσεων, ατομικά και κοινωνικά προβλήματα τα οποία όμως επιλέγουν προσεκτικά ώστε να είναι «κατάλληλα» για παιδιά αυτής της ηλικίας και τα επεξεργάζονται με τέτοιο τρόπο ώστε τελικά θίγονται όλα τα ζητήματα επιφανειακά με σκοπό να απομακρύνονται από την πραγματικότητα και να χάνει κάποιες φορές το εφηβικό κοινωνικό μυθιστόρημα τον κεντρικό του σκοπό που είναι να προετοιμάσει και να πληροφορήσει τους εφήβους για τα δρώμενα και τις εξελίξεις στην κοινωνική πραγματικότητα.

Θα ήταν ενδιαφέρον πιστεύουμε να γίνει, σε συνέχεια της παρούσας έρευνας, μια επόμενη συστηματική έρευνα και μελέτη του αναγνωστικού κοινού και του μεριδίου επιρροής που έχουν τα εφηβικά μυθιστορήματα στην κοινωνικοποίηση των εφήβων και στη δημιουργία στάσεων απέναντι στην οικογένεια και το γάμο.

Βιβλιογραφία

Αναγνωστόπουλος Ανδρέας, *Θέματα παιδικής λογοτεχνίας*, Ανιχνεύσεις, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 1987.

Αναγνωστόπουλος Β. Δ., *Τάσεις και εξελίξεις της παιδικής λογοτεχνίας στη δεκαετία 1970-1980*, Αθήνα: Οι εκδόσεις των Φίλων, 1981.

Αναγνωστόπουλος Β. Δ., «Τάσεις στη σύγχρονη ελληνική παιδική λογοτεχνία», στην συλλογή *Σύγχρονες τάσεις και απόψεις στην παιδική λογοτεχνία*. Πρακτικά του Δ' Σεμιναρίου του «Κύκλου του Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου», Αθήνα: Εκδόσεις Ψυχογιός, 1991.

Αντωνοπούλου Χριστίνα, *Κοινωνικοί ρόλοι των δύο φύλων*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 1999.

Αριές Φ., *Αιώνες παιδικής ηλικίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Γλάρος, 1990.

Babbie E., *The practice of social research*, Wadsworth Publishing Company, Belmont 1998.

Barrie Thorne, «Feminist Rethinking of the family. An overview», από το βιβλίο, «Rethinking the family», επιμέλεια Barrie Thorne-Marilyn Yalom, N. York-London: Εκδόσεις Longman, 1982.

Βασιλαράκης Ιωάννης, *Γλώσσα και Πράξη της Παιδικής Λογοτεχνίας. Δοκίμια-Αναγνώσεις κειμένων*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 1992.

Βασιλαράκης Ιωάννης, «Σύγχρονες οπτικές και προοπτικές της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους», Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης, Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω, 1992.

Βελουδής Γιώργος, *Γραμματολογία. Θεωρία λογοτεχνίας*, (2^η έκδοση), Αθήνα: Εκδόσεις Δωδώνη, 1997.

Βέλτσος Γιώργος, *Οικογένεια και φαντασιακές σχέσεις. Από τις γενεαλογικές-γραμματικές στις κρατικές οργανώσεις*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1979.

Berg B., *An introduction to qualitative research*, London: SAGE Publication, 1998.

Berg Bruce, Jowa State University, www.soc.iostate.edu/sapp/soc511.qual.htm.

Berger Brigitte - Berger Peter, «Η διαμάχη σχετικά με την οικογένεια», από το *Κείμενα κοινωνιολογίας του Γάμου και της Οικογένειας*, επιμέλεια Χριστίνα Νόβα-Καλτσούνη, Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω, 2000.

Booth Alan, «Causes and consequences of divorce», από το βιβλίο των Ross A.Thompon-Paul R. Amato, *The Post divorce Family. Children Parenting and Society*, London: Εκδόσεις Sage, 1999.

Bottomore T.B., «Κοινωνιολογία. Κεντρικά προβλήματα και βασική βιβλιογραφία». εισαγωγή, μετάφραση, επιμέλεια Δ. Γ. Τσαούση, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 1990.

Γαλάνης Γιώργος, «Το άλλοθι του πατέρα και οι ενοχές της μητέρας», από το βιβλίο *Οικογένεια με ένα γονέα*, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1995.

Γεώργας Δημήτριος, «Δομή και λειτουργία της ελληνικής οικογένειας», από τον τόμο με τις εισηγήσεις στο πανελλήνιο συνέδριο με θέμα *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*, επιμέλεια Ν. Λαμπρίνη-Δ. Ζώη, Αθήνα: Εκδόσεις Επτάλοφος, 1996.

Γκιζέλη Γρηγόρη, Καντατζόγλου Ρωξάνη, Τεπέρογλου Αφροδίτη, Φίλια Βασίλη, *Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας. Μεταβαλλόμενα σχήματα*, Αθήνα: Εκδόσεις Ε.Κ.Κ.Ε 1984.

Γκλιάου Νικολέττα, «Οικογενειακά πρότυπα και χαρακτήρες στη σύγχρονη παιδική λογοτεχνία», περιοδικό *Διαδρομές*, τ χ 35, Φθινόπωρο 1994.

Chodorow A, «The reproduction of mothering: Psychoanalysis. The sociology of gender», 1978, U. of.C.Press. Από το φάκελο σημειώσεων του μαθήματος *Φύλο και σύγχρονη κοινωνική θεωρία* Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Κοινωνιολογίας.

Collier J. - Rosaldo M. - S.Yanagisako S., «Υπάρχει εδώ μια οικογένεια;», *Κείμενα Κοινωνιολογίας του Γάμου και της οικογένειας*, επιμέλεια Χριστίνα- Νόβα-Καλτσούνη, Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω, 2000.

Denzin N - LincolnY.(eds): *Handbook of qualitative research*, London: SAGE Publications, Thousand Oaks, 1994.

Ditch J. S., «Νέες τάσεις στην οικογενειακή πολιτική μέσα σε ένα μεταβαλλόμενο ευρωπαϊκό πλαίσιο», από τον τόμο των εισηγήσεων στο πανελλήνιο συνέδριο 1994 με θέμα, *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*, Αθήνα: Εκδόσεις Επτάλοφος, 1996

Durkheim Emile, *The Division of Labor in Society*, The Free Press, 1997.

Dyer W.G, «Role Theory and Patterns of Conjugal Role-Relationships», από το *Sociology of the family*, edited by Michael Anderson, εκδόσεις Penguin, 1971.

Ένγκελς Φ, *Η καταγωγή της οικογένειας της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους*, Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο, 1978.

Fromm Erich, *Αυθεντία και οικογένεια. Θεωρητικά σχεδιάσματα*, μετάφραση Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος, 1996.

Goffman Erving, *Συναντήσεις. Δύο μελέτες στην κοινωνιολογία της αλληλεπίδρασης*, εισαγωγή, μετάφραση Δήμητρα Μακρυνιώτη, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1995

Goldmann L, *Για μια κοινωνιολογία του μυθιστορήματος*, μετάφραση .Ε. Βέλτσου-Π. Ρολμόν, Αθήνα: Εκδόσεις Πλέθρον, 1974.

Goode. W.J., «A Sociological Perspective on Marital Dissolution», από το *Sociology of the family*, edited by Michael Anderson, εκδόσεις Penguin, 1971.

Hall John, *Η κοινωνιολογία της λογοτεχνίας*, μετάφραση Μαρία Δ. Τσαούση, Αθήνα: Gutenberg, 1990

Halperin John, «Σύγχρονες τάσεις στην Ευρωπαϊκή θεωρία του μυθιστορήματος», από τη συλλογή, *Δοκίμια για την λογοτεχνία και την κριτική*, μετάφραση Σπύρος Τσακνίας, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 1984.

Hauthorn Jeremy, *Ξεκλειδώνοντας το κείμενο. Μια εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, μετάφραση Αθανασοπούλου Μαρία, (2^η έκδοση), Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1995.

Henslin James M, «Γιατί υπάρχουν τόσα διαζύγια;», από το *Κείμενα Κοινωνιολογίας του Γάμου και της Οικογένειας*, επιμέλεια Χριστίνα Νόβα- Καλτσούνη, Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω, 2000.

Καβουνίδη Τζένη, *Οικογένεια και Εργασία στην Αθήνα*, Αθήνα-Κομοτηνή, Εκδόσεις: Σάκκουλα, 1996.

Καλλέργης Η., *Ο σύγχρονος προβληματισμός στην παιδική μας λογοτεχνία*, Αθήνα: Εκδόσεις, Καστανιώτη, 1995.

Καλλέργης Η., «Το πρόβλημα της ιδεολογίας στα παιδικά λογοτεχνήματα», περιοδικό *Νεοελληνική Παιδεία*, τ χ 24 (Μάρτιος1992).

Κανατσούλη Μένη, *Εισαγωγή στη θεωρία και κριτική της παιδικής λογοτεχνίας*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις University Studio Press, 1977.

Κανατσούλη, Μένη, *Πρόσωπα γυναικών σε παιδικά λογοτεχνήματα. Όψεις και απόψεις*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη 1996.

Καραποστόλης Βασίλης, «Η αδιαχώρητη κοινωνία. Ένας διάλογος της κοινωνιολογίας με την λογοτεχνία», Αθήνα: Εκδόσεις Πολύτυπο, 1985.

Κατάκη Χάρις, *Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας*, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 1998.

Κατσίκη Γκίβαλου Άντα, *Το θαυμαστό ταξίδι. Μελέτες για την παιδική λογοτεχνία*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 1995.

Kelly Joan B, «Πως αντιδρούν οι ενήλικοι στο διαζύγιο», από το *Κείμενα κοινωνιολογίας του Γάμου και της Οικογένειας*, επιμέλεια Χριστίνα Νόβα-Καλτσούνη, Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω, 2000.

Κογκίδου Δήμητρα, «Μονογονεϊκές οικογένειες και αναπαραστάσεις της μονογονεϊκότητας από μόνες μητέρες» από το περιοδικό *Δίνη*, τεύχος 7/1994, σ 131-144, και στο φάκελο σημειώσεων για το μάθημα «Φύλο και σύγχρονη Κοινωνική θεωρία» του Παντείου Πανεπιστημίου, Τμήμα Κοινωνιολογίας.

Κογκίδου Δήμητρα, «Σε αναζήτηση μιας νέας κοινωνικής πολιτικής για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού των μονογονεϊκών νοικοκυριών. Το παράδειγμα του κέντρου οικογενειών στη Θεσσαλονίκη», από τον τόμο, *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγεωργα, 1998.

Κολύβα Βασιλική «Η εικόνα του νέου στο μυθιστόρημα του μεσοπολέμου. Από τις περιπτώσεις των μυθιστορημάτων των Θεοτοκά, Πολίτη, Τερζάκη, Καραγάτση, Πετσάλη». Από τα πρακτικά του διεθνούς συμποσίου, *Ιστορικότητα της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, τόμος β', (Αθήνα 1-5 Οκτωβρίου 1984), Αθήνα: Ιστορικό αρχείο ελληνικής νεολαίας. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 1986.

Κούντερα Μίλαν, *Η τέχνη του μυθιστορήματος*, μετάφραση Φ. Δρακονταειδής, Αθήνα: Εκδόσεις Εστία, 1988.

Κυριαζή Νότα, «Women's employment and gender relation in Greece. Forces of modernization and tradition», *European urban and regional studies*, vol, 5, number 1, January 1988, σ. 71, και στο φάκελο κειμένων για το σεμινάριο, *Απασχόληση φύλο και ανισότητα*, Πάντειο Πανεπιστήμιο Τμήμα Κοινωνιολογίας, Αθήνα 2000.

Κυριαζή Νότα, *Αναπαραγωγή του πληθυσμού. θεωρητικές προσεγγίσεις και εμπειρικές έρευνες*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 1992.

Κυριαζή, Νότα, *Η κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1999.

Λακάν Ζακ, *Η οικογένεια. Τα οικογενειακά συμπλέγματα στη διαμόρφωση του ατόμου*, μετάφραση Δ.. Βεργέτης, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 1990.

Levi-Strauss Claude, *Μύθος και Νόημα*, μετάφραση: Βαγγέλης Αθανασόπουλος, Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα, 1986.

Λυδάκη Άννα, *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 2001.

Μαλαφάντης Κωσταντίνος, «Παιδική λογοτεχνία και σύγχρονη πραγματικότητα Προβληματισμοί των σύγχρονων δημιουργών», από τη συλλογή, *Ελληνική παιδική λογοτεχνία. Το παρελθόν, το παρόν, το μέλλον της*, επιμέλεια Σοφία Χατζηδημητρίου, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 1999.

Martin Herbert, *Χωρισμός και διαζύγιο*, επιμέλεια: Β. Παπαδιώτη-Αθανασίου, Αθήνα: Εκδόσεις, Ελληνικά Γράμματα, 1996.

Misel A, *Κοινωνιολογία της οικογένειας και του γάμου*, μετάφραση-επιμέλεια: Λ. Μ. Μουσούρου, εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1985.

Mutchnick J. Robert-Bruce L. Berg «Research Methods for the Social Sciences», Allyn and Bacon. Mc Tavish, -D. Loether, *Social research*, Addison-Wesley: Longman, 1999.

Nodelman P, «Children's Literature at Women's Writing», *Children's Literature Association-Quarterly* 13.1(1988).

Μαράτου-Αλιμπράντη Λάουρα, «Οικογενειακή ρήξη, μονογονεϊκότητα και κοινωνικός αποκλεισμός: οι υποχρεώσεις της οικογένειας. Η Ελληνική και η Ευρωπαϊκή εμπειρία», από τον τόμο, *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγεωργα, 1998.

Μαράτου-Αλιμπράντη Λάουρα, *Η οικογένεια στην Αθήνα: Οικογενειακά πρότυπα και συζυγικές πρακτικές*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, 1995.

Marcuse Herbert, *Εξουσία και οικογένεια*, μετάφραση Δημοσθένη Κούρτοβικ, Αθήνα: Εκδόσεις Κάλβος, 1976

Μερακλής Μ., *Ελληνική λαογραφία. Κοινωνική συγκρότηση*, τομ. Α, Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας, Αθήνα 1984.

Μερακλής Μ, *Ελληνική Λαογραφία. Ήθη και Έθιμα*, Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας, δ' έκδοση, 1986.

Μουσούρου Λουκία, *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 1996.

Μουσούρου Λουκία, *Οικογένεια και παιδί στην Αθήνα. Αποτελέσματα εμπειρικής έρευνας*, Αθήνα: Εκδόσεις Εστία, 1984.

Μουσούρου Μ. Λουκία, *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 1966.

Μπενέκου Αντ., Ζαχαρίας Παπαντωνίου. Ένας σταθμός στην παιδική λογοτεχνία, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτης, β' έκδοση, 1989.

Μπίστα Πολυξένη, *Γυναικεία προσωπογραφία στο πεζογραφικό έργο του Αγγέλου Τερζάκη*, Αθήνα: Εκδόσεις Αρμός, 1988.

Νίλσεν-Γεωργίου Μυρτώ, *Οικογένεια στα αναγνωστικά του δημοτικού*, Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος 1980.

Νόβα-Καλτσούνη Χριστίνα, «Η ελληνική οικογένεια», από το *Κείμενα κοινωνιολογίας του Γάμου και της Οικογένειας*, επιμέλεια Χριστίνα Νόβα-Καλτσούνη, Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω, 2000.

Παπαδάτος Γιάννης, «Ορισμένες Κοινωνιολογικές και Παιδαγωγικές επισημάνσεις στο σύγχρονο ελληνικό μυθιστόρημα για παιδιά και νέους», από το βιβλίο *Ελληνική παιδική λογοτεχνία. Το παρελθόν, το παρόν, το μέλλον της*, επιμέλεια Σοφία Χατζηδημητρίου, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 1999.

Παπαδιώτη-Αθανασίου Βασιλική, «Στάσεις Ελλήνων φοιτητών για το θεσμό της οικογένειας», από τον τόμο των εισηγήσεων στο πανελλήνιο συνέδριο 1994 με θέμα *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*, Αθήνα: Εκδόσεις Επτάλοφος, 1996.

Parsons T, «The Family in Urban-Industrial America:1», από το *Sociology of the family*, edited by Michael Anderson, εκδόσεις Penguin, 1971.

Πάτσιου Βίκυ, «Η σύγχρονη Λογοτεχνία για νέους», περιοδικό, *Διαδρομές*, αφιέρωμα στο σύγχρονο μυθιστόρημα για νεαρούς ενήλικες, τχ. 43, Φθινόπωρο 1996.

Πέτροβιτς- Ανδρουτσοπούλου Λ., *Η παιδική λογοτεχνία στην εποχή μας*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 1990.

Πρεσβλέλου Κ-Συμεωνίδου Χ., «Κοινωνιολογική ανάλυση του φαινομένου των εκτρώσεων στον ελληνικό χώρο», περιοδικό *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ χ.28/1976.

Σακαλάκη Μαρία, *Κοινωνικές ιεραρχίες και σύστημα αξιών. Ιδεολογικές δομές στο Νεοελληνικό Μυθιστόρημα 1900-1980*, Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος, 1984.

Σακελλαρίου Χάρις, *Ιστορία της παιδικής λογοτεχνίας. Ελληνική και Παγκόσμια*, (7^η έκδοση), Αθήνα: Εκδόσεις Κίνητρο, 1991.

Saures William, «Τι είναι τελικά η οικογένεια», από το *Κείμενα Κοινωνιολογίας του Γάμου και της οικογένειας*, επιμέλεια Χριστίνα-Νόβα-Καλτσούνη, Αθήνα: Εκδόσεις Τυπωθήτω, 2000.

Σαχίνης Απόστολος, *Η σύγχρονη πεζογραφία μας. Το μυθιστόρημα της εφηβικής ηλικίας, οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις, το πολεμικό μυθιστόρημα*, (4^η έκδοση), Αθήνα: βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1983.

Σαχίνης Απόστολος, *Το Νεοελληνικό μυθιστόρημα*, (5^η έκδοση), Αθήνα: βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1980.

Singly De Francois, *Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας. θεωρητική προσέγγιση στις μορφές της σύγχρονης οικογένειας*, Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας, 1996.

Simons Ronald -Christine Johnson, «Mother's Parenting», από τη συλλογή κειμένων, *Understanding differences between divorced and intact families*, Roland Simons & associates, London: Sage publications, 1996.

Singleton R. et al, *Approaches to social research*, New York: Oxford University Press, 1988

Steiner George, «Ο Λούκατς και η συμφωνία του με το Διάβολο», από το βιβλίο *Δοκίμια για την λογοτεχνία και την κριτική*, μετάφραση Σπύρος Τσακνίας, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 1984

Συμεωνίδου Χ., «Μορφές έμμεσου κοινωνικού αποκλεισμού: Απασχόληση και ανεργία των γυναικών στην Ελλάδα», από τον τόμο, *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα: Ίδρυμα Σάκη Καράγεωργα, 1998.

Τζαφειροπούλου Μαρία, «Το σύγχρονο εφηβικό μυθιστόρημα», περιοδικό *Διαδρομές*, αφιέρωμα στο σύγχρονο μυθιστόρημα για νεαρούς ενήλικες, τ. χ.43, Φθινόπωρο 1996, σ. 215-219.

Τριχοπούλου Α., Ψαρρά Α., «Γονεϊκοί ρόλοι στη σύγχρονη ελληνική οικογένεια», από τον τόμο των εισηγήσεων στο πανελλήνιο συνέδριο 1994 με θέμα *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*, Αθήνα: Εκδόσεις: Επτάλοφος, 1996.

Τσαούση Δ. Γ., *Χρηστικό λεξικό Κοινωνιολογίας*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 1989.

Τσαούσης Δ. Γ., «Οι επιδράσεις της σύγχρονης Ευρωπαϊκής οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής στην οικογένεια», από τον τόμο των εισηγήσεων στο πανελλήνιο συνέδριο 1994 με θέμα *Οικογένεια και οικογενειακή πολιτική σ' ένα μεταβαλλόμενο κόσμο*, Αθήνα: Εκδόσεις Επτάλοφος, 1996.

Τσαούσης Δ. Γ., *Η κοινωνία του ανθρώπου. Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*, Αθήνα: Εκδόσεις Gutenberg, 1989.

Τσαρδάκης Δημήτρης, *Η κοινωνική θεωρία των ρόλων*, Αθήνα: Εκδόσεις Σκαρβαβίος, 1992.

Φίλιας Βασίλης, *Όψεις της διατήρησης και της μεταβολής του κοινωνικού συστήματος, Απόψεις του οικονομικού μετασχηματισμού ή προβληματική των κοινωνικών μετατοπίσεων και η εποχή μας. Σύγχρονες πολιτικές διαστάσεις της αλλαγής*, τόμος Β' Αθήνα: Εκδόσεις Νέα Σύνορα, Α. Λιβάνη, Αθήνα 1980.

Φραγκουδάκη Άννα, *Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου*, Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο, 1978.

Φρόνιτ Σίγκμουντ, *Ο Πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, μετάφραση Γιώργου Βαμβαλή, Αθήνα: Εκδόσεις Επίκουρος, 1985.

Χατζηδημητρίου-Παράσχου, Σοφία «Εισαγωγή», από το *Ελληνική παιδική λογοτεχνία. Το παρελθόν, το παρόν, το μέλλον της*, επιμέλεια Σοφία Χατζηδημητρίου, Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 1999.

Χενς Ντήτριχ, *Η καταπιεστική οικογένεια*, μετάφραση Γιώργου Βαμβαλή, Αθήνα: Εκδόσεις Επίκουρος, 1985.

Χορκχάιμερ Μαξ, *Φιλοσοφία και κοινωνική κριτική*, μετάφραση Οικονόμου Αντώνης, Ζήσης Σαρίκας, Αθήνα: Εκδόσεις Ύψιλον, 1984.

